

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2011

З М І С Т

Від редколегії

Олег Михайлович Приходнюк — дослідник
ранньослов'янських старожитностей 3

CONTENTS

From Editorial Staff

Oleh Mykhailovych Prykhodnyuk, a Researcher of
the Early Slavonic Antiquities

Статті

- ЛЮБИЧЕВ М.В. Хронологія поселень чер-
няхівської культури в лісостепу між Дніпром
та Сіверським Дінцем 7
- СКИБА А.В. Фібули з дніпровських скарбів 20
VII ст.
- ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Гончар-
ні горни балки Канцерка 32
- ПУЦКО В.Г. Візантійське пластичне мистец-
тво середньовічного Криму 45
- ТЕСЛЕНКО І.Б. Хронологія однієї групи ку-
хонного посуду з пам'яток Криму XV ст. 60

Articles

- LYUBICHEV M.V. Chronology of Chernyakhiv Cul-
ture Settlements in the Forest-steppe Zone between
the Dnipro and the Siverskyi Donets Rivers
- SKYBA A.V. Fibulae from the 7th c. Hoards in the
Dnipro River Region
- VOLODARETS-URBANOVYCH Ya.V. Wheel-tur-
ned Furnaces at Kantserka Gully
- PUTSKO V.H. Byzantine Plastic Art of the Mediae-
val Crimea
- TESLENKO I.B. The Chronology of a Group of Kit-
chenware from the 15th Century Sites in the Crimea

Публікації археологічного матеріалу

- МИЗГІН К.В. Деякі результати досліджень
поселення черняхівської культури біля с. Но-
воберецьке 70
- ПРОФАНТОВА Н., КУНА М. Слов'янське
селище Розтоки VI—VII ст. біля Праги, Чехія 81
- АЙБАБІН О.І. Антропоморфна бляшка з
розкопок у фортеці Ескі-Кермен 89

Publications of Archaeological Materials

- MYZGIN K.V. Certain Results of Research at Cher-
nyakhiv Culture Settlement near Novoberekske Vil-
lage
- PROFANTOVA N., KUNA M. The 6th—7th c. Early
Slavonic Settlement Roztoky near Prague, Chechia
- AIBABIN A.I. Anthropomorphic Plate from the Ex-
cavations in Eski Kermen Fortress

- КОЛОДА В.В. Житло зі схованкою речей на городищі Мохнач
- СЕРГЄЄВА М.С. Дерев'яні вироби повсякденного вжитку з Колодяжина
- ІЄВЛЕВ М.М., КОЗЛОВСЬКИЙ А.О. Льохи стародавнього Києва кінця X — першої половини XIII ст.
- КАПУСТІН К.М. Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII—XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х — початку 1980-х рр.)
- 91 KOLODA V.V. Dwelling with Cache at Mokhnach Hill-fort
- 98 SERHEYEVA M.S. Woodwork of Everyday Usage from Kolodyazhyn
- 107 IYEVLEV M.M., KOZLOVSKYJ A.A. Cellars of Ancient Kyiv from the end of the 10th c. to the first half of the 13th c.
- 119 KAPUSTIN K.M. Archaeological Monuments of the Dnipro River Middle Region from the Mid of the 13th c. to the 15th c. (based on the materials of archaeological prospecting since the 1940-s till the beginning of the 1980-s)

Історія науки

History of Science

- ГРИГОР'ЄВА Л.Р. Київський археологічний осередок кінця XIX — початку XX ст.
- 128 GRYGORIEVA L.R. Kyiv Archaeological Centre in the End of the 19th c. and the beginning of the 20th c.

Рецензії

Book Review

- СКРЖИНСЬКА М.В. Рец.: Ольвийские древности. Сборник научных трудов памяти В.М. Отрешко (1949—1999)
- 135 SKRZHYNSKA M.V. Re.: Olbian Antiquities. Collected Scientific Articles in Commemoration of V.M. Otrushko (1949—1999)

Хроніка

News Review

- Олена Василівна Цвек — піввіку в археології
- До 75-річчя Івана Тихоновича Чернякова
- Міжнародна наукова конференція у Комсомольську «Мадяри в Середньому Подніпров'ї»
- Школа молодих археологів СНД
- 137 Olena Vasylyivna Tsvek — Half a Century in Archaeology
- 139 To the 75th Anniversary of Ivan Tykhonovych Chernyakov
- 142 The International Conference «The Madyars in the Dnipro River Middle Region» in Komsomolsk
- 145 School of Young Archaeologists in CIS

Наші автори

146 Our Authors

Список скорочень

147 Abbreviations

Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 2011 р.

148 Index of Publications in «Archaeology» Journal in 2011

Здано до набору 03.10.2011. Підписано до друку 25.11.2011. Формат 60 × 84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,90. Наклад 560 прим. Зам. 3136.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідectво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

ОЛЕГ МИХАЙЛОВИЧ ПРИХОДНЮК — ДОСЛІДНИК РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Цього року виповнилося б 70 років Олегу Михайловичу Приходнюку — відомому українському археологу й історику, доктору історичних наук, лауреату Державної премії України в галузі науки та техніки. Це ще досить продуктивний вік для вченого, але 31 грудня 2004 р. Олег Михайлович пішов із життя.

Олег Михайлович прожив цікаве й наповнене творчістю життя. Він народився 19 травня 1941 р. в м. Хмельницький. Вищу освіту здобув на історичному факультеті Чернівецького державного університету (1959—1961 рр.). Саме тоді, починаючи з археологічної практики на першому курсі, він захопився археологією, що і стала любов'ю та справою всього його життя. Від того часу і до кінця навчання О.М. Приходнюк під час канікул працював в археологічних експедиціях, якими керували І.С. Винокур, Б.О. Тимошук, М.О. Тиханова, Г.І. Смірнова та ін.

Його першим учителем був І.С. Винокур, тоді молодий викладач Чернівецького університету. Так почалася їхня дружба, яка тривала все життя. Через багато років, виступаючи з нагоди річниці від дня смерті Олега Михайловича, І.С. Винокур скаже: «Це був мій перший і найталановитіший учень».

Після закінчення університету й служби в армії, працюючи в Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї, а потім у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті, в 1964—1967 рр. О.М. Приходнюк дослідив низку слов'янських пам'яток другої половини I тис. У 1967 р. вступив до аспірантури Інституту археології НАН України, після закінчення якої залишився в інституті, де і працював до кінця свого життя. Археологічні матеріали, отримані при розкопках поселень у Городку, Усті, Бакоті та ін., склали основу його кандидатської дисертації, успішно захищеної в 1971 р., і першої монографії «Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст.)», виданої 1975 р.

Науковим керівником О.М. Приходнюка був доктор історичних наук, професор В.Й. Дов-

Приходнюк Олег Михайлович, 1972 р.

женок. Саме він наголосив на тому, щоб після захисту кандидатської дисертації молодий вчений зосередив свою увагу на вивченні ранньослов'янських пам'яток іншої території, а саме Середнього Подніпров'я — регіону, що займає особливе місце серед східнослов'янських земель.

Починаючи від 1970-х рр., О.М. Приходнюк провадив значні експедиційні дослідження на території Середнього Подніпров'я. У ході археологічних розвідок були обстежені й відкриті десятки пам'яток I тис. Тоді ж були здійснені стаціонарні розкопки ранньослов'янського поселення Сахнівка, а також поселень пеньківської культури Вільховчик, Будище, Сушки, Біліяївка в Середньому Подніпров'ї, Кочубеївка — у Південному Побужжі, Богородичне — у поріччі Сіверського Дінця. Результатам цих досліджень, доповнених фондовими й архівними матеріалами, присвячена монографія «Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.» (1980). Основним завданням роботи була етнічна інтерпретація пам'яток Середнього Подніпров'я — території, де проходили склад-

Пастирське городище. Сидять зліва на право: М.Ю. Брайчевський, Л.В. Вакуленко, О.М. Приходнюк, М.В. Любичев і студенти Харківського університету ім. В.Н. Каразіна. 1990 р.

ні етногенетичні процеси, пов'язані з формуванням ранньосередньовічних слов'янських об'єднань. Систематизація матеріалів дозволила О.М. Приходнюку виділити три послідовні етапи етнокультурного розвитку слов'янських племен: пеньківський (кінець V — середина VII ст.), сахнівський (середина VII — середина VIII ст.) і Луки-Райковецької (середина VIII — IX ст.). Що стосується пам'яток порубіжно-го з лісостепом Надпоріжжя, то, починаючи від VII ст., там фіксується неслов'янський етнокультурний тип, представлений пам'ятками Вознесенка, Канцерка, Петро-Свистунове.

Особливе місце займають п'ятирічні дослідження (1974—1979 рр.) ранньослов'янського поселення Лука-Каветчинська, розташованого поблизу с. Сокол на Середньому Дністрі. Повернення вченого на західні території було пов'язане з необхідністю порятунку археологічних пам'яток на землях, які підлягали затопленню у зв'язку з будівництвом Могилів-Подільської ГЕС. Ця пам'ятка дала ранні слов'янські комплекси, датовані другою половиною V ст. Результати цих досліджень увійшли до монографії «Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре» (1984), написаної в співавторстві з Л.В. Вакуленко, яка одночасно досліджувала розташоване поблизу, в урочищі Острови, поселення черняхівської культури.

У 1986 р. О.М. Приходнюк захистив докторську дисертацію «Славянское население Юго-Восточной Европы V—VII вв.». Її основу скла-

ли матеріали пеньківської культури, переважно отримані в результаті експедиційних робіт автора. Крім того, в ній враховані ретельно зібрані автором у фондах музеїв і архівах матеріали минулих розкопок пеньківських пам'яток.

Результати цього дослідження відображені в колективній монографії «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990), відзначеної Державною премією України в галузі науки й техніки за 1992 р., а також в одній з глав третього тому «Давньої історії України» (2000).

Роботою, що підводить підсумок багаторічним дослідженням ранньослов'янських старожитностей, є монографія «Пеньковская культура» (1998). Вчений розробив хронологію культури та її періодизацію, виділив регіональні особливості, запропонував розв'язання проблеми її трансформації в старожитності наступного часу, а також аргументовано ідентифікував культуру з антами, відомими за візантійськими писемними джерелами. Олег Михайлович дійшов висновку, що пеньківський археологічний комплекс сформувався в Середньому Подніпров'ї та на Лівобережжі Дніпра в середині IV ст. на ґрунті ранньослов'янських старожитностей попереднього часу. У V ст. почався інтенсивний процес розселення племен пеньківської культури на захід, на землі, зайняті напередодні черняхівським населенням і спустілі після трагічних подій, пов'язаних з гунською навалою. Згодом населення пень-

Викладачі-археологи. Національний університет «Києво-Могилянська академія» (зліва на право): М.А. Сагайдак, В.В. Отрощенко, Г.Ю. Івакін, В.М. Зоценко, О.М. Приходнюк

ківської культури просунулося в Запруття аж до пониззя Дунаю, де зустрілося з носіями прасько-корчацької культури та місцевими племенами. З VIII ст. на Правобережжі Дніпра пеньківські старожитності змінили старожитності сахнівського етапу, які пізніше трансформувалися в райковецьку культуру, а на Лівобережжі Дніпра — волинцевські пам'ятки, що переросли потім у роменську культуру.

Нарешті, охопивши майже весь ранньосередньовічний світ східного слов'янства, О.М. Приходнюк почав розробляти зовсім нову тему. Вчений звернувся до вивчення історії степового населення Східної Європи і його взаємозв'язків зі слов'янами, виступивши й тут першопрохідцем. Результати цих досліджень узагальнені в монографіях «Гуни та протоболгари в Європі» (1999), «Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)» (2001) і в багатьох статтях. Висновки, зроблені О.М. Приходнюком у цих роботах, заслуговують на особливу увагу. Зокрема, Олег Михайлович, всупереч поширеній думці, справедливо вважав, що в період раннього середньовіччя осіле (слов'янське) населення та кочове (тюрко-угорське) не перебувало в стані постійної боротьби та протистояння. Навпаки, хлібороби й кочовики здебільшого співпрацювали та більш-менш мирно співіснували.

Крім того, О.М. Приходнюк звернув увагу на те, що матеріальна культура та соціальний устрій ранньосередньовічних степових панівних етносів — стенів-булгар, аварів, хозар, мадярів — часто відрізнялися вищим рів-

нем порівняно зі східними слов'янами того часу. Важливим є також висновок дослідника, згідно якого вже в часи раннього середньовіччя на розвиток східних слов'ян значною мірою вплинули кочовики причорноморських степів, що мало певний позитивний результат для формування культури й державності південної частини східного слов'янства.

Особливе місце в науковій творчості Олега Михайловича займали дослідження унікальної пам'ятки — Пастирського городища (VII—VIII ст.) на правобережжі Середнього Подніпров'я, на порубіжжі лісостепу й степу. У результаті широкомасштабних розкопок городища, здійснених О.М. Приходнюком у 1990-і рр., були відкриті житлові, виробничі й господарські будівлі, оборонні споруди, отримано величезний речовий матеріал. Крім того, дослідник ретельно зібрав і проаналізував матеріали Пастирського городища, розпоршені по музеях і археологічних установах Києва, Львова, Черкаса, Москви, Санкт-Петербурга та Кракова. Пастирське городище було великим ремісничим центром, де працювали високопрофесійні гончарі, ковалі, ювеліри. Про це свідчить значна кількість знахідок сільськогосподарського, побутового й ремісничого інвентарю, виробів прикладного ювелірного мистецтва, посуду, виготовлений на гончарному крузі. Своєю технічною й стилістичною досконалістю вироби пастирських майстрів відрізняються від знахідок на навколишніх слов'янських поселеннях з їх винятково ліпним посудом. Не ви-

кликає сумнівів, що більшість матеріалів, які походять з Пастирського, беруть початок у матеріальній культурі Балканського півострова та Подунав'я. Все це дало підставу О.М. Приходнюку висловити ідею, що Пастирське городище було засноване слов'янами-переселенцями з Подунав'я — нащадками тих антів, що протягом VI—VII ст. колонізували Північно-Східну частину Балкан і Нижнє Подунав'я, де підпали під значний вплив візантійської культури. Після приходу на Балкани протоболгар на чолі з ханом Аспарухом у 679—680 рр. якась частина слов'янського населення повернулася на свою прабатьківщину, у Середнє Подніпров'я. Саме це часткове переселення слов'ян з Подунав'я і стало основою висловленої літописцем Нестором гіпотези про дунайську прабатьківщину слов'ян. «Пастирське городище» (2005) — остання монографія Олега Михайловича, що була видана вже після його смерті.

О.М. Приходнюк опублікував більше 200 наукових праць. Його статті виходили навіть через два роки після того, як його не стало. Наукові праці вченого вирізняються фундаментальністю. Вони містять не тільки публікацію ретельно опрацьованих археологічних матеріалів і результати сумлінного вивчення історичних джерел, але й глибоке осмислення відкритих ним археологічних явищ і їхнє тлумачення в контексті європейської історії. Тому зовсім нові, часто несподівані, однак блискуче обґрунтовані висновки, сприймалися науковою громадськістю й знаходили своїх послідовників. Безсумнівим був його авторитет серед колег археологів, а ім'я добре відоме в наукових колах Європи.

Олег Михайлович був по-лицарськи відданий археології. Десятки років він з року в рік керував розкопками, не пропускаючи жодно-

го експедиційного сезону. Його вірність науці особливо яскраво проявилася в останній трагічний період життя. Будучи смертельно хворим, перенісши дві тяжкі операції, щодня втрачаючи сили, він продовжував працювати над монографією про Пастирське городище, яку закінчив буквально за три дні до смерті.

Людина великої працелюбності, О.М. Приходнюк вимагав такого ж відповідального ставлення до науки й від колег, однак через природну доброту все-таки часто був поблажливим, рецензуючи наукові праці. Сам талановитий вчений, Олег Михайлович по-справжньому радів, коли траплялися цікаві, з новими ідеями роботи молодих колег і всіляко їх підтримував. Значну увагу О.М. Приходнюк приділяв видавничій діяльності як науковий редактор і відповідальний секретар багатьох наукових збірників і монографій та член редколегій журналів і щорічників, таких як «Східний світ», «Хазарський альманах», «Матеріали по археологи, истории, этнографии Таврии», «Лаврський альманах» та ін.

О.М. Приходнюк був професором Національного університету «Києво-Могилянська академія», керівником дисертаційних робіт аспірантів, членом Спеціалізованих рад із захисту дисертацій при Інституті археології та Інституті сходознавства ім. А. Кримського НАН України, багаторазово виступав опонентом на захисті докторських і кандидатських дисертацій.

Усі, хто знав Олега Михайловича Приходнюка, дружив з ним, вчився у нього або просто працював поруч, неодмінно згадують його і як блискучого вченого, і як дотепну, товариську людину. А наукова спадщина О.М. Приходнюка — монографії, численні статті і повідомлення вже стали вагомим надбанням української і європейської археологічної науки.

М.В. Любичев

ХРОНОЛОГІЯ ПОСЕЛЕНЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЛІСОСТЕПУ МІЖ ДНІПРОМ ТА СІВЕРСЬКИМ ДІНЦЕМ

Знахідки з шарів і «умовно закритих» комплексів із поселень черняхівської культури дніпро-донецького лісостепу поділено на хроноіндикатори першого рівня та другого, що дозволило визначити час побутування пам'яток.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, дніпро-донецький лісостеп, поселення, хроноіндикатори.

Поселення як один з видів археологічних джерел є негативною добіркою через відомі обставини і цим принципово різняться від поховань і скарбів (Eggers 2006, S. 267). Ця специфіка поселень відображається, в першу чергу, на ролі їхніх матеріалів у вибудові хронології. Відомо, що відносна та абсолютна хронологія базується на закритих комплексах поховань. Матеріали поселень є другорядними, оскільки датуючі знахідки трапляються в змішаному контексті, тож повинні бути під «контролем» закритих комплексів могильників (Lutz 2010, S. 26). Особливу вагу на поселеннях мають знахідки датуючих матеріалів у ямах і напівземлянках. Такі комплекси можна вважати умовно закритими (Обломский 1991, с. 9). Складніше з залишками наземних глинобитних будівель у шарі чорнозему: в простір між шматками випаленої глини хроноіндикатори могли потрапити механічно в процесі оранки.

Передуючі черняхівській культурі в області дніпро-донецького лісостепу пізньозарубинецько-ранньокіївські пам'ятки (приблизно кінця — середини III ст.) та горизонту Боромля (близько середини III — початку IV ст.) не мають закритих комплексів з наборами хроноіндикаторів і репрезентовані лише поселеннями. За нечисленними датуючими речами неможливо визначити час існування кожної пам'ятки, її можна лише співвіднести з хронологічним етапом у цілому (Обломский, Терпиловский 1991, с. 13).

У черняхівській культурі є і поселення з умовно закритими комплексами, і могильники з закритими, що дозволило, спираючись на

центральноевропейські хронологічні системи римського часу — початку доби Великого переселення народів (Eggers 1955; Godłowski 1970; Tejral 1986; 1992; 1997), вибудувати систему відносної та абсолютної її хронології (Гороховский 1988; Шаров 1992; Гей, Бажан 1997 та ін.). Наявність багатьох закритих комплексів, об'єднаних у систему, дозволяє «контролювати» хроноіндикатори з поселень, особливо тоді, коли могильник відноситься до конкретного поселення.

Цю публікацію присвячено огляду та систематизації хроноіндикаторів, що походять з черняхівських поселень регіону. Застосовано термін, який використовується винятково для закритих комплексів, — «хроноіндикатор першого рівня», що позначає речі, які побутовали відносно короткий відрізок часу та мають вихід на достатньо тверді фіксовані дати (Шаров 1992, с. 163). Він дозволяє виділити на поселенні групу датуючих знахідок: фібули, пряжки, фрагменти скляного посуду та кістяні гребінці. До хроноіндикаторів другого рівня — з широким датуванням — належать фрагменти амфор і намистини (табл. 1—3).

При датуванні деяких поселень пізньоримського часу регіону слід звертати увагу, що вони, зазвичай, мають два горизонти: черняхівські селища перекривають поселення горизонту Боромля, для яких характерні виключно напівземлянки, перевага ліпної та наявність черняхівської кружальної кераміки, наявність світлоглиняних амфор Шелов D, фібул Альмгрен 157 і групи VII O. Альмгрена (Любичев 2008; 2008a; 2010). До таких відносяться Піщане, Боромля 2, Гочево 3 і 4, Огульці, Мамрої 2, Війтенки 1 (ділянка А) та Головіно 1. Знахідки амфор Шелов D у закритих комплексах Барба-

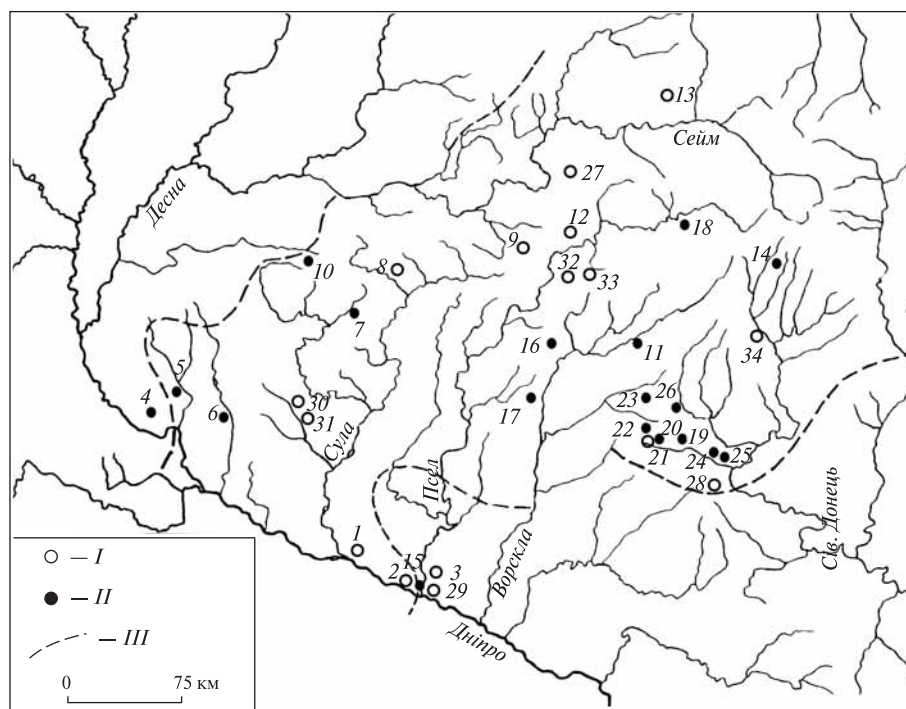

Рис. 1. Карта поселень черняхівської культури дніпро-донецького лісостепу з датуєчими матеріалами: 1 — Новолипівське; 2 — Максимівка; 3 — Радущівка; 4 — Єрківці; 5 — Хлопків 1; 6 — Соснова; 7 — Артюхівка; 8 — Беседівка; 9 — Косовщина; 10 — Вознесенське 1; 11 — Головчино; 12 — Піщане; 13 — Колосівка; 14 — Хохлово 2; 15 — Дмитрівка 3; 16 — Боромля 2; 17 — Мамрої 2; 18 — Гочево 3 і 4; 19 — Огульці; 20 — Шлях 2; 21 — Халимонівка; 22 — Війтенки 1; 23 — Лозова 2; 24 — Колісники; 25 — Тимченки; 26 — Пересічна; 27 — Снагость 2; 28 — Новоберецьке; 29 — Барбара; 30 — Грабарівка; 31 — Давидівка; 32 — Великий Бобрик; 33 — Краснопілля 1; 34 — Головино 1. Умовні позначки: I — лише зі знахідками амфор; II — з хроноіндикаторами першого рівня та амфорами; III — кордон степу та лісостепу

рікума (Градешка, курган 7 — амфора поряд з фібулою Амброз 15-III/1 і пряжкою типу Варпелєв: Васильєв 2002, с. 133) і датування амфор Шелов D другою половиною III—IV ст. (Абрамов 1993, с. 8, 49—50), IV — початком V ст. (Кропотов 1998, с. 131) дозволяють стверджувати про період співіснування амфор Шелов D і F (Васильєв 2002, с. 133). На користь того свідчать і матеріали житла 2 поселення Рідний Край 3 (Башкатов, Дегтярь, Любичев 1997, табл. V, 13, 15; Обломский 1999, с. 26, рис. 5, 11, 12). У Головіно 1 знайдено фрагменти амфор Шелов D і F (Обломский 2001—2002, рис. 12, 11—13; 22, 15).

На декількох поселеннях (рис. 1) відомі лише фрагменти амфор з шару та умовно закритих комплексів. У Максимівці та Новолипівському, відповідно, в споруді 1 (Костюченко 1959, с. 17) і споруді 2 розкопу 1 (Махно 1957, с. 7—8) знайдено фрагменти світлоглиняних амфор. Уламки подібних, зокрема Шелов D, а також частина червоноглиняної амфори Зеєст 100 (Делакеу) походять із Радущівки (Абашина, Обломский, Терпиловський 1999, с. 89—90). Горло світлоглиняної та ціла амфора Шелов D знайдені в шарі

під завалом наземної будівлі у Беседівці (Махно 1955, с. 82, рис. 5, 9). Фрагменти світлоглиняних амфор знайдені на поселеннях Косовщина 1 (Журко 1990а, с. 70; 1994, с. 210), Великий Бобрик (Журко 1990а, с. 72), Краснопілля 1 (Журко 1990а, с. 71; 1994, с. 212—213), Барбара (Башкатов 2008, с. 46; 2008а, рис. 4, 17—20, 23) і Савченків Яр (Терпиловський 2010, с. 80).

З Грабарівки 1 і Давидівки походять фрагменти світло- та червоноглиняних амфор (Любичев 1998, с. 13, 15). У Халимонівці знайдено фрагмент нижньої частини світлоглиняної амфори типу Шелов E і фрагмент червоноглиняної типу Зеєст 100 (Делакеу) (Любичев 2004, с. 284, рис. 6, 23). У Новоберецькому фрагменти амфор Шелов F походять з шурфів 2—4, 7 і 8 (Любичев, Мызгин, Варачева 2008, рис. 323), розкопу 1 (Любичев, Мызгин, Варачева 2009, рис. 254, 4—7; 2010, рис. 238). У Снагості 2 також знайдено фрагменти подібних амфор (Симонович, Сокол 1978).

У Піщаному частини амфор походять не тільки з шару — фрагменти червоноглиняної широкогорлої амфори та вінця вузькогорлої

світлоглиняної (Журко 1990, рис. 23; 43, 10), але й з умовно закритих комплексів: верхня частина світлоглиняної вузькогорлої амфори з житла 1 (Журко 1990а, с. 11, 17, рис. 49; 1994, с. 216), горло вузької світлоглиняної амфори зі споруди 4 (Журко 1990а, с. 13, рис. 59), нижня частина амфори Шелов F із житла 5 (Журко 1990а, с. 14, рис. 63, 5; 1994, рис. 8, 5). Амфора, знайдена поблизу розвалу наземного глинобитного житла, визначена як тип Шелов D, на підставі чого поселення віднесено до ранньої фази черняхівської культури в регіоні (Обломський 2002, с. 42). Але ця амфора не є типовим зразком «танаїських» з яйцеподібним тулубом на невеликій ніжці та чітким переходом до вузького горла. Найвірогідніше, перед нами — пізній варіант амфори Шелов D з нестійкою морфологією: корпус набув біконічних рис, зникла чітка межа між горлом і плечем¹.

Ця амфора стоїть ближче до посуду з могили 20 і склепу 21 могильника Дружне (Юрочкин, Труфанов 2007, с. 362—366, рис. 4), поховань 16 і 86 черняхівського могильника Оселівка (Никитина 1988, табл. 10, 3; 48, 5), поховання 7 могильника Градешка (Васильев 2002, с. 133). Еволюційний ряд від цих амфор веде до посуду варіанту 1 типу Шелов F, що датується першою половиною — серединою IV ст. (Кропотов 1998, с. 129, рис. 1, 1—3; с. 131). За хронологією могильників Центрального та Південно-Західного Криму комплекси з Дружного відносяться до фази II — підфази IIIa і датуються в межах близько 260/270—310/320 рр. (Юрочкин, Труфанов 2007, с. 362—366, рис. 4). Амфора з поховання 86 Оселівки була разом зі скляним келихом типу Варпелєв-Сакрау першої половини — другої чверті IV ст. (Rau 1972, S. 128—129, 167, Fig. 15). Все це дозволяє відносити амфору з житла 1 Піщаного до часу не раніше IV ст., найвірогідніше — до першої його чверті.

Із шару та умовно закритих комплексів низки поселень походять **хроноіндикатори першого рівня**, іноді з фрагментами амфор (табл. 1—3). У Єрківцях по одній двочленній підв'язній фібулі знайдено в печі 1 розкопу 1 і напівземлянці розкопу 4 (Даниленко, Столяр 1952, с. 227—228). У споруді 1 Соснової виявлено фрагмент скляного келиха типу Straume VII (Гавритухин 2007, с. 11, рис. 8, 5). З шару поселення Головино походить фрагмент скляного келиха ва-

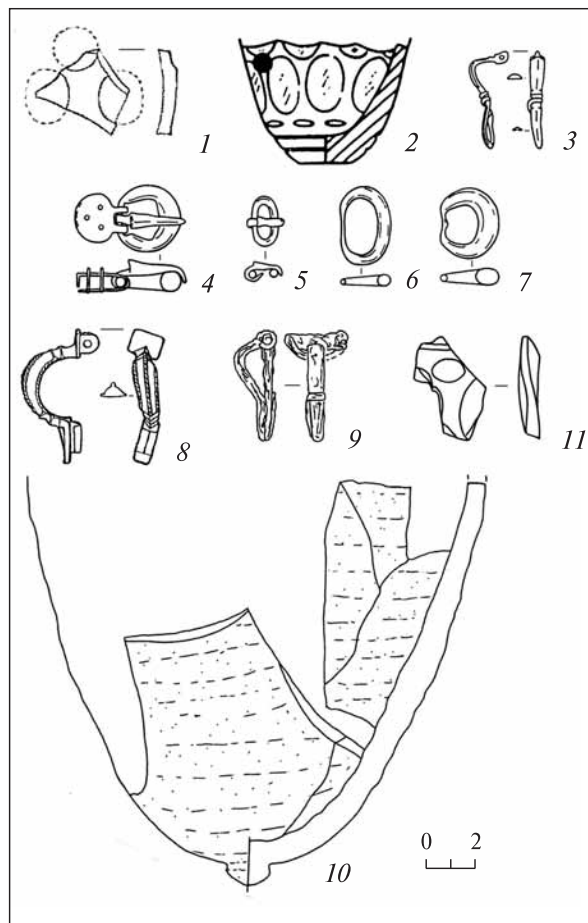

Рис. 2. Хроноіндикатори з черняхівських поселень: 1—7 — Хлопків 1 (за: Баран, Некрасова 1983; Некрасова 1988); 8—10 — Лозова 2 (за: Скирда 2000); 11 — Тимченки (за: Любичев 1998). 1, 2, 11 — скло; 3—9 — бронза; 10 — глина

ріанту Сетвердт серії Сетвердт типу Лугі (там само, с. 16, рис. 6, 13).

У Хлопкові 1 залізна рамка пряжки серії Гороховський В (рис. 2, 6) походить з ями 9 (за публікацією — яма 4: Некрасова 1988, рис. 7; 8). У шарі знайдено дві бронзові підв'язні фібули, одна з яких може бути віднесена до серії БЗб (рис. 2, 3), срібна пряжка серії Гороховський ГЗб (рис. 2, 4), рамка подібної бронзової пряжки (рис. 2, 7), бронзова пряжка Гороховський Ж2а (рис. 2, 5) (Баран, Некрасова 1982, рис. 14, 2; Некрасова 1988, рис. 7, 5, 7, 9). Фрагмент скляного келиха з овальними та круглими фасетками (рис. 2, 1) може бути віднесений до серії 1В Straume (Straume 1987, Taf. 3, 92, 25, 61). Нижня частина скляного келиха (рис. 2, 2; Некрасова 1988, рис. 7, 4) належить посудині особливого варіанту серії Козлукко типу Хегом (Гавритухин 2007, с. 16). Амфори репрезентовані посудинами Шелов F (зокрема з діпінті), а також червоноглиняними з шару, ям і споруд (Баран, Некрасова 1982, с. 4—5; 1983, с. 2, 6, 9, 13; табл. XV, 8).

¹ Висловлюю щирю подяку за консультацію ст. наук. співр. археологічних фондів Національного музею історії України С.В. Діденко.

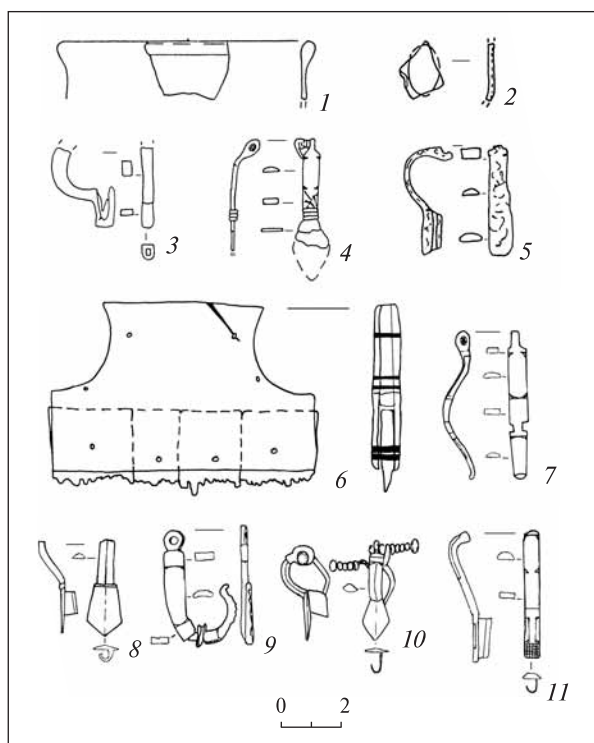

Рис. 3. Поселення Війтенки 1. Хроноіндикатори з ділянки А: 1–10 — культурний шар; 11 — вогнище 1 (за: Любичев, Мызгин, Варачева 2006; 2007). 1, 2 — скло; 3, 4, 7–11 — бронза; 5 — залізо; 6 — кістка

З ями 3 в Колосівці походить бронзова пряжка серії В (Кропоткін, Обломський 1991, рис. 4, 4). У Хохлово 2 з умовно закритого комплексу відомі лише фрагменти амфор Шелов F, у шарі знайдено рамку залізної пряжки та частину ніжки подібної амфори (там само, рис. 4, 5; Обломський 2002, рис. 57, 11, 22). Зазначимо, що хроноіндикатори з поверхні тут відзначаються значно більшим розмаїттям (там само, рис. 57, 1, 9, 10, 15, 16, 19–21). З поселення пізньоримського часу Дмитрівка 3 походять, зокрема, підв'язні та «війські» фібули декількох типів, фрагменти світлоглиняних амфор, частина бронзового люстерка та залізний черешковий наконечник стріли (Башкатов 2010, с. 14; Башкатов, Шита 2010, с. 149, рис. 2). З розвалу глинобитної наземної споруди 1 Артюхівки відома мала двочленна «війська» фібула з прямою ніжкою (Горюнов, Усова 1974, с. 17, рис. 98; Романова 1989, с. 59), близька до типу Schulze 48 (Schulze 1977, Taf. 4, 48).

Зі споруди 2 в Боромлі 2, що належить до другого періоду існування поселення, походить бронзова підв'язна фібула серії Б2д (Некрасова 2006, рис. 27, 3). У будівлі 1–2 селища Мамрої 2 знайдено фібулу серії Б2а (Петрен-

ко 1982, табл. XIV, 17, с. 14; Обломський 2002, рис. 59). У напівземлянці 8 селища Гочево 3 виявлено фрагмент багаточастинного кістяного гребеня Нікітіна I,2a (Обломський 2002, с. 33, рис. 28, 12; Никитина 2008, с. 203, рис. 16), а з льоху наземної глинобитної споруди 1a Гочево 4 походить бронзова пластинчаста фібула Амброз 21, 16б (Обломський 2002, рис. 28, 18). У шарі Огульців знайдено залізну підв'язну фібулу серії Б2б, фрагменти амфор Шелов D і F (Любичев, Мызгин, Варачева 2008, рис. 287; 290, 2). У шарі поселення Шлях 2, де зафіксовано дисперсію глиняної обмазки, знайдені бронзові фібула Б3е і пряжка В2б, фрагмент скляного келиха групи Eggers 230 (Eggers 1951, Taf. 16, 230), фрагменти амфор Шелов F (Любичев 2005, с. 279, рис. 5, 14–16). З розвалу наземної глинобитної споруди 1 в Колісниках походить мала «війська» фібула, близька до Schulze 48 (Schulze 1977, Taf. 4, 48), Амброз 17,1,1,6 (Амброз 1966, с. 70) або Петраускас тип 2 (Петраускас 2010, с. 195). Уламки світлоглиняних амфор дуже невиразні (Обломський 2002, с. 43), але деякі можна віднести до типу Шелов F (Любичев 2007, с. 220–221, рис. 13, 1, 4).

У шарі Тимченків знайдено фрагмент скляного келиха (рис. 2, 11), що, можливо, належить до серії VIIB Straume (Straume 1987, Taf. 7, 65, 1, 53). З Пересічного походять бронзова фібула серії Б3е та кістяний гребінь Нікітіна III,1 (Луцкевич 1948, табл. 1, 1, 5). У ямі 4 Лозової 2 виявлено дериват бронзової фібули Альмгрен 188 (Almgren 1923, Taf. VIII, 188), що має прямокутний щиток на голівці, трикутну в перетині спинку, прикрашену перекрученими дротинками, та прямокутну масивну рельєфну ніжку (рис. 2, 8; Скирда 2000, рис. 2). Фібула відноситься до щиткових типу 2 варіанту 1, за Петраускасом—Синицею (Петраускас, Синица 2010, с. 248–251). Щиткові фібули з'явилися наприкінці ступеню С2 — на початку С3 і побутували до кінця культури (там само, с. 251). З ями 9 походить залізна фібула серії Б3 (рис. 2, 9; Скирда 2002, рис. 1, 1). У шарі знайдено фрагмент світлоглиняної амфори зі сферичним виступом на денці (рис. 2, 10). Цей досить рідкісний для черняхівських поселень зразок амфори відноситься до варіанту 1, за Сазановим, амфор типу Шелов E (Сазанов 1993).

На ділянці А поселення Війтенки 1, біля вогнища 1, що було складовою наземної глинобитної споруди, знайдено бронзову «війську» фібулу, близьку до Schulze 48 (рис. 3, 11). Зі споруди 2/1, що перекривала споруду 2/2 (напівземлянку), яка відноситься до горизонту

Боромля, походить залізна фібула серії Б3а, а з шару — фрагменти світлоглиняних амфор (зокрема з діпінті), підв'язні бронзові фібули серій Б2б, Б2а, Б3а, Б3б, Б3е (рис. 3, 7, 9; 4, 1, 6—8) і з ромбічною ніжкою (рис. 3, 4), залізні серій Б3а, Б3б, Б3е, «війнські» залізна (рис. 3, 5) і бронзові: близька до Schulze 48 (рис. 3, 8) з трапецієподібною ніжкою, мініатюрна з ромбічною ніжкою, що нагадує Schulze 207 (рис. 3, 10). Тут знайдено також Bügelknopffibel: без верхньої частини (рис. 3, 3) і зразок з масивною спинкою, «рослинним» викарбуваним орнаментом, прямокутною ніжкою та напівсферичним виступом (кнопкою) з викарбуваними лініями (рис. 4, 2). Ця фібула не має аналогій у класифікації Е. Майєра (Meyer 1960). Залізні пряжки відносяться до серій А, Б, Г2в, Д1в, В1а, В1б, Б3б, а кістяний гребінець з плоскою голівкою та вигнутими плечиками близький до типу Нікітіна П2 (рис. 3, 6). Знайдено фрагменти скляного посуду: групи Eggers 230 (рис. 4, 3), тонкостінного з овальними фасетками (рис. 3, 2), з відігнутими вінцями (рис. 3, 1) і вкритих орнаментом «зі стільників» (рис. 4, 4).

На ділянці В поселення поки що відкрито два умовно закриті комплекси. З каркасної споруди 1 походять: а) нижня частина скляного келиха з орнаментом «зі стільників» та округлим

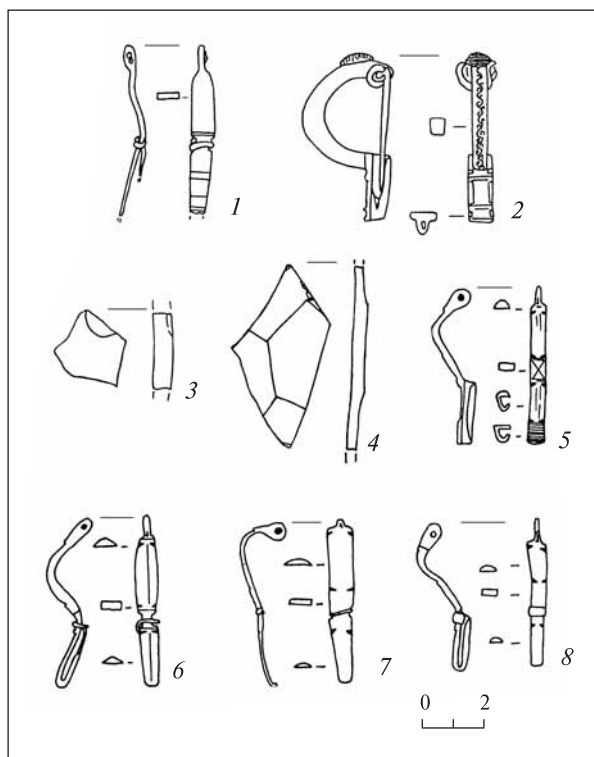

Рис. 4. Поселення Війтенки 1. Хроноіндикатори з ділянки А, культурний шар (за: Любичев, Мызгин, Варачева 2010). 1, 2, 5—8 — бронза; 3, 4 — скло

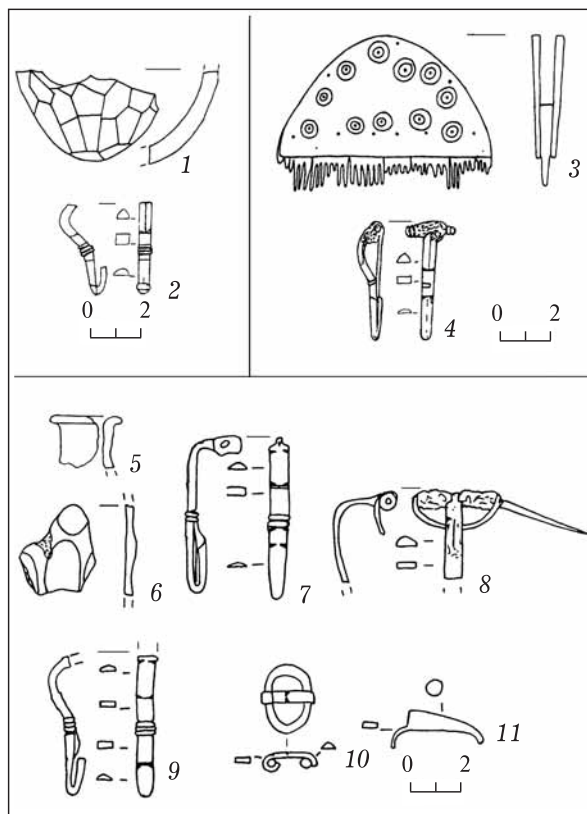

Рис. 5. Поселення Війтенки 1. Хроноіндикатори з ділянки В: 1, 2 — каркасна споруда 1; 3, 4 — напівземлянка 1; 5—11 — культурний шар (за: Любичев 2006; Любичев, Мызгин, Варачева 2006). 1, 5, 6 — скло; 2, 4, 7, 9—11 — бронза; 3 — кістка; 8 — залізо

дном (рис. 5, 1), який близький за орнаментациєю, але не за профілем денця до келихів типу Лугі (Кенігсбрух) серії Лугі (Гавритухин 1999, с. 52, рис. 7, 22) або варіанту Тиргшор 179 (Rau 1972, S. 136, 167); б) частина бронзової фібули серії Б1б (рис. 5, 2). У напівземлянці 1 знайдено кістяний гребінь типу Нікітіна І,1 і бронзову фібулу серії Б2в (рис. 5, 3, 4). З шару ділянки походять фрагменти світлоглиняних амфор (зокрема з діпінті), бронзові та залізні фібули серій Б2 і Б3 (рис. 5, 7—9), «війнська» фібула, близька до Schulze 152, а також бронзові пряжки серії Ж2а (рис. 5, 10), язички-«хоботи» від пряжок (рис. 5, 11), фрагменти скляного келиха з овальними фасетками (рис. 5, 6), верхня частина бальзамарія (рис. 5, 5), денце скляної посудини, ймовірно, групи Eggers 227—229 (Eggers 1951, Taf. 16, 227—229).

Наведений матеріал (табл. 1—3) свідчить, що хроноіндикатори першого рівня на поселеннях зводяться до груп, які характерні для фаз розвитку черняхівських могильників українського лісостепу в системі Є.Л. Гороховського (Гороховский 1988, с. 44—45), а саме:

Таблиця 1. Хроноіндикатори з поселень черняхівської культури дніпро-донецького лісостепу

Поселення	Локалізація	Умовно закриті комплекси				
		хроноіндикатори першого рівня				амфори
		фібули	пряжки	скляний посуд	кіст. гребені	
Єрківці	р. 1, піч 1	підв'язна				розвал, з діпінті
Соснова	р. 4, напів-земл. буд. 1	підв'язна		стінка келиха типу VIIA Straume		світло- та червоноглин.
Воскресенське 1						
Головчино						
Хлопків 1	житл. 1					фр-т горла типу F
	р. 1, ділянка 3					
	р. 1, напів-земл. 2					
	буд. 3					фр-т
	яма 3					фр-т
	траншея 3					
	яма 6					світлоглин.
Хлопків 1	траншея 4					
	яма 9		зал., Гороховський В			
	яма 10					
	яма 12					фр-т горла червоноглин.
	яма 26					фр-т ручки світлоглин.
	р. 2, траншея 7					
	розвал обмазки у кв. 36Д					частина горла Шелов F
	житло 4			фр-т тонкост., тип ?		
Пішане	житло 1					верхня частина особливої форми Шелов D

Поселення	Локалізація	Умовно закриті комплекси				
		хроноіндикатори першого рівня				амфори
		фібули	пряжки	скляний посуд	кіст. гребені	
Піщане	споруда 4					горло вузько-горл. світло-глин. нижня частина Шелов F
	житло 5					
Колосівка	яма 2		бр. , Гороховський В			
Хохлово 2	яма 1					частина ніжки Шелов F
	будівля 1					частина горла Шелов F
Дмитрівка 3						
Артюхівка	житло 1	«воїнська», Schulze 48/50				
Боромля 2	споруда 5 (період 2)	бр. Б2д				
	споруда 8 (період 2)					світлоглин.
	споруда 2(період 3)					ручка амф.
Мамрої 2	споруда 1—2	бр. Б2а				
Гочево 3	напівземл. 8				фр-т, Нікітіна I,2а	
Гочево 4	споруда 1а	бр., Амброз 21, 166				
Огульці						
Шлях 2						
Колісники	житло 1	«воїнська», Амброз 17,1,1,6				світлоглин. D?
Тимченки						
Пересічна						
Лозова 2	яма 4	бр. дериват, А.188				
	яма 9	зал., Б3				

Шар					Джерело
хроноіндикатори першого рівня				амфори	
фібули	пряжки	скляний посуд	кіст. гребені		
підв'язні та «воїнські»	зал. рамка			частина ніжки світлоглин. Шелов F	Журко 1990 Журко 1994 Кропоткін, Обломський 1991 Кропоткін, Обломський 1991; Обломський 2002 Обломський 2002 світлоглин. Башкатов 2008; 2010; Башкатов, Шита 2010 Горюнов, Усова 1974; Романова 1989 Некрасова 2006 Некрасова 2006 Некрасова 2006 Петренко 1983; Обломський 2002 Обломський 2002 Обломський 2002
зал., B26 Б3е	бронз., B26	фр-т, Eggers 230 фр-т, Straume VII B ?		світлоглин. типів D, F світлоглин., тип F світлоглин., тип F світлоглин., тип F	Любичев, Мызгин, Варачева 2008 Любичев 2005 Любичев 2007 Любичев 2007
Б3е			Нікітіна III B1		Луцкевич 1948 Скирда 2000
				частина світлоглин. E	Скирда 2002

Таблиця 2. Війтенки 1. Хроноіндикатори з шару поселення

Ділянка поселення	Умовно закр. комплекс	Хроноіндикатори					Джерело
		фібули	пряжки	кіст. гребені	скляний посуд	амфори	
А	вогнище 1	«воїнська», Schulze 48					Любичев, Мызгин, Варачева 2005
В	споруда 2/1 каркасна споруда 1	зал., Б3а фр-т бр. Б1б			фр-т, тип Лугі, серія Лугі		Любичев 2008а Любичев 2006; Шуль- тце, Любичев 2009
	напівземл. 1	бр. Б2в		Нікітіна I,1			Любичев 2006; Шуль- тце, Любичев 2009

Таблиця 3. Війтенки 1. Хроноіндикатори з умовно закритих комплексів поселення

Ділянка посе-лення	Розкопи 2004—2007 рр.	Фібули			Пряжки	Кіст. гребені	Скляний посуд	Амфори	Джерело
		підв'язні	«воїнські»	Bügel- knopffibel					
А	розкоп І	зал., Б2б, Б3е; бронз., Б2д; Б2е; Б2а; Б3е	Schulze 51; з тра- пецієпод. ніжкою; з ромбіч. ніжкою		зал., В1б, В2б, Б3б, В2		зокре- ма фр-ти групи Еггерс 230		Любичев, Мызгин, Варачева 2005
	траншея 1 (2005)	бронз., Б3е				Нікіті- на II/2			Там само
	траншея 2 (2005)	зал., Б3е							Там само
	парц. А	бронз., Б2б	залізна «воїнська», Schulze 48	нижня части- на Bügel- knopffibel			фр-ти тонко- стін. з овалнь фасет- кою та тонко- стін.	світло- глин.	Любичев, Мызгин, Варачева 2007
	парц. D, E							світло- глин.	Любичев, Мызгин, Варачева 2008
	парц. F	Б3е		зі сферич. виступом на голівці					Любичев, Мызгин, Варачева 2009
В	парц. С	2 — Б2б; Б2а; Б3б					фр-т тон- костін. з орнамен- том «зі стільні- ків»	світло- глин.	Любичев, Мызгин, Варачева 2010
	розкоп 1	Б2б, Б3б, Б3в	Schulze 152		з язичком- «хобо- том»		зокре- ма фр-ти групи Ег- герс 230; фр-т дна посуди- ни групи Эггерс 226—229		Любичев 2004; Любичев, Мызгин, Варачева 2005

1) скляний посуд: а) група Eggers 237 або Straume VII (фаза 4); б) група Eggers 230 або Straume Ia, Ib (фази 3, 4); в) тонкостінний дзвоноподібний; г) можливо, Eggers 226—229 (фази 3, 4);

2) фібули: а) бронзові та залізні підв'язні серій Б2 (фази 3—5) і Б3 (фази 4, 5), менше Б1 (фази 2, 3, 5); б) «війські», близькі до Schulze 48 (фази 3, 4), 50 і 51 (фаза 3), 152 (фаза 4) або подібні до Schulze 207 (фаза 5); в) пластинчасті Амброз 21 і 66 (фаза 4); г) щиткова як дериват А.188; д) Bügelknopffibel (від фази 3);

3) пряжки серій Б (фаза 3), В (фази 3—5), Ж (фаза 5), Г (фази 3, 4), зокрема з язичком-«хоботом»;

4) кістяні гребені Нікітіна I,1 (фази 3, 4), I,2a (фаза 4), II,2 (фаза 3), III,1 (фаза 4).

Як бачимо, хроноіндикатори з поселень відносяться до фаз 3—5, найбільше — до фази 4. З дериватом фібули А.188 пов'язана амфора Шелов Е1, що відноситься до кінця IV — початку V ст.

На прилеглому до поселення Війтенки 1 могильнику виділено дві фази розвитку (Шульце, Любичев в печаті), які відповідають фазам 4 і 5 Є.Л. Гороховського (Гороховский 1988, с. 44—45), періодам 4 і 5 в системі О.О. Гей—І.А. Бажана (Гей, Бажан 1997, с. 43—45, табл. 69; 70) або ступеням С3/D1 і D1 системи Я. Тейрала (Tejral 1986, S. 185—187, 196—198; 1992, S. 235—238; 1997, S. 323—324, 331—334, Abb. 1, 18—21; 2, 16, 19—23; 3, 1, 5; 9). Виділені для кожної фази хроноіндикатори першого рівня (фібули серій Б1, Б2, Б3, Bügelknopffibel, пряжки серії В, Г, кістяні гребені Нікітіна I,1, дзвоноподібні келихи з тонкого скла, келихи групи Straume 1A, 1B) трапилися і на поселенні.

Усе це свідчить на користь того, що черняхівські поселення в регіоні з'явилися не раніше фази 3 (близько 330—380 рр.), однак їхня більшість, найвірогідніше, належить до фаз 4 (близько 350—400 рр.) і 5 (близько 370/380—410/420 рр.).

Абашина Н.С., Обломский А.М., Терпиловский Р.В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // РА. — 1999. — № 4. — С. 78—97.

Абрамов А.П. Античные амфоры. Периодизация и хронология // Боспорский сборник. — М., 1993. — С. 4—135.

Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР. — М., 1966 (САИ. — Вып. Д1-30).

Баран В.Д., Некрасова А.Н. Отчет о раскопках Среднеднепровской славяно-русской экспедицией черняховских поселений у с. Хлопков Барышевского района Киевской области в 1982 г. // НА ІА НАНУ. — 1982/26.

Баран В.Д., Некрасова А.Н. Отчет о раскопках Среднеднепровской славянской экспедицией поселения черняховской культуры у с. Хлопков (Хлопков 1) Барышевского р-на Киевской обл. в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — 1983/35.

Башкатов Ю.Ю. Матеріали пізньоримського часу півдня Полтавської області // АЛІУ. — 2008. — № 1—2. — С. 45—49.

Башкатов Ю.Ю. Поселение позднеримского времени Барбара 1 на юге Среднего Поднепровья // The turbulent epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period. — Lublin, 2008a. — 2. — P. 7—20.

Башкатов Ю.Ю. Нові дослідження черняхівських пам'яток на півдні Середнього Подніпров'я // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. — К., 2010. — С. 13—16.

Башкатов Ю.Ю., Дегтярь А.К., Любичев М.В. Селище позднеримского времени Родной Край 3 в бассейне Северского Донца // Древности. 1996. — Харьков, 1997. — С. 111—121.

Башкатов Ю.Ю., Шита Т.М. Нові дослідження пам'яток черняхівської культури на півдні Середнього Подніпров'я // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 146—151 (Археологія і давня історія України. — 2).

Васильев А.А. К вопросу о датировке узкогорлых светлоглиняных амфор позднеримского времени (типы D и F, по Шелову) // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — Одеса, 2002. — 3. — С. 132—133.

Гавритухин И.О. Хронологические индикаторы финала черняховской культуры // 100 лет черняховской культуры. — К., 1999. — С. 48—86.

Гавритухин И.О. Финал черняховской культуры // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. — М., 2007. — С. 9—24.

Гей О.А., Бажан И.А. Хронология эпохи «готских» походов (на территории Восточной Европы и Кавказа). — М., 1997.

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников лесостепной Украины // Труды V МКАС. — К., 1988. — Т. 4. — С. 34—46.

Горюнов Е.А., Усова Г.А. Отчет о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1974 г. // НА ІА НАНУ. — 1974/51.

Даниленко В.М., Столяр А.Д. Переяславська маршрутна експедиція // АП УРСР. — 1952. — 3. — С. 223—230.

Журко А.И. Отчет об археологических раскопках поселения черняховской культуры у с. Песчаное Сумского района Сумской области в 1990 г. // НА СДКМ.

Журко А.И. Некоторые итоги археологических исследований на Сумщине в 1986—1988 гг. // Питання археології Сумщини. — Суми, 1990а. — С. 69—73.

- Журко А.И. Памятники черняховской культуры в лесостепном Днепровском Левобережье // РА. — 1994. — № 4. — С. 207—218.
- Костюченко И.П. Отчет Максимовского отряда Древнерусской кременчугской экспедиции 1959 г. (раскопы II, III) // НА ІА НАНУ. — 1959/1—6.
- Кропоткін А.В., Обломський А.М. Про етнокультурну ситуацію у районі вододілу Дніпра та Дону в III—V ст. н. е. // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 75—89.
- Кропотов В.В. Світлоглиняні вузькогорлі амфори «інкерманського» типу // Археологія. — 1998. — № 4. — С. 128—134.
- Луцкевич І. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області // Археологія. — 1948. — 2. — С. 164—178.
- Любичев М.В. Отчет об археологических исследованиях на территории Харьковской и Полтавской областей в 1998 г. // НА ІА НАНУ. — 1998/93.
- Любичев М.В. Отчет об исследованиях славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2004 г. // НА ІА НАНУ. — 2004/38.
- Любичев М.В. Поселения черняховской культуры Шлях 2 и Халимоновка на Мже // Древности. — Харьков, 2005. — С. 276—287.
- Любичев М.В. О постройках на селище черняховской культуры Войтенки 1 (по раскопкам 2004—2005 годов) // АЛЛУ. — 2006. — 2. — С. 79—89.
- Любичев М.В. Черняховская культура бассейна Мжи (Северский Донец) по материалам поселений // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк; СПб., 2007. — 3. — С. 219—236.
- Любичев М.В. Киево-черняховские контакты ступеней C1b-C2 на территории днепро-донецкой лесостепи в свете выделения «горизонта Боромля» // Germania-Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. — Калининград, 2008. — С. 44—67.
- Любичев М.В. Об этнокультурных процессах поздне римского времени в зоне днепро-донецкой лесостепи (в свете исследований археологического комплекса Войтенки) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2008а. — С. 257—290.
- Любичев М.В. Горизонт Боромля как область «праславянской» культурной провинции середины III — начала IV вв. (ступени C1b-C2) // Germania-Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. — Калининград, 2010. — С. 101—129.
- Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2005 году // НА ІА НАНУ. — 2005/156.
- Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2006 году // НА ІА НАНУ. — 2006/70.
- Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2007 году // НА ІА НАНУ. — 2007/137.
- Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2008 году // НА ІА НАНУ. — 2008/92.
- Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2009 году // НА ІА НАНУ. — 2009.
- Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2010 году // НА ІА НАНУ. — 2010.
- Махно Є.В. Розкопки на поселеннях першої половини I тис. н. е. в верхній течії Сули // АП УРСР. — 1955. — 5. — С. 77—85.
- Махно Е.В. Отчет о раскопках на черняховском поселении у с. Ново-Липовское в 1957 г. // НА ІА НАНУ. — 1957/2.
- Некрасова Г.М. Поселення черняхівської культури Хлопків 1 // Археологія. — 1988. — 62. — С. 70—79.
- Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.
- Никитина Г.Ф. Черняховская культура Поднепровья. — М., 2008.
- Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — М.; Сумы, 1991.
- Обломский А.М. О времени появления черняховского населения на территории Днепровского Левобережья // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 26—38.
- Обломский А.М. Новый черняховский памятник на территории России // Stratum plus. — 2001—2002. — 5. — С. 27—52.
- Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время. — М., 2002.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991.
- Петраускас О.В. Фібули «воїнського типу» черняхівської культури (за матеріалами пам'яток України) // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 191—207 (Археологія і давня історія України. — 2).

- Петраускас О.В., Синица Е.В.* Фибулы «щиткового типа» черняховской культуры // *Germania-Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов.* — Калининград, 2010. — С. 243—263.
- Петренко Е.Н.* Отчет об исследованиях Черняховской экспедиции в 1982 г. // *НА ІА НАНУ.* — 1982/113.
- Романова Г.А.* Черняховские поселения у с. Артюховка // *Проблемы археологии Сумщины.* — Сумы, 1989. — С. 58—60.
- Сазанов А.В.* Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор // *МАИЭТ.* — Симферополь, 1993. — 3. — С. 16—21.
- Сымонович Э.А., Сокол К.Ф.* Поселения черняховской культуры у с. Снагость в Посеймье // *АО 1977 г.* — М., 1978. — С. 88.
- Скирда В.В.* Дослідження нового селища черняхівської культури поблизу м. Богодухова // *АДУ 1999 р.* — К., 2000. — С. 148.
- Скирда В.В.* Розкопки поселення черняхівської культури // *АДУ 2001 р.* — К., 2002. — С. 242—243.
- Терпиловський Р.В.* Дослідження нових пам'яток черняхівської культури у межиріччі Удаю і Сули // *Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень.* — К., 2010. — С. 79—83.
- Шаров О.В.* Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены и проблема датировки черняховской керамики // *Проблемы хронологии эпохи Латена и римского времени.* — СПб., 1992. — С. 158—207.
- Шульце Э., Любичев М.В.* Керамика черняховской культуры из участка «В» поселения Войтенки 1 (по раскопкам 2004—2006 годов) // *Древности.* — Харьков, 2009. — С. 218—236.
- Шульце Э., Любичев М.* Хронология могильника черняховской культуры Войтенки 1 (Восточная Украина) (по материалам раскопок 2005—2009 гг.) // *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов.* — Тула, в печати.
- Юрочкин В.Ю., Труфанов А.А.* Хронология могильников центрального и юго-западного Крыма III—IV вв. н. э. // *Древняя Таврика.* — Симферополь, 2007. — С. 359—382.
- Almgren O.* Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. — Leipzig, 1923 (Mannus-Bibliothek. — 32).
- Eggers H.J.* Der römische Import im Freien Germanien. — Hamburg, 1951.
- Eggers H.J.* Zur absoluten Chronologie der Römischen Kaiserzeit im Freien Germanien // *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz.* — 1955. — 2. — S. 196—252.
- Eggers H.J.* Einführung in die Vorgeschichte. — Berlin, 2006.
- Godłowski K.* The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. — Kraków, 1970.
- Lutz L.H.* Die Insel in der Mitte. Bornholm im 2. — 4. Jahrhundert. Regionale und vergleichende Untersuchungen der jüngerkaiserzeitlichen Grabfunde. — Berlin, 2010 (Berliner Archäologische Forschungen. — 9).
- Meyer E.* Die Bügelknopffibel // *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege.* — Leipzig, 1960. — 8. — S. 216—349.
- Rau G.* Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhundert im Oder-Weichsel-Raum // *Acta Praehistorica et Archaeologica.* — 1972. — 3. — S. 109—170.
- Schulze M.* Die spätkaiserzeitlichen Armbrustfibeln mit festem Nadelhalter (Gruppe Almgren VI, 2). — Bonn, 1977 (Antiquitas. — 19).
- Straume E.* Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. — Oslo, 1987.
- Tejral J.* Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit // *Archaeologia Baltica.* — 1986. — VII. — S. 175—238.
- Tejral J.* Einige Bemerkungen zur Chronologie der Späten Römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa // *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latenezeit bis zum Frühmittelalter.* — Kraków, 1992. — S. 227—248.
- Tejral J.* Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaum // *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaum.* — Brno, 1997. — S. 321—362.

Надійшла 31.05.2011

М.В. Любичев

ХРОНОЛОГИЯ ПОСЕЛЕНИЙ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЛЕСОСТЕПИ МЕЖДУ ДНЕПРОМ И СЕВЕРСКИМ ДОНЦОМ

Относительная и абсолютная хронология строится на основе закрытых комплексов погребений. Наличие их в черняховской культуре, оформленных в хронологические системы, позволяет «контролировать» хроноиндикаторы из поселений. Датирующие находки на черняховских поселениях в лесостепной зоне между Днестром и Северским Донцом (проанализировано 35 поселений) систематизированы в хроноиндикаторы первого уровня с твердой и до-

вольно узкой датировкой изделий (фибулы, стеклянные сосуды, пряжки и костяные гребни) и второго — с широкой датировкой (фрагменты амфор). Хроноиндикаторы первого уровня присутствуют в комплексах фаз 3—5 хронологии черняховских могильников украинской лесостепи в системе Е.Л. Гороховского, более всего — в фазе 4 (350—400 гг.). На могильнике, прилегающем к поселению Войтенки с большим количеством хроноиндикаторов, выделено две фазы (фазы 4 и 5, по Е.Л. Гороховскому, или ступени C3/D1 и D1, по Тейралу, периоды 4 и 5 в системе О.А. Гей—И.А. Бажана). Характерные для них хроноиндикаторы первого уровня встречены и на поселении.

Черняховские поселения в регионе появились не ранее фазы 3 (330—380 гг.), однако большинство их, вероятнее всего, относится к фазам 4 и 5 (370/380—410/420 гг.).

M.V. Lyubychiev

CHRONOLOGY OF CHERNYACHIV CULTURE SETTLEMENTS IN THE FOREST-STEPPE ZONE BETWEEN THE DNIPRO AND THE SIVERSKYI DONETS RIVERS

The relative and absolute chronology is based on closed complexes of burials. Issued into chronological systems, they allow «controlling» the chronological indicators from the settlements. Dating finds from Chernyakhiv culture settlements in the forest-steppe area between the Dnipro and the Siverskyi Donets Rivers (35 settlements analyzed) are systematized into the first level chronological indicators with definite and quite narrow dating of the items (fibulae, glass vessels, buckles, and bone combs) and the second level ones (amphorae fragments). There are first level chronological indicators at complexes of the phases 3—5 in Ye.L. Horokhovskiy's chronological system of Chernyakhiv culture burial grounds in Ukrainian forest-steppe zone, while most of them are in the phase 4 (350—400). There are two phases of development at the burial ground adjacent to Voitenky settlement with a considerable number of chronological indicators (phases 4 and 5, by Horokhovskiy, or steps C3/D1 and D1 by Tejrál, or periods 4 and 5 in O.A. Hei and I.A. Bazhan's system). Chronological indicators peculiar for them are also found at the settlement.

Chernyakhiv culture settlements in the region appeared not earlier than the phase 3 (330—380), however, their majority most probably refer to the phases 4 and 5 (370/380—410/420).

А.В. Скиба

ФІБУЛИ З ДНІПРОВСЬКИХ СКАРБІВ VII ст.

Висвітлено проблеми типології, еволюції та поєднання фібул у скарбах, а також художньо-стилістичні паралелі між ними та іншими категоріями речей.

Ключові слова: раннє середньовіччя, слов'яни, скарби, фібули.

З-поміж слов'янських старожитностей початку раннього середньовіччя фібули мають чи не найбільшу історію дослідження, що налічує понад сторіччя. Та вони знову і знову привертають увагу дослідників. Мета статті — систематизувати фібули, що походять з дніпровських лісостепових скарбів VII ст., адже саме вони як єдині закриті комплекси, де є фібули, дозволяють простежити поєднання різних їхніх зразків і художньо-стилістичний та культурний контекст. Нині фібули відомі принаймні в 12 скарбах: з Мартинівки, Козіївки, Суджі, Колосково, Трубчевська, Нижньої Сироватки, Углів, Нової Одеси, Мени, Курилівки та

Блажків. В семи з них поєднувалися різні типи застібок. Загалом же фібули в скарбах представлені шістьма типологічними групами: зооморфні, зооантропоморфні, з дугою з орлиних голівок, пальчасті дніпровської та східногерманської груп і підв'язні широкопластинчасті.

Серед «старожитностей антив», безперечно, найсамобутнішими є фібули зоо- та зооантропоморфного типів. Виділяючи ці два типи, я скористався підходом, запропонованим О.М. Приходнюком. На думку вченого, до першого належать фібули зі щитоподібним нижнім щитком і двома голівками тварин, другий тип (названий «багатооголові ажурні фібули») об'єднує застібки з двома чи трьома парами пташиних чи звіриних голівок і

© А.В. СКИБА, 2011

антропоморфним контуром з одним чи двома щитками. Останні (рис. 1) відомі в складі Мартинівського (два ідентичні екземпляри), Козіївського (теж дві однакові застібки), Блажківського скарбів (Корзухина 1996, с. 391, 394, 397, табл. 8, 1, 2; 43, 4; 48, 5, 6) і Трубчевського (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 81, рис. 2, 5). Дослідники нерозрізняли розмаїття фібул цього типу та пов'язану з цим складність у вибудові типологічних рядів. Водночас серед зооантропоморфних застібок, що походять з дніпровських скарбів, можна виокремити два основні варіанти. До першого належать фібули з Мартинівського та Блажківського скарбів, верхній, коротший, щиток яких завершується антропоморфною личиною (рис. 1, 1, 2), другий представлений виробами, на яких замість личини є два відігнуті в різні сторони завитки-відгалуження, як у фібул з Трубчевського та Блажків (рис. 1, 4, 5).

Щодо еволюції зооантропоморфних застібок, то найпереконливішою видається думка А.К. Амброза. Вихідний варіант у розвитку фібул цього типу дослідник убачав у виробі з Мартинівського скарбу, звертаючи увагу на те, що в їхньому оздобленні мотив голівок павичів є найбільш виразним і реалістичним (Амброз 1993, с. 179—181). Так само реалістично на верхніх антропоморфних щитках цих фібул зображені й пальмові гілки (рис. 1, 1). Зауважимо, що зооантропоморфні фібули з Мартинівки мистецьки найдовершеніші. Таким чином, риси, притаманні мартинівським виробам, можуть бути взяті за критерій для визначення ранніх варіантів фібул цього типу.

Слушним є окреслене В.Є. Родінковою коло зооантропоморфних фібул, що морфологічно й стилістично найближчі до мартинівських (Родінкова 2006, с. 49, рис. 1, 2, 3, 26, 27). Серед повністю збережених зразків такими є фібула з району Канева (можливо, зі скарбу) та з поховання 388 могильника Колькюд-Фекетекапу А в Угорщині. Стилістично близькі фрагменти верхніх частин походять також із Жаботина та Великих Будків. На нашу думку, до цього переліку слід додати також і зооантропоморфну застібку з Трубчевського скарбу, хоча орнаментация у вигляді пальмових гілок на ній виконана дуже схематично. Ці фібули, як і мартинівські, нині можна вважати найранішими.

Крім перелічених зразків, дуже подібною до речей з Мартинівки за виразністю павичино-головиного мотиву та загалом стилістикою є пара застібок з Козіївського скарбу, хоча останні мають не дві, а три пари пташиних голівок за від-

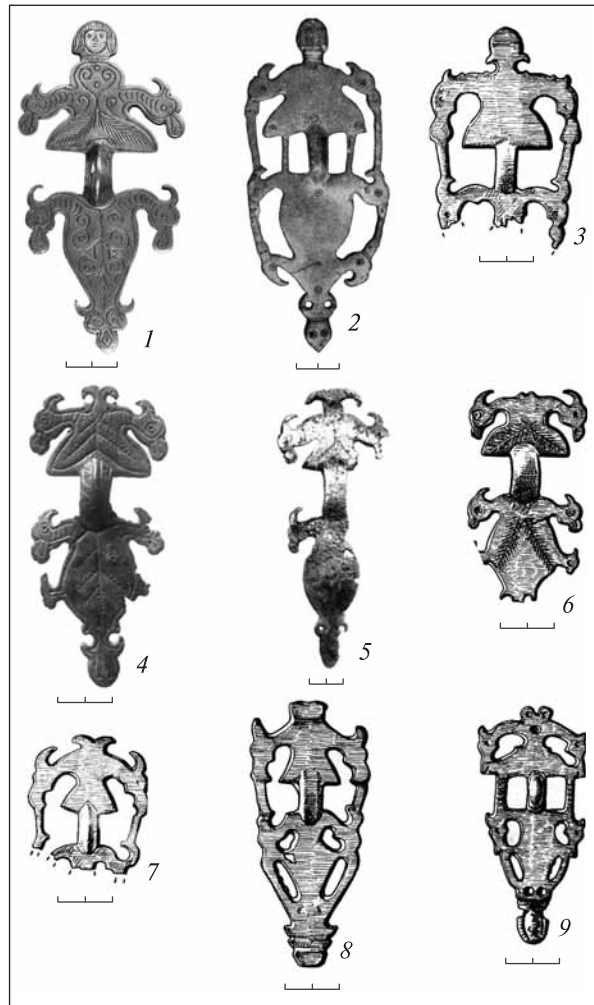

Рис. 1. Зооантропоморфні фібули: 1 — Мартинівка; 2 — Блажки; 3, 6—9 — Пастирське; 4 — Козіївка; 5 — Трубчевськ

сутності антропоморфної личини. Зображення голівок павичів і характерних деталей тут виконані особливо ретельно (рис. 1, 4). На обох подібно трактовані пір'яні чубчики (корони) та оздоблення ший птаха перпендикулярними смужками. Але водночас не можна не зауважити, що порівняно з мартинівськими козіївськими застібками виконані грубіше, та, поза сумнівом, вони є реплікою довершеного взірця. Щодо цього можливі два варіанти пояснення, що видаються однаково ймовірними. Перший — виробу з Козіївського скарбу наслідують мартинівські або ж аналогічні їм, виготовлені одним майстром, але водночас набувають нових рис; другий — взірцем для козіївських фібул могли слугувати невідомі нам застібки того ж таки варіанту. Останні, вочевидь, були виготовлені «мартинівським майстром». Сам різновид, до якого належать ці фібули, в такому разі міг з'явитися паралельно з варіантом застібок з Мартинівського скарбу або й раніше.

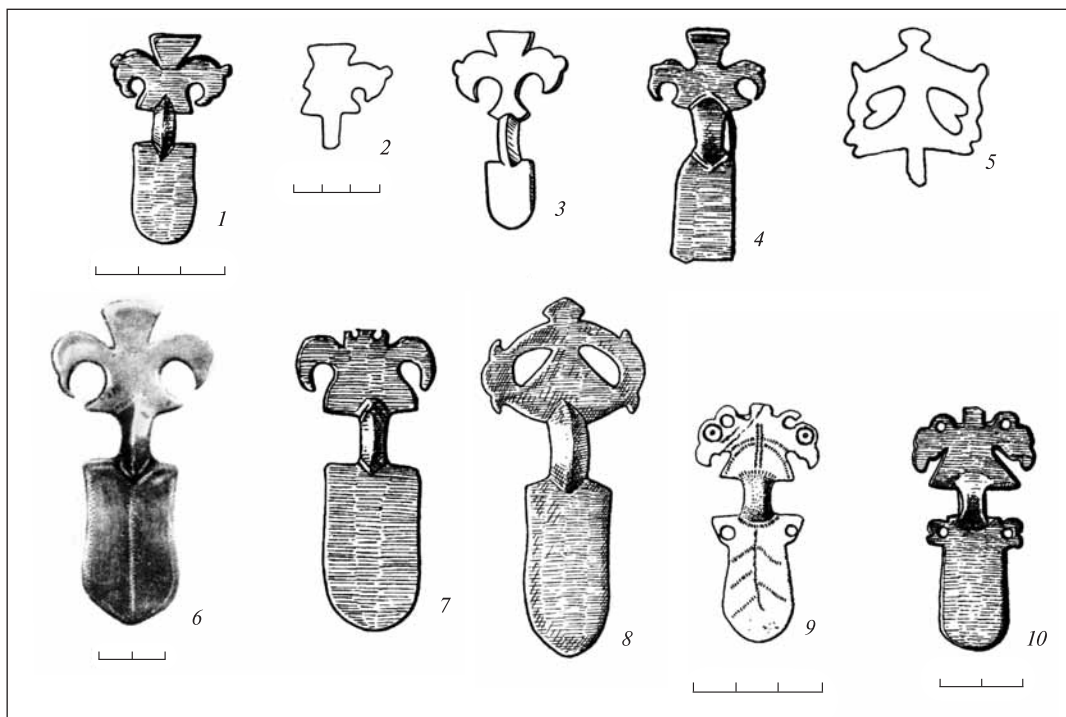

Рис. 2. Зооморфні фібули: 1 — Лебехівка; 2 — південь Черкаської обл.; 3 — Лебехівка (за Б.О. Рибаківим); 4 — Трошин; 5 — Григорівка; 6 — Трубчевськ; 7 — Лісові Скибинці; 8 — о. Кизлевий; 9 — Ігрені; 10 — Пастирське

Зближують фібули з Мартинівського і Козіївського скарбів і певні стилістичні риси в оформленні профілю щитків — характерні складнопрофільовані деталі. В обох скарбах зооантропоморфні фібули супроводжувалися геральдичними наборами зі складнопрофільованими накладками. В Мартинівському скарбі, крім того, впадає в око й стилістична подібність в орнаментальному оздобленні речей цих категорій, а саме, тамгоподібними візерунками із завитками-відгалуженнями.

Наявність зооантропоморфних фібул з павичиними голівками та стилізованим пальмовим гіллям у скарбах з Мартинівки на правому березі Середнього Дніпра, Козіївки в басейні Сіверського Дінця і Трубчевська у Верхньому Подніпров'ї свідчить про достатньо швидке розповсюдження цього мотиву.

Вираженість голівок павичів, характерна для всіх зооантропоморфних фібул з дніпровських лісостепових скарбів, відрізняє їх від зразків з Пастирського городища, на більшості яких пташині голівки вже не нагадують павичині або виконані дуже схематично. На багатьох пастирських фібулах пташині голівки трансформовані в звірині, а також часто такі, що мають подвійне трактування. Крім того, всім застібкам зі скарбів притаманне оформлення нижнього видовженого щитка у вигля-

ді овальної або розширеної ближче до дужки ніжки, що завершується фігурним виступом із завитками-відгалуженнями або круглими отворами. Таке оформлення нижнього щитка слід також вважати ранньою ознакою зооантропоморфних фібул. Прикметно, що овальну ніжку мала й уже згадана пастирська застібка з добре вираженими павичиними голівками та пальмовими гілками (рис. 1, 6). На пізніх зразках, що походять з Пастирського городища, довший щиток має складнішу форму, часто з антропоморфними рисами (рис. 1, 8, 9).

Отже, зооантропоморфні фібули з дніпровських скарбів належать до ранніх зразків і відбивають початковий етап їхнього поширення. Таким чином, саме ранні застібки цього типу мають бути хронологічно й культурно співвіднесені з іншими категоріями речей, що трапляються в скарбах першої групи, за О.О. Щегловою (Щеглова 1990). Пізні варіанти зооантропоморфних фібул на території Дніпровського Лівобережжя представлені порівняно нечисленними знахідками. Це засвідчує певні територіальні відмінності в поширенні ранніх і пізніх зразків.

Близькими до зооантропоморфних є зооморфні фібули. Вони містилися в скарбах з Трубчевська (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 81, рис. 2, 6), Козіївки (Корзухіна 1996,

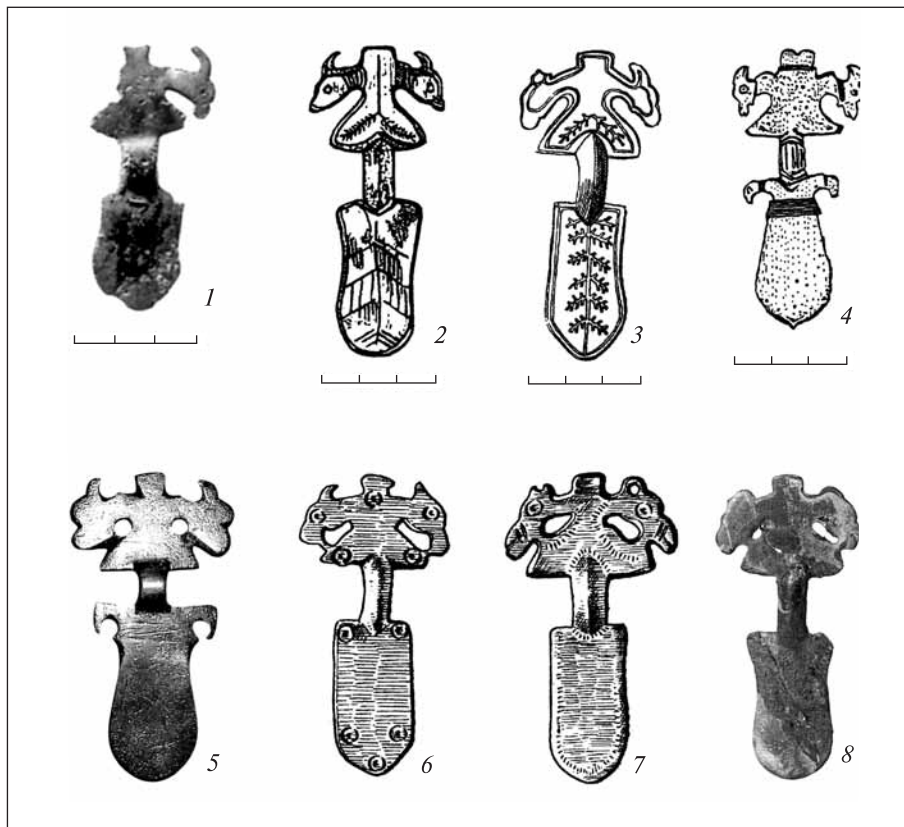

Рис. 3. Зооморфні фібули: 1 — Козіївка; 2 — Градіжськ; 3 — Суук-Су; 4 — Лучисте; 5 — уроч. Молочарня (Пеньківка); 6 — Райки; 7 — Поставмуки; 8 — Курилівка

с. 397, табл. 48, 7) і Курилівки (два однакові парні екземпляри) (Родінкова 2010, с. 85, рис. 2, 1; 3). Питання еволюційного співвідношення обох різновидів фібул вирішується дослідниками по-різному. В схемі розвитку пальчастих, зооморфних, багатоголових ажурних і антропоморфних фібул О.М. Приходнюка зоо- та зооантропоморфні фібули розглядалися як два типи, що виникли та розвивалися паралельно, але мали спільну підоснову — двопластинчасті фібули з трикутним верхнім щитком, подібні до знахідок із Пастирського і Теремців (Приходнюк 2005, с. 38—39, рис. 97). На думку В.Є. Родінкової, застібки з двома парами пташиних голівок з'явилися під впливом зооантропоморфних фібул. Тож дослідниця типологічно не відокремлює їх від останніх і долучає поряд з екземплярами з Мартинівки, Колькюд-Фекетекапу, Козіївки й Трубчевська до підгрупи простих зооантропоморфних фібул, у яких верхній і нижній щитки з'єднує лише вигнута дужка. Першою в еволюційно-типологічному ряду дослідниця поставила застібку з Суук-Су, верхній і нижній щитки якої орнаментовані стилізованими пальмовими гілками (Родінкова 2006, с. 41, 46—47, 49—50, рис. 2; 3).

На нашу думку, еволюція зооморфних фібул та їхнє співвідношення з зооантропоморфними є складнішими. У визначенні найраніших, первинних, зразків, як видається, слід виходити, як і у випадку зооантропоморфних фібул, зі ступеня виразності та цілісності притаманних їм художніх образів. Власне за оформленням верхньої частини зооморфних фібул можна виокремити дві основні лінії їх розвитку. Одній притаманні дуже схематизовані голівки павичів, звернені дзьобами догори, або ж зображення птахів, що «перетікають» у звірині (рис. 2, 8—10; 3). Ці мотиви аналогічні тим, які бачимо серед зооантропоморфних фібул. Іншу лінію становлять застібки з нахиленими донизу голівками грифонів та орлів. Деякі з них, як вироби з Лебехівки, Трощина і Трубчевського скарбу, вирізняються особливо ретельною проробкою та витонченістю, утворюючи яскраві та водночас зовсім інакші, ніж притаманні зооантропоморфним фібулам, художні образи.

З особливостей цієї групи зооморфних фібул вкажемо на те, що голівки грифонів або орлів гармонійно вписані в контур верхнього щитка, поєднуючись з його деталями. Прикла-

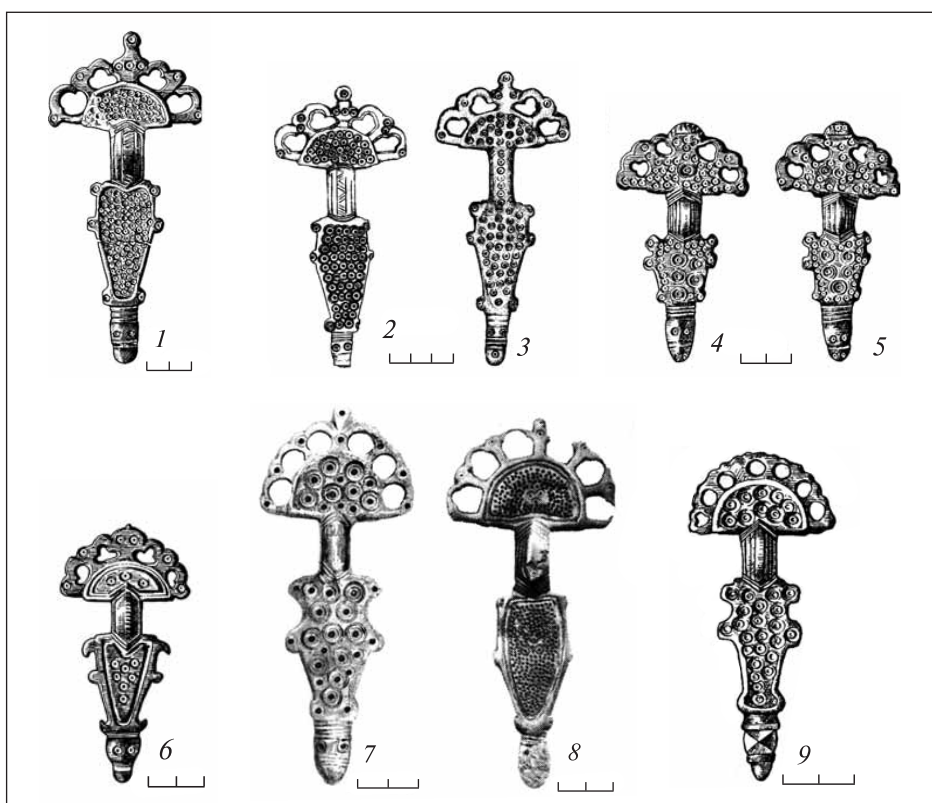

Рис. 4. Фібули з дугою з орлиних голівок: 1, 4–6, 9 — Козіївка; 2, 3 — Курилівка; 7, 8 — Трубчевськ

дом можуть бути вироби з Трощина і Трубчевська, де голівки дзьобами поєднуються з плавно вигнутими відгалуженнями нижньої частини щитка, утворюючи круглі вирізи (рис. 2, 1–6). Застібки з грифоновими та орлиними мотивами художньо найвиразніші та цілісні стилістично. Видається, що саме вони були вихідним варіантом зооморфних фібул і не були генетично пов'язані з зооантропоморфними. Але на певному етапі розвитку вони зазнали впливу художніх мотивів, притаманних зооантропоморфним фібулам, унаслідок чого з'явилися вироби зі схематизованими павичими, як фібули з Козіївки й Пастирського, та пташино-звіриними голівками, що бачимо на застібках з Курилівського скарбу, Поставмук і Молочарні (рис. 3).

Уточнення хронології та нові знахідки зооморфних фібул у поєднанні з іншими їх типами дозволяють упевненіше відповісти на запитання щодо їхньої еволюції. Тут зауважимо, що на відміну від зооантропоморфних майже невідомо парних або однакових зооморфних фібул. Виняток становлять дві однакові застібки з Курилівки з голкоприймачами, відігнутими в різні боки, що, як зауважила О.О. Шеглова, є ознакою саме парного використання (Шеглова 1999, с. 305–306). Загалом же непритаманна

для зооморфних фібул парність вочевидь свідчить про іншу традицію їх застосування.

За характером оздоблення зоо- та зооантропоморфні застібки відрізняються від решти фібул дніпровських типів. У випадках гравірованого оздоблення останнім притаманні антропоморфні, пташині та рослинні мотиви, натомість відсутні геометричні, типові для пальчастих фібул, а також з дугою з орлиних голівок. Ще однією рисою, що вирізняє зоо- та зооантропоморфні застібки, є фігурні вирізи, а також складніше оздоблення профілю, що має вирізи, завитки-відгалуження, що поєднувалися з голівками тварин. Це свідчить про зв'язок обох типів фібул з іншою художньо-стилістичною традицією, ніж пальчастих застібок чи з дугою з орлиних голівок. Серед пізніх варіантів зооантропоморфних фібул, поширених на Пастирському городищі, гравіровка трапляється дуже рідко, їхня поверхня зазвичай гладенька, що притаманно й зооморфним фібулам. Виняток становлять поодинокі екземпляри, як застібка з Суук-Су, оздоблена стилізованими рослинними візерунками та контуром з голівок тварин (Родинкова 2006, рис. 2, 15), що, вочевидь, відбиває вплив мотивів, властивих зооантропоморфним фібулам.

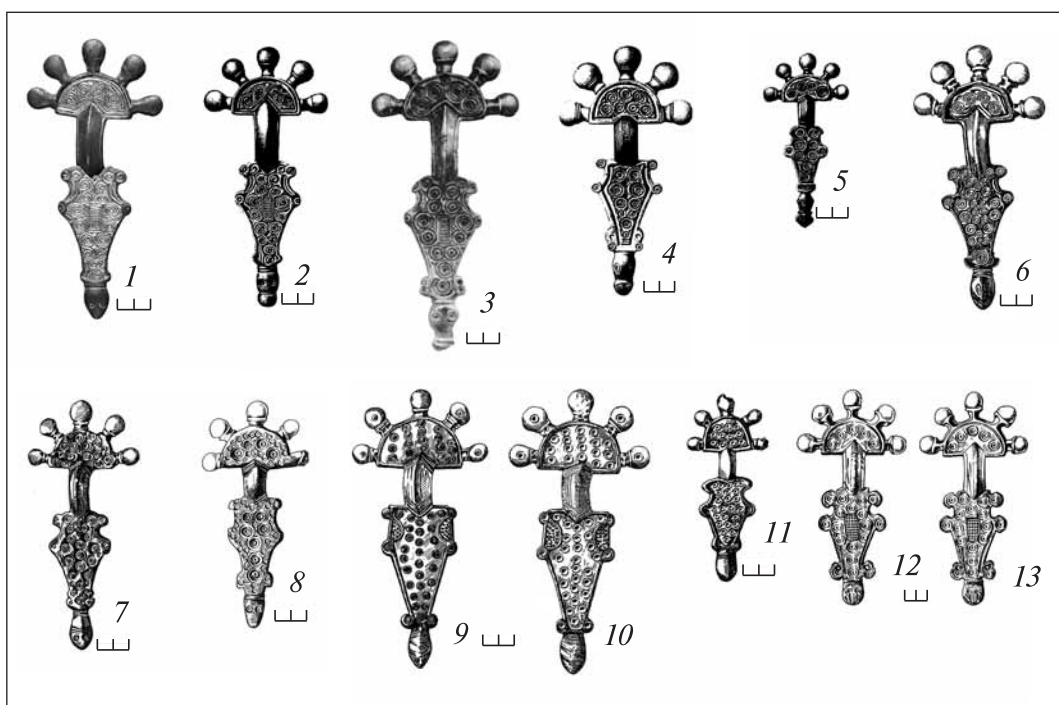

Рис. 5. Пальчасті фібули дніпровського типу: 1 — Мартинівка; 2, 4, 5 — Нижня Сироватка; 3 — Трубчевськ; 6, 7, 9–11 — Нова Одеса; 8 — Козіївка; 12, 13 — Суджа

До основних територій поширення фібул зооморфного та зооантропоморфного типів належать Надпоріжжя, Середнє та Верхнє Подніпров'я, Дніпровське Лівобережжя разом з басейном Сіверського Дінця, а також Південно-Західний Крим. Попри достатньо великий регіон розповсюдження знахідок цих типів можна зауважити, що більшість сконцентрована на правому березі Середнього Дніпра (Черкащина) та в Надпоріжжі. Натомість скарби, до складу яких входили зооморфні фібули, походять зі сходу Дніпровського Лівобережжя.

Крім знахідок зоо-, зооантропоморфних та інших фібул дніпровської групи, Черкащина вирізняється і найбільшою концентрацією скарбів — щонайменше п'ять. Фібули були в Мартинівському скарбі, в ньому ж, а також у скарбах з Вільховчика та Козіївки містилися й поясні гарнітури. Слід зазначити, що поясні набори геральдичного стилю, що походять з цього району, вирізняються багатством і розмаїттям та представлені майже всіма відомими в слов'янських старожитностях групами. Лише тут відомі деталі до паска з тамгоподібними візерунками та орнаментом із зерні. Загалом предмети художньої металообробки з Черкащини представлені найбільшим і розмаїттям, і багатством художніх виявів. Останні включають, з одного боку, образотворчі та орнаментальні мотиви, а з іншого — ювелірні

техніки, серед яких позолота й гравіровка. Все це засвідчує наявність тут одного, а, можливо, й кількох осередків ювелірного мистецтва.

Самобутнім типом фібул, представлених у дніпровських скарбах, є застібки, верхній півкруглий щиток яких оздоблений дугою з орлиних голівок (рис. 4). Вони відомі в скарбах з Козіївки (4 екз.: Корзухина 1996, табл. 47, 2, 3; 48, 1–4), Трубчевська (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, рис. 2, 4; 4) та Курилівки (Родинкова 2010, рис. 1, 4, 5). Я не зупинятимусь на історіографії вивчення фібул цієї групи, вона добре викладена в статті В.Є. Родінкової (Родинкова 2004), де подано й каталог знахідок. У запропонованій дослідницею класифікації слушним видається поділ фібул на такі, що власне мають зображення орлиних голівок, і такі, в яких зображення їх слабо виражені або ж відсутні за збереження того само принципу конструкції верхнього щитка (групи А і Б). Проте помітно, що чіткої межі між ними немає. Прикладом перехідного зразка є фібула з Трубчевська, оздоблена концентричними колами з крапкою (рис. 4, 7). Слід погодитися з В.Є. Родінковою, що фібули цих груп, принаймні за наявними комплексами, хронологічно не виокремлюються та, ймовірно, побутували синхронно в межах другої — третьої чвертей VII ст. (Родинкова 2004, с. 237). Застібки обох груп поєднувались у скарбі з Козіївки. Зазначену дату слід прийняти

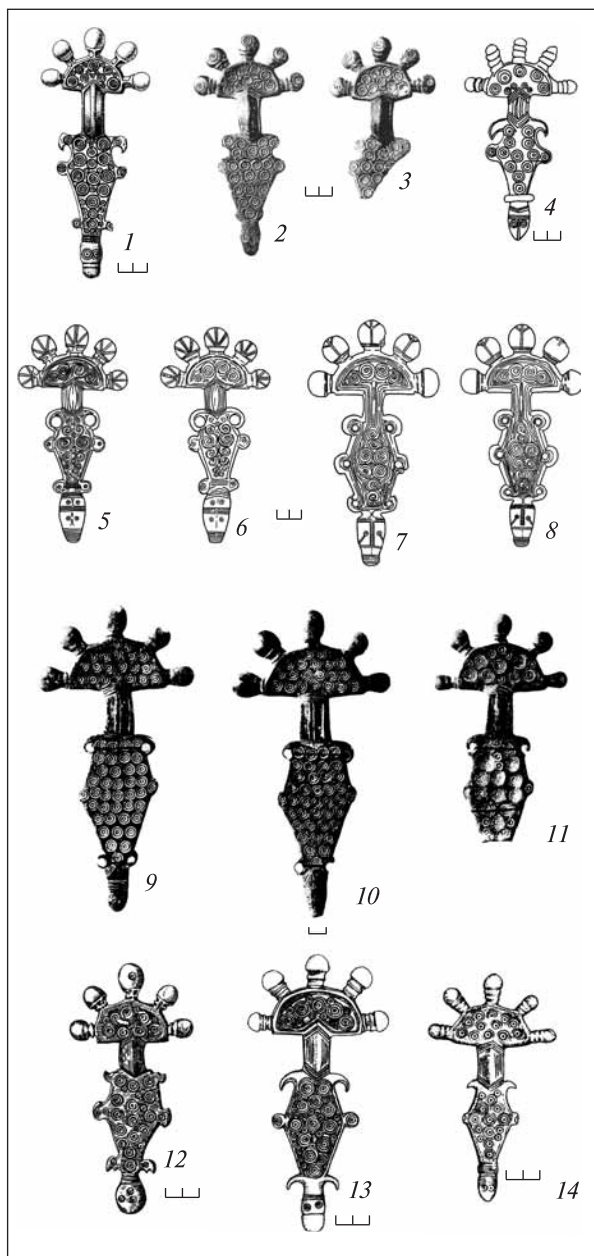

Рис. 6. Пальчасті фібули дніпровського типу: 1 — Мена; 2, 3, 9—11 — Колосково; 4 — Угли; 5—8 — Гапоново; 12 — Нова Одеса; 13, 14 — Курилівка

саме для знахідок зі скарбів. Вочевидь, до дещо пізнішого часу — останньої третини або чверті VII ст. — належать застібки з Пастирського городища. Цікаво, що пастирські зразки мають здебільшого добре виражені орлині голівки (Приходнюк 2005, рис. 31, 3; 35, 1; 36, 1; 37, 7). Якщо справді подібні вироби з'явилися паралельно, то це свідчить про інший, ніж у випадку зооантропоморфних фібул, характер еволюції.

Крім ступеня вираженості зооморфного мотиву, фібули цього типу розрізняються також кількістю відгалужень верхнього щитка. Зазвичай їхня кількість непарна і становить п'ять або

сім, а центральне відгалуження майже завжди морфологічно виділене і вище за бокові. У фібул з вираженим орлиним мотивом власне орлині голівки розташовані обіруч центрального відгалуження, по дві або три з кожного боку, та звернені до нього. Такі фібули (група А, за В.Є. Родінковою) представлені в скарбах лише зразками з п'ятьма відгалуженнями. Вони містилися в комплексах з Козіївки та Курилівки (рис. 4, 1—6). Натомість застібки з невираженими орлиними голівками (рис. 4, 7, 8) мають по сім відгалужень (Трубчевський скарб). Ще одна фібула групи Б, що походить з Козіївського скарбу, має вісім відгалужень (рис. 4, 9).

Пальчасті фібули становлять найчисленнішу групу і трапилися в усіх скарбах, постаючи немов загальним тлом. Винятком є Блажківський комплекс, з якого збереглася лише незначна кількість речей (Корзухина 1996, с. 394). По одному екземпляру вони представлені в Мартинівському, Козіївському та Мен-

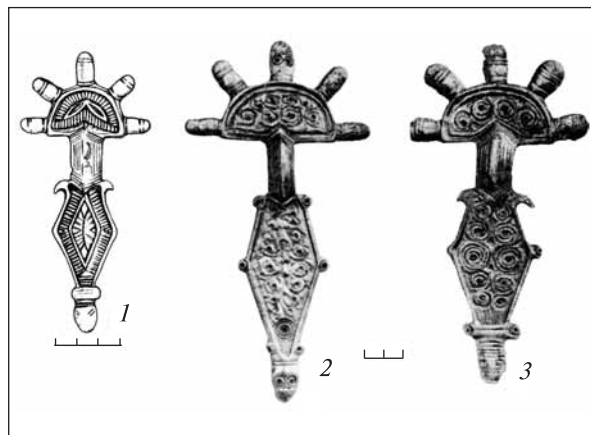

Рис. 7. Пальчасті фібули східногерманської групи: 1 — Курилівка; 2, 3 — Трубчевськ

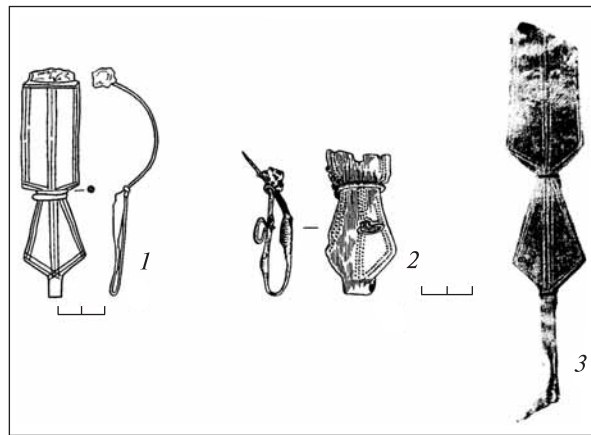

Рис. 8. Широкопластинчасті підв'язні фібули: 1 — Гапоново; 2 — Козіївка; 3 — Колосково

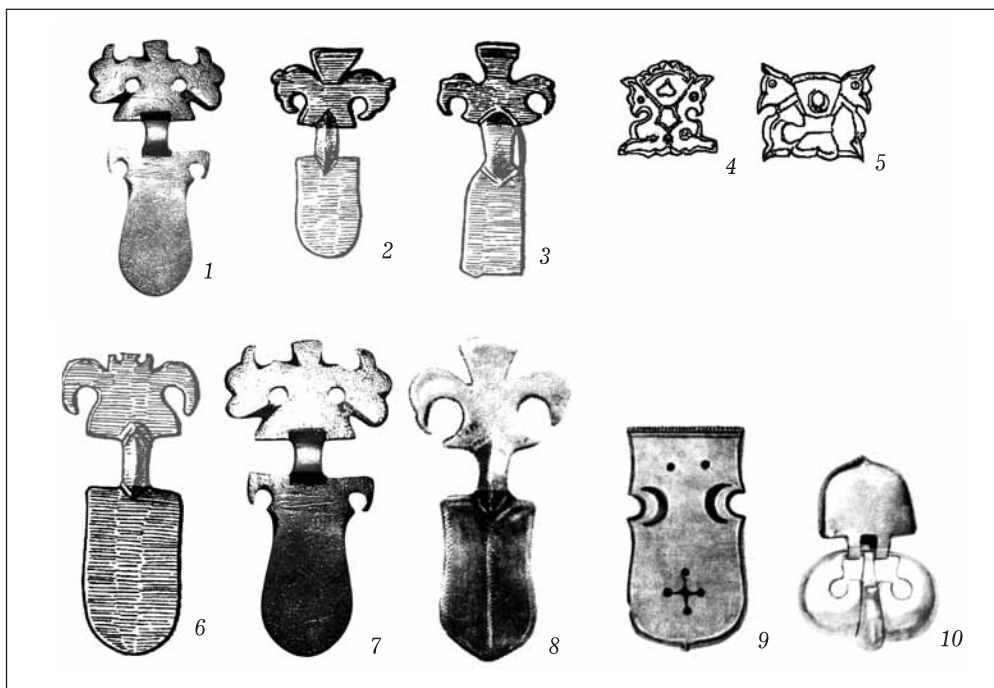

Рис. 9. Художньо-стилістичні паралелі між зооморфними фібулами та деталями геральдичних поясних наборів: 1, 7 — уроч. Молочарня (Пеньківка); 2 — Лебехівка; 3 — Трошин; 4 — Дайламан (Північний Іран); 5 — Вільховчик; 6 — Лісові Скибинці; 8—10 — Трубчевськ

ському скарбах, по два — в скарбах із Суджі та Углів, по три — в Гапонівському, Курилівському та Сироватківському, п'ять екземплярів було в Колосковському скарбі, а шість — з Нової Одеси. До Трубчевського скарбу загалом входило 12 цілих і фрагментованих пальчастих фібул (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 95).

За стилістичними особливостями пальчасті фібули поділяються на два основні типи. Перший об'єднує застібки, визначені І.О. Гавритухіним як постсхідногерманські дніпровської підгрупи (Гавритухин, Обломский 1996, с. 36—38), другому відповідають фібули, які, за класифікацією В.Є. Родинкової, як пальчасті з гравійованими овалами включені до окремої підгрупи пальчастих фібул дніпровської групи (Родинкова 2010, с. 265). Для них характерна орнаментация у вигляді двох з'єднаних мигдалин на верхньому щитку та видовженого ромба на нижньому, облямованих смугою з коротких прямих рисок. Такий орнаментальний мотив нехарактерний для пальчастих фібул дніпровської підгрупи. Крім орнаментации, ці застібки вирізняються видовженою формою пальцеподібних відгалужень, що мають зазвичай два потовщення, утворених пасками, що їх охоплюють. Відгалуження-пальці найширші посередині або ближче до щитка. Ця риса зближує застібки з Трубчевська (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, рис. 1, 1, 3, 5; 2, 2) та Курилівки

(Родинкова 2010а, рис. 1, 3) з пальчастими фібулами (рис. 7, 1, 2), об'єднаними І.О. Гавритухіним в коло східногерманських серій (Гавритухин, Обломский 1996, рис. 49, 13—17). Значно ближчим до цього кола речей є й характер орнаментального оздоблення, якому притаманна регулярність з чіткою симетрією, а також поділ на орнаментальні сектори-сегменти. Водночас для останніх нехарактерне оздоблення у вигляді концентричних кіл з крапкою, яке мають більшість пальчастих фібул дніпровської групи та застібок з дугою з орлиних голівок. Ці фібули дуже різноманітні та включають низку типів. Водночас у складі дніпровських скарбів вони достатньо чітко виокремлюються на тлі інших фібул, що дозволяє виділити їх в окрему групу.

За особливостями оздоблення серед пальчастих фібул дніпровського типу можна виділити дві основні лінії розвитку. Перша репрезентована застібками, що досить виразно зберігають риси, притаманні східногерманській традиції. Це чітка симетричність орнаментальних елементів, S-подібні спіральні завитки, прямокутники з сітчастою гравіровкою на нижньому щитку. Нижні щитки фібул цієї лінії найчастіше ввігнуті з боків у верхній частині. Застібки східногерманських серій у вигинах часто мають стилізовані зображення драконів, як фібула з Берегова (Гавритухин, Облом-

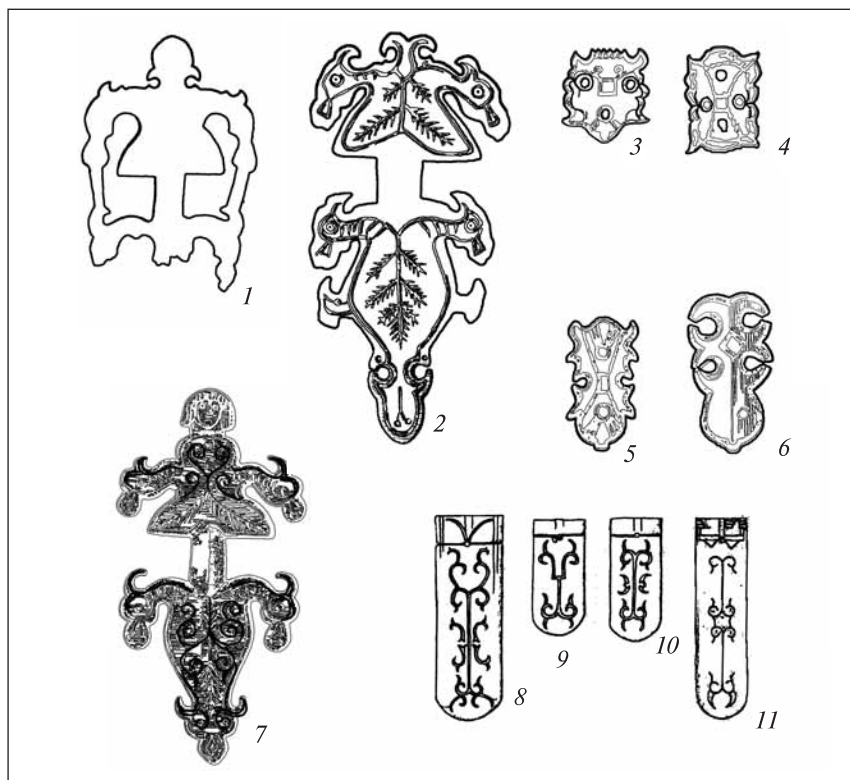

Рис. 10. Художньо-стилістичні паралелі між зооантропоморфними фібулами і деталями геральдичних поясних наборів: 1 — Пастирське; 2, 3, 5, 6 — Козіївка; 4 — Вільховчик; 7—11 — Мартинівка

ський 1996, рис. 49, 17). До найвиразніших зразків цієї групи дніпровських фібул належать застібки з Мартинівського та Сироватківського скарбів (рис. 5, 1, 2). Останні поряд з фібулами зі Смородино, Журженців, Петрушків, Сахнівки, Дударів колишнього Канівського повіту (Корзухина 1996, табл. 60, 1; 85, 1—5) становлять окрему дуже виразну серію.

Фібулам другої лінії притаманна, навпаки, несиметричність елементів оздоблення, які здебільшого представлені лише різного розміру концентричними колами, рідше — крапками. Застібки цієї групи часто не мають візних ліній уздовж контуру. Прикладом можуть бути фібули з Колосковського скарбу (рис. 6, 2, 3, 9—11). Слід зауважити, що пальчасті фібули дніпровського типу, що належать до другої лінії, в цілому мають спільну систему оздоблення з фібулами з дугою з орлиних голівок. На останніх, зазвичай, так само є концентричні несиметрично розташовані кола та крапки. Натомість для оздоблення обох груп фібул не притаманні S-подібні візерунки та сігчасті прямокутники. Цілковімовірно, що ця подібність в оздобленні відбиває їхню генетичну спорідненість.

Окрім виразних зразків цих двох ліній розвитку, серед пальчастих фібул дніпровської

групи є чимало й проміжних варіантів. Складність вибудови типологічних рядів пальчастих та й інших фібул дніпровської групи полягає в тому, що ті само риси, що в одному випадку позначають еволюційні ланки, в іншому можуть бути ознакою паралельних ліній розвитку.

Підв'язні фібули в дніпровських скарбах представлені широкопластинчастими шарнірними застібками. По одному екземпляру (рис. 8) вони відомі в комплексах з Козіївки, Колоскова, Нової Одеси (Корзухина 1996, табл. 56, 1; 99, 4) та Гапонова (Гавритухин, Обломский 1996, рис. 25, 1). Детальна класифікація та каталог таких фібул міститься в роботі І.О. Гавритухіна (Гавритухин, Обломский 1996, с. 38—40, рис. 52—54). За класифікацією дослідника, застібки з дніпровських скарбів належать до варіанта 26 другого типу дніпровської серії двочастинних прогнутих підв'язних шарнірних фібул, особливістю яких є широка пластинчаста спинка.

Фібули в дніпровських лісостепових скарбах представлені по-різному — від одного до п'яти типів (табл. 1). Застібки різних типів поєднувалися в семи скарбах, і найбагатшими за типологічним розмаїттям фібул є Козіївський і Трубчевський. В них представлено по п'ять типів застібок, з-поміж яких чотири збігаються в

обох: зооморфні, зооантропоморфні, пальчасті дніпровської групи та з дугою з орлиних голівок. Фібули трьох типів (зооморфні, пальчасті та з дугою з орлиних голівок) містилися в скарбі з Курилівки. В чотирьох випадках поєднувалося по два типи застібок. У Гапонівському, Ново-Одеському та Колосковському скарбах то були пальчасті дніпровські та широкопластинчасті фібули. Таке поєднання трапляється найчастіше, воно відоме в чотирьох комплексах (табл. 2). У чотирьох скарбах (Угли, Нижня

Сироватка, Мена й Суджа) були тільки пальчасті фібули дніпровського типу. Одна зооантропоморфна застібка походить з Блажківського комплексу, але з нього, як уже зазначалося, дійшла лише незначна частина речей.

Крім пальчастих дніпровських і широкопластинчастих застібок, серед парного поєднання різних типів (табл. 2) найчастіше трапляються зооморфні та фібули з дугою з орлиних голівок (Козіївський, Трубчевський і Курилівський скарби), зооморфні й пальчас-

Таблиця 1. Розподіл фібул за типами у складі дніпровських лісостепових скарбів

Типи фібул Пункт	Зооморфні	Зооантропоморфні	З дугою з орлиних голівок	Пальчасті дніпровського типу	Пальчасті східногерманської групи	Широкопластинчасті
Козіївка	•	•	•	•		•
Трубчевськ	•	•	•	•		
Курилівка	•		•	•	•	
Мартинівка		•		•		
Гапоново				•		•
Нова Одеса				•		•
Колосково				•		•
Нижня Сироватка				•		
Угли				•		
Мена				•		
Суджа				•		
Блажки		•				

Таблиця 2. Поєднання різних типів фібул у дніпровських лісостепових скарбах

Типи фібул	Зооморфні	Зооантропоморфні	З дугою з орлиних голівок	Пальчасті дніпровського типу	Пальчасті східногерманської групи	Широкопластинчасті
Зооморфні		Козіївка, Трубчевськ	Козіївка, Трубчевськ, Курилівка	Козіївка, Трубчевськ, Курилівка	Трубчевськ, Курилівка	Козіївка
Зооантропоморфні	Козіївка, Трубчевськ		Козіївка, Трубчевськ	Мартинівка, Козіївка, Трубчевськ	Трубчевськ	Козіївка
З дугою з орлиних голівок	Козіївка, Трубчевськ, Курилівка	Козіївка, Трубчевськ		Козіївка, Трубчевськ, Курилівка	Трубчевськ, Курилівка	Козіївка, Гапоново
Пальчасті дніпровського типу	Козіївка, Трубчевськ, Курилівка	Мартинівка, Козіївка, Трубчевськ	Козіївка, Трубчевськ, Курилівка		Трубчевськ, Курилівка	Козіївка, Колосково, Гапоново, Нова Одеса
Пальчасті східногерманської групи	Трубчевськ, Курилівка	Трубчевськ	Трубчевськ, Курилівка	Трубчевськ, Курилівка		
Широкопластинчасті	Козіївка		Козіївка	Козіївка, Колосково, Гапоново, Нова Одеса		

ті дніпровського типу (ті само пам'ятки), зооантропоморфні й пальчасті дніпровські фібули (Мартинівка, Трубчевськ і Козіївка), а також останні й фібули з дугою з орлиних голівок (Козіївка, Трубчевськ і Курилівка).

Здебільшого фібули дніпровської групи в скарбах поєднувалися ще з однією надзвичайно яскравою речовою групою слов'янських старожитностей — геральдичними поясними наборами. Останні були в усіх скарбах, до складу яких входили зооморфні та зооантропоморфні застібки.

Геральдичним гарнітурам притаманна значна розмаїтість деталей, що поділяються на пряжки, накладки, псевдопряжки, Т-подібні бляшки та наконечники основного й додаткових ременів. Серед них виокремлюються деталі, що кількісно домінували в певних гарнітурах і визначали їхній вигляд. До таких належать псевдопряжки, двочастинні прямокутні накладки, горизонтально-симетричні з закінченням щитоподібної форми, двочастинні накладки з прямокутною верхньою та щитоподібною нижньою частинами. В окрему групу виділено деталі, що мають складний профіль з грифоноподібними мотивами. Кількість деталей провідного типу в поясних наборах різних груп становить від 3 до 12 екз. Деякі з перелічених речей доповнювали набори, в яких основними були деталі інших типів (Скиба 2004).

Попри різне функціональне призначення та, ймовірно, походження фібул і поясних гарнітурів, на мою думку, буде неправильно розмежовувати стилістику та художні мотиви цих речових груп. Тут маємо низку паралелей, що засвідчують тісний зв'язок між ними. Дуже близьким морфологічно та стилістично до поясних деталей є нижній щиток зооморфних фібул, що має геральдичну форму. За стилістикою та деталями паралелі з поясними накладками має і верхній щиток застібок. По суті, в оформленні цього типу фібул бачимо той самий геральдичний стиль (рис. 9, 6—10). Так само перегукуються й оформлення верхніх щитків фібул з голівками грифонів зі складнопрофільованими грифоноподібними накладками на пасок, що походять із Вільховчика та Козіївки. В обох випадках присутня симетрична композиція з двома нахиленими донизу голівками, що, з'єднуючись з відгалуженнями або вигинами нижньої частини щитка, утворюють круглі вирізи, на що вже вказувалося раніше (рис. 9, 1—5). Можна припустити, що геральдичні складнопрофільовані гарнітури стали певним імпульсом для появи фібул зоо-

морфного типу. Принаймні слід відмітити їхню художньо-стилістичну спорідненість.

Мотиви, що визначають вигляд складнопрофільованих накладок на ремінь, притаманні й деяким зооантропоморфним фібулам. Характерні завитки-відгалуження використані в оформленні верхньої частини застібок з Козіївки та Пастирського городища (рис. 10, 1—6). Цікаво, що в Козіївському скарбі згадані фібули поєднувалися зі складнопрофільованими накладками. Стилiстично близьким є орнаментальне оздоблення пари зооантропоморфних фібул і наконечників ремня з Мартинівського скарбу (рис. 10, 7—11). Але, крім орнаментальних мотивів, так само ще одну паралель становить і їхня відсутність. Для зооморфних і значної частини зооантропоморфних фібул, про що вже йшлося, як і для більшості поясних деталей, притаманна гладенька (негравіювана) поверхня. В обох випадках маємо фігурні прорізи, а також вирізи й виступи в оздобленні профілю. Все це засвідчує впливи художньої традиції, притаманної геральдичним гарнітурам, на розвиток фібул дніпровської групи та дозволяє розглядати обидві категорії речей у межах одного художньо-стилістичного комплексу. Також можна стверджувати, що властивий поясним наборам геральдичний стиль був ширшим як явище та не зводився лише до однієї категорії речей.

І фібули дніпровської групи, і геральдичні поясні набори привертають увагу надзвичайним розмаїттям морфологічних рішень та художньо-стилістичним багатством і витонченістю. Ці речі є однією з найяскравіших складових того культурно-мистецького феномену, який у VII ст. був притаманний слов'янським племенам Подніпров'я. Його синтетичний характер, багатство та розмаїтість художніх проявів відображує широку культурну взаємодію слов'ян з кочовим світом, Візантією, германськими та балтськими племенами у завершальну добу Великого переселення народів. Подальші дослідження уможливлять з'ясувати шляхи формування цього феномену.

До єдиного художньо-стилістичного напрямку маємо віднести зооморфні, зооантропоморфні фібули, застібки з дугою з орлиних голівок і пальчасті фібули дніпровського типу, геральдичні поясні набори, а також пластинчасті фігурки тварин. Стилiстичною рисою всієї цієї групи виробів є виразність, монументальність форми та художніх мотивів, що поєднують простоту й витонченість. Власне цей стиль можна назвати монументальним. Особливо характерними для

нього є «звірині» мотиви, задіяні в оформленні і фібул, і поясних деталей. Надзвичайно яскраво в тому проступає художнє узагальнення, при-

таманнє монументальному стилю, що втілював нову якість культури, та робить його визначним явищем доби раннього середньовіччя.

- Амброз А.К. К происхождению днепровских антропо-зооморфных фибул // РА. — 1993. — № 2. — С. 179—184.
- Гавриутхин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его историко-культурный контекст. — М., 1996.
- Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — V. — С. 352—435.
- Приходнюк О.М. Пастирське городище. — К.; Чернівці, 2005.
- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.
- Родинкова В.Е. Днепровские фибулы с каймой из птичьих голов // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. — СПб., 2004. — С. 233—243.
- Родинкова В.Е. К вопросу о типологическом развитии антропозооморфных фибул // РА. — 2006. — № 3. — С. 41—51.
- Родинкова В.Е. Куриловский клад раннеславянского времени // РА. — 2010. — № 4. — С. 78—87.
- Родинкова В.Е. Пальчатые фибулы из Южного Побужья // Археология Восточной Европы. Проблемы и материалы. — М., 2010а. — С. 262—268.
- Скиба А.В. Поясні набори в світлі взаємозв'язків кочовиків і слов'ян // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 239—258.
- Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1990. — С. 162—205.
- Щеглова О.А. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие // STRATUM plus. — 1999. — № 3. — С. 287—312.

Надійшла 23.06.2011

А.В. Скиба

ФИБУЛЫ ИЗ ДНЕПРОВСКИХ КЛАДОВ VII в.

Проанализированы фибулы из днепровских лесостепных кладов VII в. — зооморфные, зооантропоморфные, с дугой из орлиных головок, пальчатые днепровского типа, пальчатые восточногерманской группы и подвязные широкопластинчатые. Ныне они известны в 12 кладах. Среди них наибольшее распространение получили пальчатые застёжки — они входили в состав 11 комплексов. В семи кладах встречаются фибулы различных типов.

Типологический анализ зооантропоморфных фибул показал, что в кладах они представлены ранними образцами. Поэтому сделан вывод, что зооантропоморфные и зооморфные фибулы появляются независимо. Для последних наиболее выразительным является мотив грифона, очевидно, именно он был исходным для этого типа фибул.

В большинстве кладов застёжки сочетаются с геральдическими поясными наборами. Художественно-стилистическое сопоставление этих двух категорий вещей показало существование параллелей между ними, что позволяет рассматривать их как единое художественно-стилистическое направление в культуре раннего средневековья.

A.V. Skyba

FIBULAE FROM THE 7th c. HOARDS IN THE DNIPRO RIVER REGION

Zoomorphic, zoo-anthropomorphic, with an arc of eagles' heads, radiate-headed of the Dnipro type, radiate-headed of the Eastern German group, and fibulae with returned foot, wide-plated fibulae from the 7th c. hoards in the Dnipro River forest-steppe region are analyzed. They are known from 12 hoards today. Fingers-like fasteners were the most popular among them: they belonged to 11 sets. In seven hoards fibulae of various types were found.

Typological analysis of zoo-anthropomorphic fibulae showed that they are represented by the early examples in the hoards. Consequently, it was concluded that zoo-anthropomorphic and zoomorphic fibulae appeared independently. The most expressive in the latter is griffin motive which apparently was original for this type of fibulae.

In most hoards fasteners are combined with heraldic belt sets. Artistic and stylistic comparison of these two categories showed parallels between them which allow the author to view them as indivisible artistic and stylistic course in Early Mediaeval culture.

ГОНЧАРНІ ГОРНИ БАЛКИ КАНЦЕРКА

Подано аналіз горнів, досліджених у балці Канцерка. Висловлено міркування щодо їхньої потужності, зокрема кількості посуду, яку могли випалити в горні зараз.

К л ю ч о в і с л о в а: раннє середньовіччя, гончарний горн, класифікація, виробництво.

Останньою стадією у виготовленні посуду був випал його у горні. Горни для випалу кераміки — унікальне явище, що ознаменувало наступний етап у керамічній технології після винайдення самої кераміки (Генинг 1992, с. 6). Їхню появу і концентрацію в потужні центри розглядають як потреби конкретних суспільств (Сайко 1989, с. 5). Ця ступінь спеціалізації визначена О.О. Бобринським як теплотехнічний пристрій третього типу (ТП₃) (Бобринский 1991, с. 26).

Відкриті в Канцерці гончарні горни мали майже однакову будову (Сміленко 1969, с. 167). Вони були круглі в плані з діаметром 1,50—2,25 м, загальна довжина до 3,6 м, двоярусні та належать до першого класу з вертикальним ходом гарячого повітря.

При описі горнів дослідники використовували різні терміни для визначення їхніх конструктивних особливостей. Що стосується Канцерського осередку, то опис та характеристика горнів уніфіковані А.Т. Сміленко (Сміленко 1975, с. 118—157). Значно пізніше вийшла робота О.О. Бобринського, присвячена гончарним горнам пізньоримського часу. Вчений запропонував уніфікувати визначення окремих частин конструкції горна. Вважаємо за доцільне скористатися цією пропозицією (Бобринский 1991, с. 107—134).

Загалом горни слід розглядати як особливу систему, що складається з трьох функціональних блоків: I — випалювального, II — теплопровідно-розподільного і III — паливного (Бобринский 1991, с. 107—108). Безпосередньо у складі блоків виділено особливі частини (функціональні спецпристрої), які виконують специфічні функції (рис. 1). Це такі: 1 — основа; 2 — обмеження стінок; 3 — перекриття. Залежно від абрису в плані чи в профілі частини можуть бути поділені на елементи, які характеризують їхню власну структуру чи форму. Роз-

поділ на елементи тієї чи іншої функціональної частини відбувається шляхом пошуку на лінії контуру точок найбільшої локальної кривизни. Спецпристрої, окрім форми, мають певні розміри. Вони можуть бути охарактеризовані також за ознаками їхньої функціональної розвинутості та конструктивного оформлення та ін. (Бобринский 1991, с. 107—110).

Через відсутність в архівних джерелах деяких відомостей про горни в балці Канцерка та креслень, визначити конструктивні деталі для горнів 7 і 10 неможливо. Відомості про горни 2, 4, 8 і 9 неповні, горни 11, 19 і 20 не розкопані, горни 12 і 14 досліджені лише частково, а горни 1, 3, 6, 15, 16, 17 збереглися частково. Відтак, повні відомості є лише про горни 5, 14 і 18. Та все ж, за наявною інформацією можна визначити тип спецпристроїв, клас і вид горнів (табл. 1).

Перш за все зазначимо, що канцерські горни належать до класу з вертикальним рухом теплого повітря та до підкласу горизонтально-діагональних (табл. 2), в яких периферійна топка (СПП) винесена за межі розташованого під тілом теплопровідно-розподільного блоку (рис. 2) (Бобринский 1990, с. 31; 1991, с. 96—97, 189—190). Охарактеризуємо їх.

Випалювальний блок (ВБ)

Камера для розміщення та випалу виробів (РВ). Стінки більшості горнів до висоти 0,5 м були вертикальні, викопані в материковому ґрунті та обмазані зсередини глиною. Вгорі вони нахилені до середини та утворювали склепіння. Найбільша висота випалювальної камери 0,9 м (горни 3, 5 і 10). Вона виліплена з глини на дерев'яному каркасі, про що свідчать шматки від склепіння з відбитками дерев'яних конструкцій у завалах горнів 12 і 17. Стінки камери горна 14 були повністю виліплені з червоної глини. Верх камери не зберігся в жодному разі, але за даними етнографії відомо, що куполопо-

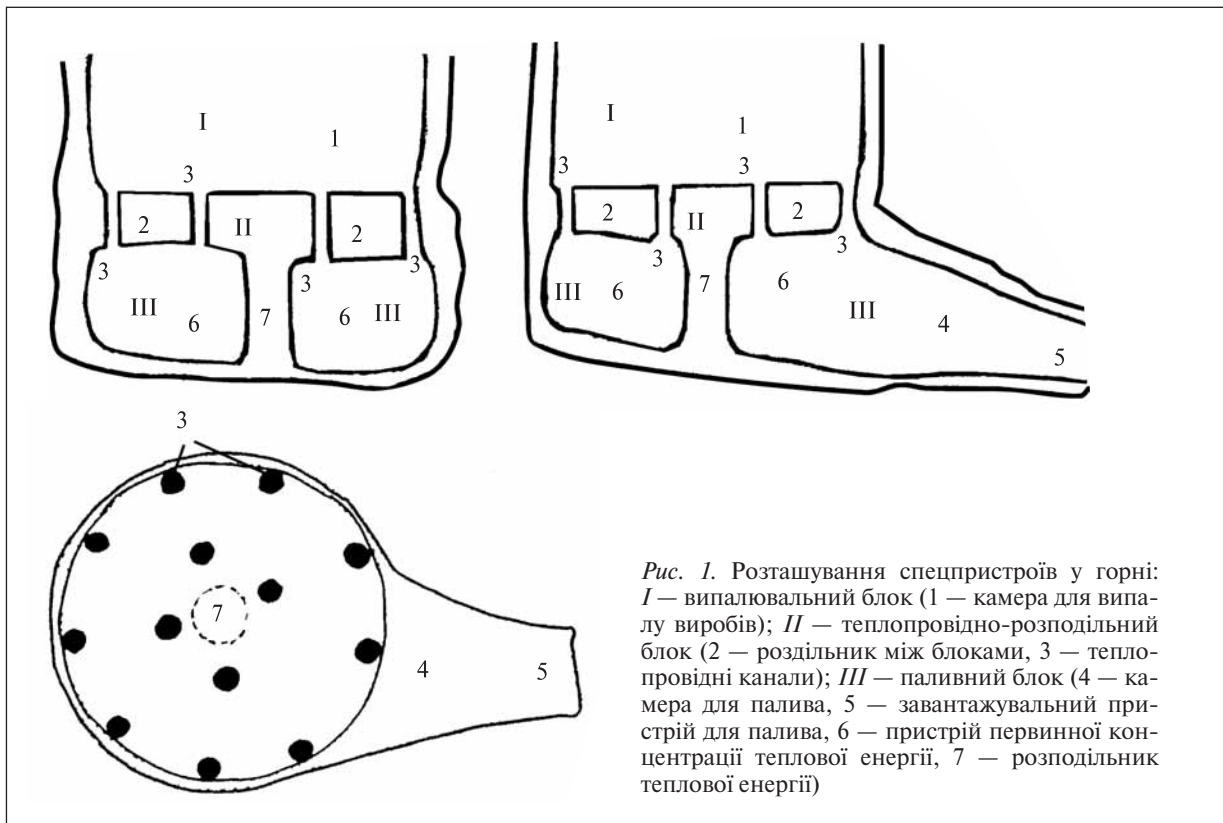

Рис. 1. Розташування спецпристроїв у горні: I — випалювальний блок (1 — камера для випалу виробів); II — теплопровідно-розподільний блок (2 — роздільник між блоками, 3 — теплопровідні канали); III — паливний блок (4 — камера для палива, 5 — завантажувальний пристрій для палива, 6 — пристрій первинної концентрації теплової енергії, 7 — розподільник теплової енергії)

дібне склепіння гончарних горнів зверху мало отвір, через який і завантажували посуд. Але не виключено, що камера не мала склепіння, і її накривали дерном. Дим і полум'я проходили з топки вгору між посудом. Для надання посуду сталевато-сірого кольору його «окурювали» («задимлювали»), підкладаючи в топку сире галуззя та закриваючи горн герметично (Бобринський 1978, с. 239—240).

Подібні спецпристрої належать до категорії простих, з неоформленим внутрішнім об'ємом та основою, в якій відсутній великий теплопровідний канал. За класифікацією О.О. Бобринського, вони належать до РВ-2 (табл. 2). Але визначити, належать ці спецпристрої до частково чи повністю сформованих, неможливо (Бобринський 1991, с. 110). Так само неможливо визначити конструктивні особливості завантажувально-розвантажувального, димовідвідно-тягового та спостережного спецпристроїв, оскільки випалювальний блок повністю не зберігся в жодному з горнів Канцерки.

Теплопровідно-розподільний блок (ТРБ)

Роздільник між блоками (РБ). Між випалювальним та паливним блоками розташовувався розподільник, на який ставили посуд. Його діаметр сягав 1,3—2,0 м. Поверхня зазвичай

рівна, горизонтальна, завтовшки 15—30 см. Особливість його полягає в значній товщині та відсутності на нижній поверхні відбитків дерев'яних конструкцій, які застосовують у спорудженні глинобитних гончарних горнів, наприклад черняхівської культури (Брайчевська 1956, с. 144).

У горнах класу 1 розподільник виконує роль полиці, на якій розміщували вироби для випалу, і водночас слугує перекриттям над паливним блоком. У його тілі проходять теплопровідні канали. Для канцерських горнів характерна повна сформованість розподільника (РБ₃, за О.О. Бобринським) з чітким скріпленням його частин за допомогою глини (Бобринський 1991, с. 113).

Теплопровідні канали (ТК). Крізь тіло теплопровідно-розподільного блоку проходили вертикальні канали, якими гаряче повітря надходило з паливного у випалювальний блок. Зовнішній ряд каналів був розташований під стінками горна. Кілька отворів, зазвичай чотири, знаходились у центрі, навколо розподільника теплової енергії. Всього каналів було від 7 до 14. Діаметр їхній 5,0—15,0 см, найчастіше — 10,0 см. Вони належать до типу жолобчастих (ТК-Ж). Крім того, це повністю сформовані ТК-Ж₃, які характерні для РБ₃ (Бобринський 1991, с. 113—115). Для горнів 6, 14, 15 і 16

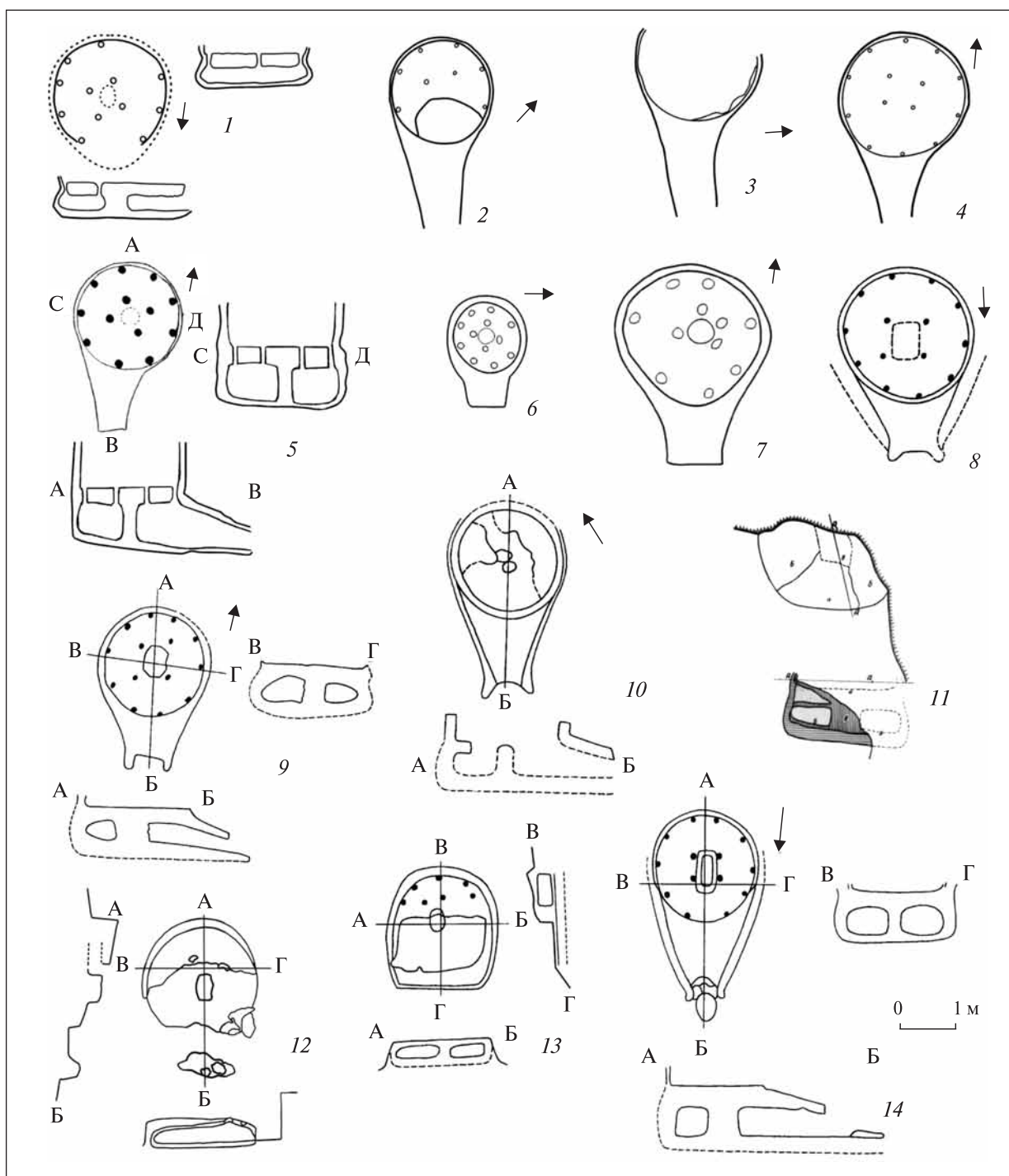

Рис. 2. Балка Канцерка. Горни: 1 — 1; 2 — 2; 3 — 3; 4 — 4; 5 — 5; 6 — 8; 7 — 9; 8 — 12; 9 — 13; 10 — 14; 11 — 15; 12 — 16; 13 — 17; 14 — 18

визначити тип ТК неможливо через їхню руйнацію (табл. 2).

Паливний блок (ПБ)

Камера для розміщення та спалення палива — конусоподібної форми, завдовжки 1,0–1,9 м. До пристрою первинної концентрації теплової енергії горна вона розширювалася до 1,6 м,

а висота сягала 0,75 м. Камера мала різну орієнтацію (північ, південь, захід, південний схід чи південний захід) і виходила або в яр (горни 1, 12, 13–17), або в спеціально викопану перед горном яму (горни 5, 6, 8, 9).

Стадія розвитку горна визначається за сформованістю та довжиною периферійного каналу. Так, до п'ятої стадії належать горни, в яких периферійний канал має довжину від 0,3 до

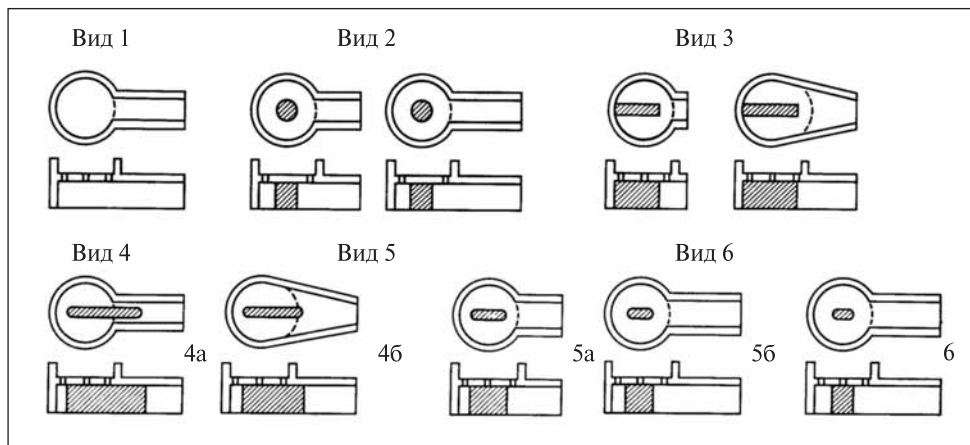

Рис. 3. Схема розподілу горнів на види (за: Бобринский 1991)

0,8 м. У ці межі вкладаються два горни — 2 (0,7 м) і 5 (0,8 м). Вони мають частково сформовану периферійну топку (СПП-1, за О.О. Бобринським). Канали, розраховані для палива, повністю не забезпечують цю функцію. Паливо частково потрапляє в паливний блок, хоча частина його спалюється на площадці каналу.

До шостої стадії належать горни з периферійним каналом завдовжки 0,9—1,2 м з повністю сформованими периферійними топками (СПП-2, за О.О. Бобринським). Паливо спалюється на їхній площадці. Під цю групу підпадають горни 8 (1,1 м) і 13 (1,0 м).

До сьомої стадії належать горни з периферійним каналом завдовжки від 1,3 м і більше (СПП-3, за О.О. Бобринським). Сюди потрапляють горни 3, 4, 6, 10, 12, 14 і 18.

Але такий розподіл не зовсім об'єктивно відображає картину. Так, один горн (12) має периферійний канал завдовжки 1,3 м, один (14) — 1,4 м, два (3 і 4) — 1,5 м, один (18) — 1,65 м, один (6) — 1,7 м і ще один (10) — 1,9 м. Для решти горнів (1, 7, 9, 15, 16 і 17) дані відсутні через зруйнованість цього пристрою або через те, що ця ділянка не була розчищена. Отже, горни балки Канцерка належать до типів периферійної дії (СПП) усіх трьох різновидів (табл. 2).

За ознаками конструктивної оформленості функцій, горни можна розподілити на три фази, що виражають конструктивно-функціональний розвиток пристроїв для палива: недиференційовані, частково диференційовані та повністю диференційовані. Горни Канцерки характеризуються недиференційованістю. Вона фіксується у випадках, коли в плані периферійні канали опиняються в складі однієї загальної «фігури» паливного блоку.

Завантажувальний пристрій для палива (ЗП) завширшки близько 0,5 м і заввишки 0,2—

0,4 м. Він розташований на одному рівні з топкою, тож його можна віднести до типу нижніх і горизонтальних (тип ЗП-3, за О.О. Бобринським). Такі пристрої належать до найпізніших. Оскільки основа для ЗП та СП спільна, то така недиференційованість між ними є ознакою часткової сформованості. За класифікацією О.О. Бобринського (Бобринский 1991, с. 120—121), подібні пристрої належать до категорії ЗП-3₁₍₂₎ (табл. 2).

Пристрій первинної концентрації теплової енергії (КТ) мав таку саму форму, як і випалювальний блок, і такого самого або дещо більшого діаметру. Висота в центрі 0,3—0,6 м. Під стінами в деяких горнах (13) його висота була майже вдвічі менша, оскільки дно до стінок піднімалося, а дно теплопровідно-розподільного блоку в цьому напрямі потовщувалося. У інших горнах (16) дно і нижня поверхня ТПБ були рівні.

Цей пристрій характерний для будь-яких горнів, але може виступати в одному з трьох конструктивних станів: несформованому, частково сформованому чи повністю сформованому. Показник стану залежить від рівня розвитку камери для палива. У горнах з периферійною топкою такі пристрої повністю сформовані. За класифікацією О.О. Бобринського, такі пристрої позначаються числовим кодом як КТ₃ (Бобринский 1991, с. 121). Для горнів 6, 7, 9 і 12 визначити їхній клас неможливо (табл. 2).

Розподільник теплової енергії (РТ). Посередині пристрою концентрації теплової енергії знаходився її розподільник. Форма його округла або неправильно прямокутна, розміри 0,18—0,40 × 0,20—0,60, висота 0,26—0,62 м. Цей пристрій завжди поєднувався з камерою первинної концентрації енергії. Для канцерських горнів характерне паралельне розподілення тепла, і всі

Таблиця 1. Балка Канцерка. Характеристика горнів (розміри в м)

№ горна	Загальна довжина	Випалювальний блок (ВБ)		Теплопровідно-розподільний блок (ТРБ)			
		Камера для розміщення і випалу виробів (РВ)		Роздільник між блоками (РБ)		Теплопровідні канали (ТК)	
		Висота	Товщина стінок	Діаметр	Товщина	Кількість отворів	Діаметр отворів
1	—	0,25	0,15	2,20	0,32	12	0,10—0,15
2	3,2	?	?	1,80	0,25—0,45	8	?
3	3,2	0,90	?	1,80	—	—	—
4	3,2	?	?	1,80	?	14	?
5	3,0	0,75—0,88	0,20	2,25	0,30	13	0,15
6	—	—	—	2,20	—	—	—
7	3,1	?	?	2,07	0,25	?	?
8	2,0	?	?	1,50	0,25	12	?
9	3,3	?	?	1,98	0,30	11	?
10	0,76 (?)	?	?	1,85	?	13	0,05—0,12
11	не розкопаний						
12	3,70	0,50	?	2,30 × 2,15	?	14	0,10—0,20
13	2,95	0,25	?	2,00	0,30—0,40	14	0,08—0,14
14	3,50	0,50	0,12—0,20	1,85	повністю не розчищений		0,08
15	—	0,10	0,10	1,60	0,30	—	—
16	—	—	—	2,00	0,10—0,20	—	—
17	3,0 × 2,7	—	—	2,20	0,60—0,12	7	0,10—0,15
18	3,80	0,50	0,05—0,15	2,00	0,40	14	0,12
19	не розкопані						
20							
Мінімальне значення							
MIN	2,95	0,10	0,12	1,5	0,1	7	0,05
Максимальне значення							
MAX	3,80	0,90	0,20	2,30	0,60	14	0,20

Паливний блок (ПБ)							
Камера для палива (СП)		Завантажувальний пристрій для палива (ЗП)		Пристрій первинної концентрації теплової енергії (КТ)		Розподільник теплової енергії (РТ)	
Довжина	Ширина	Висота	Орієнтація пристрою	Діаметр	Висота	Розміри	Висота
зруйноване			пн.	2,20	0,30	0,18 × 0,20	0,30
0,70	0,55	0,33	пд. сх.	1,80	0,24	?	0,24
1,50	0,52	0,35	пд. сх.	1,80	—	—	—
1,50	0,60	0,33	пд. зх.	1,80	?	?	?
0,80	0,60—1,20	0,40—0,75	пд. зх.	2,25	0,60	0,25	0,60
1,70	0,50—1,05	?	пд. сх.	—	—	—	—
?	0,73—1,48	0,29	?	?	?	0,27 × 0,60	
1,10	0,59	0,27	зх.	1,50	0,20—0,25	0,30	0,30
1,0	0,79—1,40	0,29—0,33	пд.	1,98	0,22—0,31	?	?
1,90	0,68	0,22—0,42	пд. сх.?, пд. зх.?	?	0,30—0,42	0,40	0,60
не розкопаний							
1,25	1,0—2,0	0,30—0,60	пн.-сх.	повністю не розчищений			
0,95	0,8—1,0	0,33	пд.	2,0	0,15—0,30	0,56 × 0,40	0,30
1,40	1,0—1,6	0,40	пд.-зх.	1,85	0,40	0,30 × 0,40	0,20
—	—	—	пн.-сх.	1,60	0,19—0,25	0,40 × 0,45	0,30
—	—	—	пн.	2,0	0,25	0,45 × 0,32	0,25
—	—	—	пн.	2,30—2,50	0,36	0,30 × 0,40	0,25
1,65	0,50—1,65	0,27—0,55	пн.	2,0	0,60	0,80 × 0,40	0,55
не розкопані							
Мінімальне значення							
0,70	0,50	0,22	—	1,50	0,15	0,18	0,20
Максимальне значення							
1,90	1,60	0,75	—	2,50	0,60	0,80 × 0,40	0,60

вони мають одну перегородку. Такі горни позначаються як РТП-1 (розподільник тепла периферійний), за класифікацією О.О. Бобринського. Майже всі вони належать до четвертої групи (РТП-1Г₄), де перегородка перетворюється на овальний в плані стовп у центральній частині паливної камери. Однак горн 18 належить до третьої групи, в якій перегородка відділена від стіни широким каналом (РТП-1Г₃) (Бобринский 1991, с. 127—128). Дані щодо розподільників у горнах 2, 4, 6, 9 і 12 відсутні.

Отже, горни балки Канцерка мають однакову будову майже всіх спецпристроїв. Різниця між деякими не суттєва, і, як правило, вони належать до сусідніх типів (табл. 2). Загалом горни однотипні, що вказує на їхню належність одній общині чи групі споріднених общин, які мали спільну гончарну традицію. Вони належать до підкласів 2 і 3, а саме горнів з горизонтально-діагональним рухом гарячого повітря. До підкласу 2 належать горни 3, 4, 6, 8, 10, 12—14 і 18, себто з периферійною топкою, винесеною за межі простору, розташованого під тілом теплопровідно-розподільного блоку. До другого підкласу прийнято відносити горни, що мають периферійний паливний пристрій (СПП-2) завдовжки 0,9—1,2 м. Горни 2 та 5 належать до підкласу 3, що характеризується слабким проявом порушення стійкості

руху повітря за горизонтально-діагональною траєкторією. До цього підкласу належать горни з довжиною периферійного паливного пристрою (СПП-1) від 0,6 до 0,8 м. Слід зазначити, що підклас 2 найпоширеніший у черняхівській культурі. Натомість горни підкласу 3 менш поширені (рис. 3). Визначити належність горнів 1, 7, 9, 11, 15—17 до певного класу неможливо (табл. 3).

За особливостями організації простору, розташованого під теплопровідно-розподільним блоком, більшість канцерських горнів належать до виду 2 — з циліндричним стовпом (табл. 3). Він виконує роль не лише опори, а й функцію пристрою розподілення тепла, організовуючи горизонтально-діагональний рух гарячого повітря по колу (Бобринский 1991, с. 95—97, 189—193). Зазначимо, що подібні горни виявлені на пам'ятках черняхівської культури та культури карпатських курганів. Зокрема, така комбінація підкласу та виду характерна для горна 1 із Журавки, горна 5 із Луки-Врублевецької, для обох горнів із Печеніжина, горнів із Батоки та Собора (Бобринский 1991, с. 194). Більшість цих горнів розташована в басейні Дністра, а в Середній Наддніпрянщині аналогічний відомий лише в Журавці Вільшанській та Малополовецькому 2 (Бобринский 1991, с. 197, рис. 79; Шишкін 2001, с. 78—79).

Таблиця 2. Балка Канцерка. Типи спецпристроїв горнів

Форма	Особливість руху теплового повітря	Випалювальний блок (ВБ)	Теплопровідно-розподільний блок (ТРБ)		Паливний блок (ПБ)			
		Камера для розміщення та випалу виробів (РВ)	Роздільник між блоками (РБ)	Теплопровідні канали (ТК)	Камера для палива (СП)	Завантажувальний пристрій для палива (ЗП)	Пристрій первинної концентрації теплової енергії (КТ)	Розподільник теплової енергії (РТ)
Кругла	Клас вертикальних, підклас горизонтально-діагональних	Горни 1, 2, 4, 5, 7—10, 12—15, 18 — РВ-2	Горни 1, 2, 4, 5, 7—10, 12—18 — РБ ₃	Горни 1, 2, 4, 5, 7—10, 12, 13, 17, 18 — Вертикальний ТК-Ж ₃	Горни 2, 5 — СПП-1	Горни 2, 3, 4—10, 12—14, 18 — ЗП-3 ₁₍₂₎	Горни 1, 2, 4, 5, 7—10, 13—18 — КТ ₃	Горни 1, 2, 4, 5, 7—10, 13—17 — РТП-1Г ₄
					Горни 8, 13 — СПП-2			Горни 12, 18 — РТП-1Г ₃
					Горни 3, 4, 6, 10, 12—14 і 18 — СПП-3			
		Горни 3, 6, 11, 16, 17 — не визначено	Горни 3, 6, 1 — не визначено	Горни 3, 6, 11, 14—16 — не визначено	Горни 1, 7, 9, 11, 15—17 — не визначено	Горни 1, 7, 9, 11, 15—17 — не визначено	Горни 3, 6, 11, 12 — не визначено	Горни 3, 6, 11, 12 — не визначено

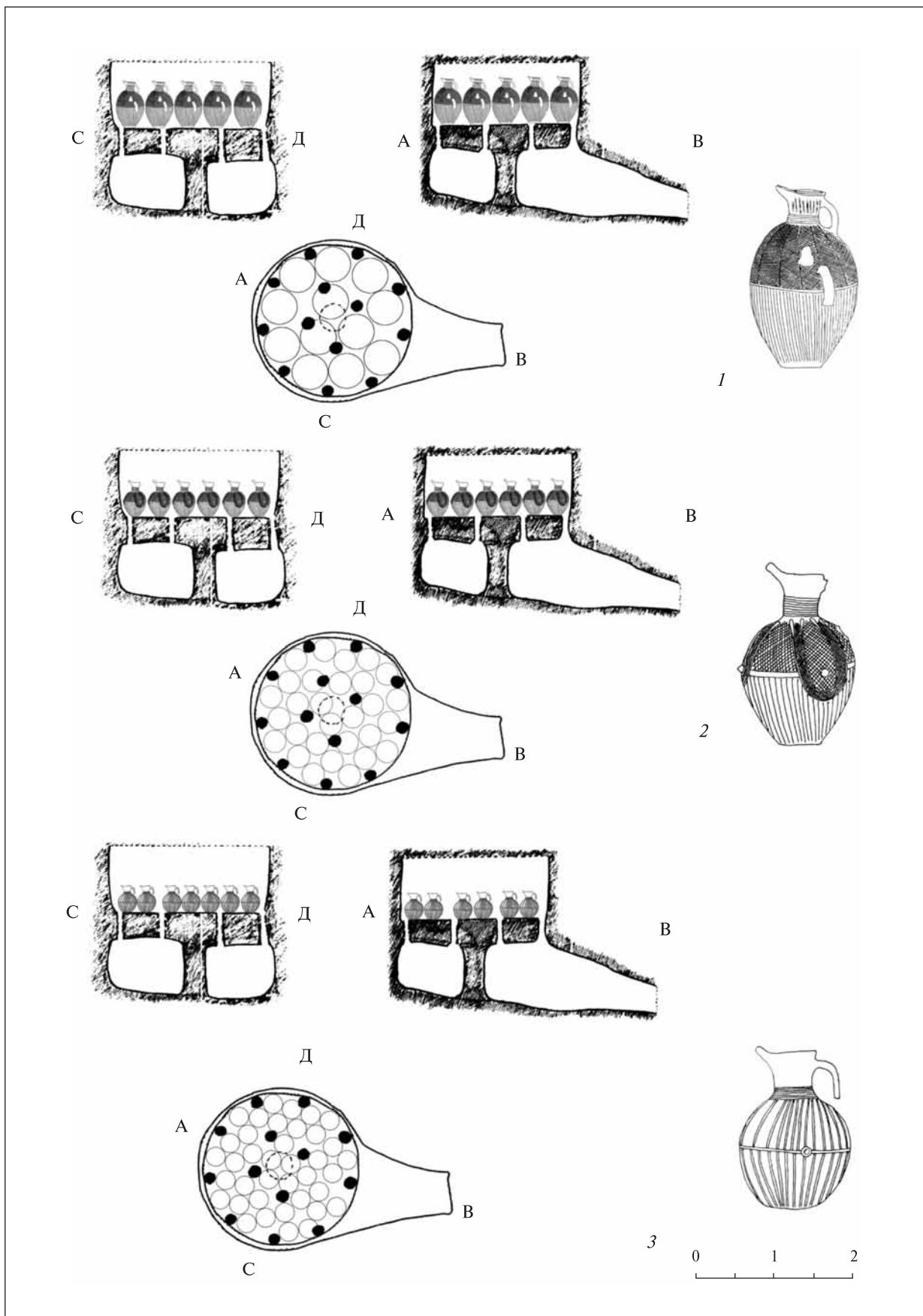

Рис. 4. Моделі розташування посуду в горні: 1 — варіант 1а; 2 — варіант 1б; 3 — варіант 1в (за: Сміленко 1975)

Таблиця 3. Балка Канцерка. Розподіл горнів за підкласами та видами

№ горна Різновиди	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Підклас	—	3	2	2	3	2	—	2	2	—	—	2	2
Вид	2	—	—	—	2	—	—	2	2	2	—	—	2

Лише горн 18 належить до виду 6б — до горнів зі стовпом-перегородкою, що характеризує другий етап еволюції принципів ліво- та правостороннього розподілення тепла під тілом теплопровідно-розподільного блоку. Подібні горни також зафіксовані на пам'ятці черняхівської культури Завадівка I (Бидзиля, Воляник, Гошко 1981; Бобринський 1991, с. 136—142, 194). Це, звісно, не вказує на генетичний зв'язок. Імовірно, пояснення цьому факту слід шукати в загальних принципах розвитку гончарних горнів на різних територіях або спільному походженні (Бобринський 1990, с. 31; Магомедов 2001, с. 98). Підтвердженням цього може бути порівняння класифікації горнів, запропонованої О.О. Бобринським і В. Котигорошком (Бобринський 1991; Котигорошко 1993), хоча класифікація останнього менш детальна. За цією розробкою, горни балки Канцерки належать до типу II, варіанту А (Котигорошко 1993, с. 154).

Від потужного жару в горні поверхня всіх його частин була дуже обпалена до сірого та червоного кольорів, а місцями — ошлакована до скловидної маси. Товщина випаленого шару глини досягала в різних місцях 0,1—0,2 м. Слід зазначити одну деталь — внутрішня поверхня горнів мала сірий колір. Це пов'язано з режимом випалу кераміки. Ймовірно, посуд зазнавав процесу, який відомий в етнографії українського гончарства під назвою «окурювання, посиніння» (Пошивайло 1993, с. 119). Він полягав у тому, що після завершення випалу посуду горн «запечатували». Для цього камеру для випалу та димовідвідно-тяговий отвір закривали глиною чи деревом та закидали землею, щоб перекрити доступ кисню. Перед тим у паливне відділення кидали кілька шматків деревини, яка починала тліти й диміти. В умовах відновленого середовища, що виникало в горні при випалі посуду, окис заліза, що входить до складу гончарних глин, переходив у закисне залізо, що надавало виробам сірого чи темно-сірого кольору. У нашому випадку цей процес був тривалим, адже посуд набував однотонно-

го сірого чи темно-сірого кольору на всю товщину черепка (Бобринський 1991, с. 136—146), що й демонструє канцерський посуд.

При дослідженні гончарних горнів балки Канцерка та визначенні їхнього місця в історії гончарства Східної Європи, звернемося до цієї галузі попередньої, синхронної та наступної епох. Гончарні горни Канцерки за основними рисами типові для тривалого часу. За своєю будовою вони близькі до подніпровських горнів черняхівської культури, відрізняючись від них трохи більшим діаметром паливно-розподільного блоку (Бобринський 1991, с. 189—208). Синхронні їм горни узбережжя Криму продовжують традицію причорноморських горнів римського часу. Їх споруджували з цегли-сирцю, і вони мали складну систему теплопровідних каналів (Фронджуло 1968; Баранов 1979; Паршина, Тесленко, Зеленко 2001, с. 73). Що стосується салтівських та північнокавказьких горнів, то вони також відрізняються від канцерських. Лише група горнів, виявлена поблизу Саркела, нагадує за конструктивними особливостями канцерські, однак Г.Є. Афанасьєв вказує, що вони подібні до кримських та є винятком для салтівського гончарства (Афанасьєв 1987, с. 83—87). Звісно, подібність до черняхівських горнів не вказує на генетичну спорідненість. Найвірогідніше, на Північному Кавказі ще не виявлені горни, які б могли бути генетично пов'язані з канцерськими.

Слід відзначити, що горни 1, 13, 14, 16, 17 і 18 устям виходять до схилу балки. Це суто практичний момент, що вивільняв від створення ями перед горном. Орієнтація та принцип розташування горнів залежали від експозиції схилу, напрямку переважаючих вітрів і особливостей раціональної організації робочого місця.

О.О. Бобринський вказав такий клас захисту горнів як теплозахист, який, своєю чергою, поділив на групи (Бобринський 1991, с. 70). На балці Канцерка можна виділити земляний тип захисту — горни були заглиблені в материк, і, як правило, нижня камера повністю знаходилася

14	15	16	17	18	19	20
2	—	—	—	2	—	—
2	—	2	2	66	—	—

ся в землі. За визначенням О.О. Бобринського, горни, заглиблені наполовину, слід вважати такими, що мають формальний теплозахист (Бобринский 1991, с. 70). Окрім того, заглиблення в землю допомагає створити вітрозахист (Бобринский 1991, с. 72). Саме через це частина горнів устям виходила на схил балки. Це захищало їх від поривів вітру, спрямованого на устя горна. Поєднання цих двох класів дає четвертий клас — тепло-вітрозахист.

За даними етнографії Східної Європи, цей клас указує на сезонні, літньо-осінні роботи гончарів (Бобринский 1991, с. 78—79). Подібні методи невідомі гончарам південних регіонів. Зазначимо, що і для черняхівського гончарства зафіксоване здебільшого саме сезонне виробництво. Це засвідчує, що ринок збуту продукції не був постійним, а також вказує на відсутність тривалих стабільних умов для економічного розвитку (Бобринский 1991, с. 85—86).

Однак постійне сезонне виробництво розраховане на місцевого споживача і виникає в межах довготривалих поселень. Звісно, про дату поселень у балці Канцерка говорити не доводиться через відсутність хроноіндикаторів, однак зрозуміло, що гончарі проживали там певний час (Бобринский 1991, с. 87). Вкажемо ще одну цікаву деталь. Горни з частковим вітрозахистом належать до категорії сезонних, хоча це залежить і від кліматичних умов (Бобринский 1991, с. 82—83).

У двох випадках передгорнова яма була спільною для двох горнів, зокрема 5 і 6 та 8 і 9. У інших чотирьох випадках горни були розміщені групами — по два—три. Поряд були горни 2, 3, 4 (неподалік від них — 5 і 6), 13 і 14 та 16—19. Розташування по два—три, можливо, пояснюється тим, що в кожній майстерні працювало по кілька гончарів, однак горни могли псуватися з часом, що змушувало будувати нові. Групи з трьох—п'яти горнів зафіксовані й на черняхівських поселеннях (Магомедов, Смиленко 1990, с. 394—395; Магомедов 2001, с. 97; 2002, с. 196), а з двох — на салтівському поселенні

Столбище 1 (Афанасьев 1987, с. 84). Розміщення горнів, що виходять устям до спільної ями, вказує на залишки значного виробничого центру (Бобринский 1991, с. 87), навіть якщо вони не працювали одночасно.

У той же час горни 1—6, 10, 11, 15 і 20 розміщувалися окремо від жител. Подібну ситуацію зафіксовано і на черняхівських поселеннях (Магомедов, Смиленко 1990, с. 395; Кравченко и др. 2007, с. 129—132).

У горнах та поблизу них виявлено численні уламки посуду. Уламки всередині лишилися від посуду, що з якихось причин не був вийнятий. Фрагменти, знайдені поблизу горнів, можна припустити, походять від бракованого посуду. Разом вони дають уявлення про продукцію, яку випалювали (Смиленко 1975, с. 147). Її завантажували через верхній отвір до камери для випалу. Це продовжувалося не менше доби. Рівномірне нагрівання партії забезпечувалося тим, що гаряче повітря надходило з паливного до випалювального блоку через теплопровідно-розподільний.

За достатньої збереженості стінок горна можна спробувати вирахувати об'єм його випалювального блоку. Але у канцерських зразків жодного разу не збереглося склепіння. Тож наші розрахунки досить умовні. Для обчислення об'єму скористаємося формулою для визначення об'єму циліндра, хоча було б доцільніше застосувати формулу для зрізаного конуса. З усіх наших найкраще зберігся горн 5. Його параметри ми й задамо, хоча вкажемо, що за абсолютними показниками, а саме діаметром розподільника між блоками, він один з найбільших (табл. 1). Тож і отримані результати, ймовірно, будуть більші за реальний і середній об'єм горнів. Відтак,

$$V = \pi R^2 h,$$

де π — число 3,14, R — радіус (1,125 м), h — висота (0,88 м).

$$\text{Результат } V = 3,14 \times 1,125^2 \times 0,88 = 3,5 \text{ м}^3.$$

На жаль, обрахунки об'єму горнів здійснюють рідко через незадовільний стан збереженості випалювального блоку. Та все ж обрахунки горна з поселення Війтенки дали об'єм 0,74 м³, з поселення Ржищев-Ріпниця — 0,3 м³ (Шульце, Любичев 2010, с. 187), а з Печеніжана — 0,67 м³ (Вакуленко 2010, с. 174). Об'єм горна з балки Канцерка приблизно однаковий із горнами (3,63 м³) з гончарних центрів Карпатського регіону (Henning 1977, S. 190). Розмір канцерських горнів зумовлений висотою глеків, що в них випалювали.

Визначити, скільки ж глеків випалювали в горнах, точно неможливо, оскільки в них жодного разу не трапилося цілого посуду. Про обсяг продукції можна говорити лише приблизно, виходячи з діаметра горна та посуду.

Зовнішній діаметр горнів 5 і 6 становив 2,20—2,25 м, отже, діаметр череня був близько 2,0 м. Основною продукцією тут були сіро-глиняні глеки з напівциліндричним носиком двох різновидів: високі (близько 64,0 см) триручні та низькі (38,0 см) одноручні (Сміленко 1975, с. 152). Триручні глеки мали діаметр разом з ручками 45,0 см, одноручні — 26,0 см. Відтак, на черені горна діаметром 2,0 м могло вміститися 12 триручних глеків (тип 1 варіант 1а, за А.Т. Сміленко), 29 одноручних (тип 1 варіант 1б) або 38 одноручних (тип 1 варіант 1в) (рис. 4). Враховуючи, що висота верхньої камери становила близько 1,0 м, припустимо, що триручні глеки стояли в горні в один «поверх». Висота одноручних глеків давала можливість помістити певну кількість посуду другим «поверхом». Тоді їхня кількість могла становити від 58 до 63.

Горн 13 мав менші розміри. Зовнішній його діаметр становив 2,0 м, діаметр череня — 1,8 м. Основною продукцією цих горнів були так само триручні глеки, як і горнів 5 і 6, та одноручні заввишки 48,0 см і діаметром 32,0 см. Тож у горні 13 могло вміститися дев'ять триручних глеків або 21 одноручний.

Таким чином, разова продукція кожного горна могла становити 9—12 триручних глеків заввишки 64,0 см, 29 одноручних заввишки 48,0 см або до 58 одноручних заввишки 38,0 см. За неодноразового функціонування горнів кількість виробів могла бути значною, що дає підстави розглядати майстерні у балці Канцерка як важливий для свого часу гончарний центр (Магомедов, Сміленко 1990, с. 400).

Гончарі Дагестану в 1930-і рр. робили на ручному гончарному крузі водоносні великі глеки заввишки 60,0—80,0 см. Їх зазвичай ліпили з трьох частин. Спочатку робили донну частину, потім виводили бочки та плічка. Горловину виготовляли наступного дня, після того як нижня частина підсохла. Дагестанський гончар тоді виготовляв за день на ручному крузі два—три глеки заввишки 60,0 см. Припускаючи подібну продуктивність для канцерських гончарів і роботу в майстернях однієї—трьох осіб, слід думати, що за два—чотири дні вони могли виготовити вдосталь зразків для заповнення горна. Випал разом з підготовчими і завершальними роботами тривав близько п'яти

днів. Отже, кожні 10 днів майстерня могла виготовити нову партію посуду. Звісно, випалювання посуду відбувалося з перервами, коли провадилася заготівля дров і сировини, збут продукції, роботи по дому та на присадибній ділянці тощо (Сміленко 1975, с. 144, 153).

Ці дані узгоджуються з іншими дослідженнями. Зокрема, Г. Добжанська наводить результати експериментів з випалювання кераміки в Гааргаусені, де в печі ємкістю 0,7 м³ одночасно випалювали 150 столових посудин різного розміру (Dobrzanska 1990, s. 98). За етнографічними матеріалами, зібраними В. Голубовичем, який вивчав сільське гончарне ремесло Албанії, в горні ємкістю близько 0,5 м³ вміщувалося від 100 до 120 трьох- і п'ятилітрових посудин (Holubowicz 1957, s. 27). За етнографічними спостереженнями, майстер міг виготовити за день 15—20 посудин (Holubowicz 1957, s. 28, 35; Dobrzanska 1990, s. 98). О.О. Бобринський називає інші цифри — від 30 до 80 посудин (Бобринский 1978, с. 26—33). Г. Добжанська, послуговуючись матеріалами В. Голубовича (Holubowicz 1957, s. 28), підрахувала, що в разі, коли майстер працює без помічників, то для підготовки глиняної маси, просушування сформованого посуду, його випалу і охолодження потрібно 10 днів (Dobrzanska 1990, s. 98—100). В.О. Петрашенко для горна, виявленого на поселенні Григорівка, наводить такі дані щодо кількості посуду, яку могли випалювати зараз. Внутрішній об'єм горна автор визначила як 0,5 м³. Враховуючи розподіл за об'ємом посуду, виявленого на поселенні, в камері одночасно можна було розмістити сім посудин об'ємом 7,5—12,5 л, 11 — об'ємом 3,5—7,0 л, 20 — об'ємом 1,5—3,0 л чи більше 10 — об'ємом 0,5—1,0 л. Таким чином, в горні зараз можна було розмістити 40—50 виробів (Петрашенко 2005, с. 129). Р.Г. Шишкін вказує, що при дослідженні ями перед горном на поселенні Малополовецьке було виявлено близько 30 форм посуду черняхівської культури, що могли бути разовою продукцією (Шишкін 2001, с. 79). Нагадаємо, що М.Я. Рудинський згадує, що в гончарному горні в Мачухах селяни виявили близько 20 посудин (Рудинський 1923).

Через великі розміри глеків і відносно невеликі горни канцерські гончарі виробляли менше продукції ніж майстри з інших осередків. Проте і в цьому разі продукція горнів Канцерки була масова. Житла-майстерні тут за конструктивними особливостями мають суто ремісничий характер і явні риси професіоналізму. Масове виробництво посуду в спеціаль-

них ремісничих майстернях було розраховане на обмін.

А.Т. Сміленко, спираючись на дані етнографії, визначала час функціонування одного горна від 10 до 20 років. Чи дійсно так було — невідомо. Можливо, після зими горн, набираючи вологу, міг руйнуватися. А.Л. Якобсон, залучаючи також етнографічні дані, теж вважає, що горн могли експлуатувати впродовж 10—20 років (Якобсон 1979, с. 59). Р.Г. Шишкін дещо скорочує термін — 10—15 років (Шишкін 2001, с. 80). В.О. Петрашенко вказувала, що подібні горни витримували до 10 виробничих циклів (Петрашенко 2005, с. 129). Та переконливішою є думка про односезонність таких пристроїв. Припущення щодо кількарічного їхнього використання, ймовірно, спирається на сучасні горни з цегли. А гончарі лісостепової смуги України в I тис. будували горни з глини.

Знаючи кількість посуду, що могла бути випалена зараз у горні, та кількість таких операцій, можна вирахувати, скільки продукції було виготовлено на балці Канцерка. Для обрахунків візьмемо максимальну кількість посуду, яку могли вмістити горни, та помножимо це на 10 виробничих циклів для кожного горна та на 20 горнів. У такому разі всього гончарі могли виго-

товити 2400 великих триручних глеків заввишки 64,0 см, або 5800 одноручних заввишки 48,0 см, або 11600 одноручних заввишки 38,0 см.

У горнах 6—9, 14, 15 і 17 не виявлено кераміки. Можливо, це пояснюється тим, що вони зруйнувалися не під час виробничого процесу, а тим, що їх заповнення було розчищене самими гончарами в намаганні знайти вцілілі вироби чи спробі відремонтувати горн. Подібні випадки відомі для горнів черняхівської культури, зокрема для Малополовецького 2 (Кравченко и др. 2007, с. 129—132).

Ми усвідомлюємо, що ці підрахунки приблизні. Проте навіть, якщо взяти до уваги час, потрібний на ремонт горнів, стихійні перешкоди, дні хвороби та відпочинку, участь у громадських подіях, відкинути частку бракованого посуду тощо, можлива кількість готової продукції свідчить, що перед нами — залишки досить розвиненого ремісничого виробництва, яке передбачало й значний ринок збуту (див.: Вакуленко 2010, с. 174). У балці Канцерка зафіксовані майстерні в складі жител-майстерень і горнів. Отже, гончарі — вихідці з Північного Кавказу — змогли знайти споживачів для своєї продукції. Зважаючи на особливості горнів, цей центр міг існувати приблизно 20 років.

Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. (Аланский вариант салтовомаяцкой культуры). — М., 1987. (Археологические открытия на новостройках. — 2).

Баранов И.А. Раннесредневековая гончарная печь в урочище Суат близ Ялты // Социальное развитие Византии. — Свердловск, 1979. — С. 112—118.

Бидзиля В.И., Воляник В.К., Гошко Т.Ю. Черняховская гончарная мастерская из с. Завадовка // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 113—130.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы — М., 1978.

Бобринский А.А. О некоторых признаках конвергентного формирования гончарных горнов // КСИА. — 1990. — 201. — С. 31—39.

Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.). — М., 1991.

Брайчевська А.Т. Найдавніші гончарні горни на східнослов'янських землях // Нариси з історії техніки. — К., 1956. — 3. — С. 143—150.

Вакуленко Л.В. Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). — К., 2010.

Генинг В.Ф. Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии. — К., 1992.

Котигорошко В. Класифікація гончарних печей Верхнього Потисся латено-римського часу // Українське гончарство. — К.; Опішне, 1993. — Кн. 1. — С. 154—159.

Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеимского времени Правобережной Киевщины. — К., 2007.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.

Магомедов Б.В. Кераміка племен черняхівської культури // Рижов С.М., Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю., Магомедов Б.В. Давня кераміка України. Археологічні джерела та реконструкції. — К., 2002. — 1. — С. 193—215.

Магомедов Б.В., Сміленко А.Т. Гончарство // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 393—400.

Паришина Е.А., Тесленко И.Б., Зеленко С.М. Гончарные центры Таврики VIII—X вв. // Морская торговля в Северном Причерноморье. — К., 2001. — С. 52—81.

- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Пошивайло О. Ілюстративний словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина. — Опішне, 1993.
- Рудинський М.Я. Результаты раскопок біля с. Мачухи влітку 1923 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. 10. — Р/52.
- Сайко Э.В. Специализация как фактор прогрессивного развития керамического производства в древности // Керамика как исторический источник. — Новосибирск, 1989. — С. 3—10.
- Сміленко А.Т. Осіле населення степового Подніпров'я в раннє середньовіччя // Археологія. — 1969. — XXII. — С. 161—179.
- Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975.
- Фронджуло М.А. О раннесредневековом ремесленном производстве в Юго-Восточном Крыму // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968. — С. 133—154.
- Шишкін Р.Г. Гончарний горн черняхівської культури з поселення Малополовецьке-2 // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони. — Фастів, 2001. — С. 78—82.
- Шульце Е., Любичев М.В. Об изготовлении гончарной керамики в черняховской культуре. Гончарный горн на поселении Войтенки 1 (Восточная Украина) // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 183—190 (Археологія і давня історія України. — 2).
- Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство Таврики. — Л., 1979.
- Dobrzańska H. Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. Krakowskie. — Kraków, 1990. — Cz. II.
- Henning J. Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend u. Z. // Zeitschrift für Archäologie. — 1977. — 11. — S. 181—206.
- Holubowicz W. Garncarstwo wiejskie Albanii // Archeologia Słaska. — 1957. — Т. 1. — S. 5—64 (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. — Nr. 8).

Надійшла 23.06.2011

Я.В. Володарец-Урбанович

ГОНЧАРНЫЕ ГОРНЫ БАЛКИ КАНЦЕРКА

В балке Канцерка исследовано 20 горнов раннего средневековья. Они были округлые в плане, диаметром от 1,50 до 2,25 м и имели двухъярусную конструкцию. Горны принадлежат к классу с вертикальным ходом горячего воздуха. Прослежено наличие трех блоков — обжигового, теплопроводно-разделительного и топочного. Каждый из них имел ряд спецстройств. Горны отличаются лишь конструкцией камер для топлива и распределителей тепловой энергии. Это позволило отнести горны к подклассу 2 (горны 3, 4, 6, 8, 10, 12—14 и 18) и 3 (горны 2 и 5). По особенностям организации пространства, расположенного под теплопроводно-разделительным блоком, большинство канцерских горнов принадлежат к виду 2 и лишь горн 18 — к виду 6б.

Горны принадлежат к таким, которые имеют формальную теплозащиту. Кроме того, углубление в землю помогало ветрозащите горна. Сочетание этих двух классов защиты образует четвертый — тепло-ветрозащиты, который указывает на сезонность летне-осенних работ. Это, в свою очередь, предполагает, что рынок сбыта продукции не был постоянным и не мог обеспечить гончаров сельскохозяйственной продукцией, а также свидетельствует об отсутствии продолжительных стабильных условий для экономического развития. Однако постоянное сезонное производство рассчитано на местного потребителя и возникает на долговременных поселениях.

При достаточной сохранности стенок горна можно вычислить внутренний объем обжиговой камеры. Для горнов балки Канцерка максимальное значение составляет 3,5 м³. Такой объем обусловлен высотой кувшинов, которые производились здесь.

Исходя из высоты и максимального диаметра продукции, а также абсолютных параметров горнов, вычислено количество продукции, производимой в балке Канцерка. Каждый горн выдерживал до 10 производственных циклов, а, следовательно, существовал максимум один сезон. Это указывает на возможность существования этого центра около 20 лет. За это время гончары могли произвести 2400 больших трехручных кувшинов высотой 64,0 см, или 5800 одноручных высотой 48,0 см, или 11600 одноручных высотой 38,0 см. Сюда входят и бракованные изделия, фрагменты которых выявлены на поселении. Распространение продукции данного центра является особой проблемой и требует отдельного рассмотрения.

Ya.V. Volodarets-Urbanovich

WHEEL-TURNED FURNACES AT KANTSERKA GULLY

20 Early Mediaeval furnaces were studied at Kantserka Gully. They were rounded in plan, from 1,50 to 2,25 m in diameter and had two-tires structure. Furnaces belong to the class with vertical passage of hot air. Three blocks are traced: burning, thermal conduction dividing, and fire-chambering. Each of them had a set of special devices. Furnaces distinguish only with chambers for fuel and thermal energy distributors. This fact allowed the author to refer the furnaces to the sub-class

2 (furnaces 3, 4, 6, 8, 10, 12—14 and 18) and 3 (furnaces 2 and 5). According to peculiarities of the structure of the room situated under thermal conduction dividing block, most of furnaces from Kantserka belong to the type 2, and only the furnace 18 belongs to the type 6b.

Furnaces belong to those having formal thermal protection. Moreover, deepening the furnace into the ground contributed to its wind protection. Combining of these two protection classes form the forth class, of thermal and wind protection, which indicates the seasonal character of summer and autumn works. This fact, in its turn, presupposes that market of products was not permanent and could not provide potters for agricultural production, and it also testifies for absence of long stable conditions for economical development. However, constant seasonal production usually is relied on local consumer and appears at constant settlements.

When the furnace walls are preserved enough it is possible to count bulk of burning chamber. Maximum volume for Kantserka gully furnaces is 3,5 m³. Such volume is caused by the height of jugs produced here.

Coming from the height and maximum diameter of the products, and also of furnaces absolute parameters, the quantity of products made in Kantserka gully is counted. Each furnace run up to 10 production cycles, and consequently, was used for maximum a season. It indicates for a possibility of existence of this centre for about 20 years. Potters could had produced for this period 2400 three-handled 64,0 cm high pitchers or 5800 one-handled 48,0 cm high jugs, or 11600 one-handled 38,0 cm high jugs. Rejects fragments of which are found at the settlement are counted here. This centre products contribution is a separate problem which requires to be discussed individually.

В.Г. Пуцко

ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПЛАСТИЧНЕ МИСТЕЦТВО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КРИМУ

Зроблено огляд і з'ясовано особливості творів пластичного мистецтва переважно XI—XIII ст. з Криму, виконаних із застосуванням різних технік.

Ключові слова: середньовіччя, Крим, Візантія, пластичне мистецтво.

Численні знахідки нині дозволяють докладніше уявити характер духовної культури середньовічного Криму, зокрема й за різноманітними ремісничими виробами. Деякі з них вражають витонченістю, властивою кращим витворам майстрів візантійської столиці. Але основну масу становлять речі повсякденного вжитку. Вони певним чином відбивають естетичні уподобання тодішніх мешканців передусім південного та східного узбережжя Таврики, де найбільше відчутні культурні впливи Візантії. Загальну характеристику середньовічних кримських старожитностей подано археологами, котрі традиційно найбільше уваги приділяють Херсонесу (Якобсон 1950; 1958; 1959; 1964; Богданова 1991; Романчук 2000). Саме з ним пов'язані найкращі, найкоштовніші та найчисленніші матеріали (Византийский Херсон... 1991).

© В.Г. ПУЦКО, 2011

Кілька кримських міст Візантія успадкувала від Римської імперії, чим, зокрема, можна пояснити коштовні знахідки в Керчі, зокрема й срібних чаш з портретними зображеннями імператора Констанція II, дві з яких виконані 343 р. (Мацулевич 1926). Звідти ж походять чудові скляні вироби IV—V ст. (Искусство... 1977, I, с. 76—79). Великим ремісничим і культурним центром надалі був Херсонес — опорний пункт імперії в Криму, котрий довго відіграв важливу роль посередника у взаємозв'язках з племенами Північного Причорномор'я, а пізніше й Русі. Християнізація міста позначена також сакральними ювелірними виробами VI ст. царгородського походження (там само, с. 110—111). Такий художній імпорт давав високі взірці для місцевих ремісників та їхніх замовників. Часом, мабуть, тут працювали й столичні майстри, тож було б помилкою всі якісні з огляду на мистецький рівень твори беззастережно зараховувати до імпортних.

Рис. 1. Херсонес. Кістяні різьблені пластини XI ст. Санкт-Петербург, Ермітаж

Серед ремісничих виробів VI—IX ст. здебільшого трапляються прикраси паска (Айбабин 1982). Наприкінці I тис. у цій галузі помітно посилюлися східні впливи, особливо це відобразилося на продукції ремісників Північного Причорномор'я, і лише пізніше відбулася переорієнтація на візантійський стиль (Орлов 1984). Зрештою, цей напрям поширився й значно північніше, сягнувши Києва та Чернігова (Орлов 1984а). То не дивно, адже в X ст. у Києві працювали також східні ювеліри, що засвідчила знахідка ливарної формочки з куфічним написом (Гупало, Ивакин 1980). Отже, якоюсь мірою в Криму наприкінці X ст. міг здійснюватися цей культурний симбіоз, ко-

трий помітно позначився на характері декоративного мистецтва Візантії зазначеної доби. Про свідоме запозичення східної орнаментики свідчать металеві вироби, книжкове оформлення та мальована кераміка.

Розквіт культури й мистецтва Херсонеса припав на X—XII ст., коли чітко визначилися два основні напрями: візантійський і народний. То було інспіровано передусім піднесенням візантійської придворної культури, в якій класична спадщина відчувала потужний східний вплив (Грабар 1983). Це прикметне явище можна спостерігати в декоруванні коштовних тканин, виготовлених в царгородських імператорських майстернях (з левами або слонами),

перегородчастих емалях корон, золотарських виробів зі східними архітектурними мотивами, книжковому мистецтві з запозиченням орнаментів із сасанідських, староісламських та іранських джерел, нарешті — в архітектурному декорі. Сполучення різноманітних елементів часом призводило до еклектики. Але вона не стала загальним явищем, бо супроводжувала широке відродження класики. Тож ця течія властивіша творам світського характеру й елітного рівня, хоча не виключені репліки спрощеного, характерного для ремісничих виробів, пов'язаних походженням з демократичним середовищем.

У пластичному мистецтві Візантії часів Македонської династії (867—1057) добре відомі скриньки для коштовностей, прикрашені різьбленими пластинами зі слонової кістки. Панує міфологічна тематика, з пасторальними та вакхічними сценами, а основний орнаментальний мотив обрамлення становлять вписані в коло розетки. Через це такі скриньки характеризують як розетковий тип (Goldschmidt, Weitzmann 1930). За різноманітності сюжетів майже всі вони майстерно виконані кращими царгородськими ремісниками. Деякі з таких виробів використовували як моделі в монументальній скульптурі навіть за межами Візантійської імперії (Даркевич 1968; Пуцко 1988). У 1964 р. в Херсонесі були знайдені фрагменти подібної скриньки, на покришці та бічній стороні котрої зображено тварин, кентаврів і сиринів, що утворюють композицію в оточенні того ж таки розеткового орнаменту. Рельєф досить високий, але плоскуватий, без належного моделювання, а розетки помітно схематизовані (Искусство... 1977, II, с. 108—109, № 605; Банк 1978, с. 83, рис. 65). Посилення графічного елементу більш властиве провінційним ремісникам, як і відсутність класичних форм, тож знахідку, ймовірно кінця XI чи початку XII ст., можна вважати місцевим витвором. Різьбяр вправно володів ремеслом, що й дозволило досягти значної виразності.

Починаючи від кінця XIX ст., у Херсонесі знайдено кілька десятків кістяних різьблених пластин із зображеннями птахів, тварин, воїна та виноградної лози (є й з гравійованими зображеннями). Деякі, очевидно, є предметами мистецького імпорту, інші могли бути виготовлені місцевими ремісниками (Искусство... 1977, II, с. 110—111, № 610—612; Банк 1978, с. 86—88, рис. 68—72; Византийский Херсон... 1991, с. 104—113, № 103—115). Датувати ці знахідки — нелегка справа. Найраніші й технічно

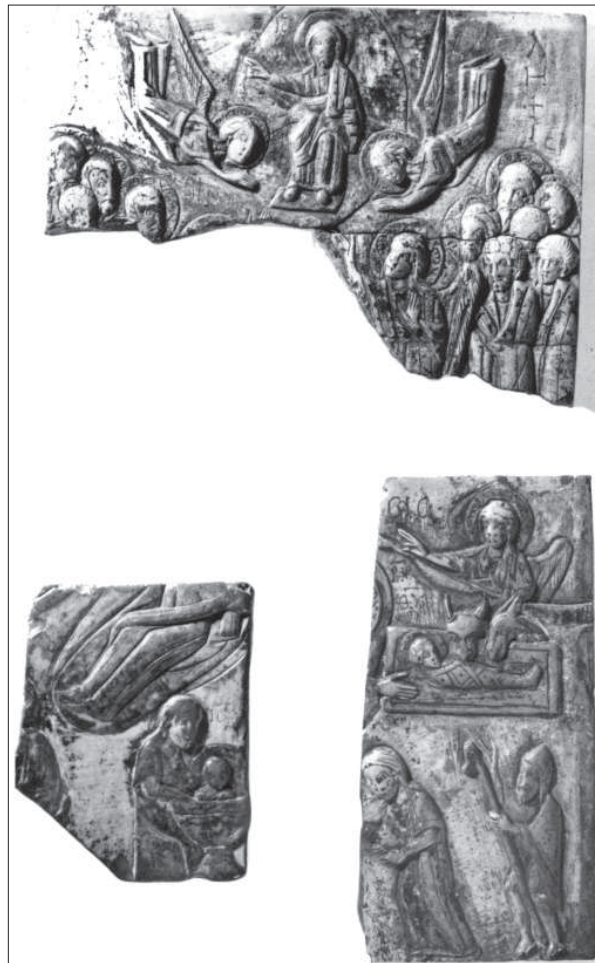

Рис. 2. Херсонес. Вознесіння. Різдво Христове. XI—XII ст. Стеатит, різьблення, поліхромія, позолота. Фрагменти ікони. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

досконалі зразки датують IX—X ст., деякі — X ст. або ж X—XI ст., решту — XI ст. У різьбленні чимало спільного з книжковими малюнками, а також орнаментикою тогочасних тканин. Знахідка на іподромі візантійської столиці кістяної пластини з зображенням орла разом з її певними херсонськими аналогіями дозволила поставити питання про царгородський імпорту до Криму (Банк 1956, с. 186—189). Йдеться про XI—XII ст., себто про досить сталу традицію, започатковану значно раніше. Призначення подібних пластин було різним. Вони прикрашали поверхню скриньок, поховальні покрови або ж утворювали диптихи для записів по воску, тож різні за формою: прямокутні, круглі, півкруглі, трикутні, у вигляді сегмента або сектора (рис. 1). Неоднаковий і якісний рівень. Зрідка трапляються прорізні пластини з зображеннями птахів, тварин і орнаментальною композицією. Дрібний і досить розпорошений матеріал поки може свідчити лише про його поши-

Рис. 3. Херсонес. Богородиця Одигітрія. XII ст. Стеатит, різьблення, поліхромія, позолота. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

рення та відповідність типам, зафіксованим у Константинополі та Коринфі.

З Херсонесом пов'язані також декілька різьблених з кістки невеличких ікон. На одній (5,8 × 5,2 см), знайдений 1902 р., — напівфігурне зображення євангеліста Луки, який притискає до себе великий кодекс. Традиційно цей твір, розколотий на три частини, з грецьким написом датується XI ст. (Искусство... 1977, II, с. 104, № 594). Подібний до нього за типом і стилем рельєф (5,8 × 4,4 см) з напівфігурою Іоанна Богослова, умовно віднесений до IX ст., зберігається в Балтиморі (Early Christian... 1947, р. 41, pl. XXV, № 111; Кузнецов 1977, с. 127; Byzantium... 1986, р. 67, № 39)¹. Щоправда, подібність між ними не така, аби можна було підозрювати належність їх до однієї серії. Відчувається індивідуальна манера, але обидва витвори одного часу та навіть художнього кола. В них виразно проявляються риси візантійського неокласицизму.

¹ Значніша варіативність властива кістяному образку Іоанна Богослова, знайденому в середньому Зеленчуцькому храмі.

Зовсім інше враження справляють дві кістяні іконки з розкопок у північному районі Херсонеса, датовані за умовами знахідки XIII ст. (Византийский Херсон... 1991, с. 205, 218, № 219, 236). На першій (3,2 × 2,9 см), знайдений у кварталі ХА в 1988 р., — погруддя св. Миколая звичного іконографічного образу, який правицею ніби торкається кодексу. Деяке наростання масивності свідчить на користь виконання близько 1200 р. Те саме можна сказати й про знайдену там само 1987 р. іконку (5,0 × 4,0 см) із зображенням св. воїна у вигляді архонта, котрий сидить на троні й тримає меч на колінах. На мармурових рельєфах західного фасаду Сан Марко у Венеції, XII ст., подібно репрезентовано Димитрія і Георгія (Demus 1960, р. 128—131, fig. 40, 41). Як можна розгледіти, воїн правицею не виймає меча з піхов, а тримає спис. Така несподівана «перенавантаженість» зброєю ускладнює персоніфікацію, хоча зазвичай на троні здебільшого зображували саме Димитрія. Манера різьблення реміснична, та й стан збереження незадовільний. Але видно, що різьбяр копіював гарний оригінал.

Окремі херсонеські знахідки творів візантійського пластичного мистецтва малих форм були відомі здавна, але саме завдяки новим стало можливо зрозуміти їхнє значення в цілому для вивчення християнської духовної культури й особливо дрібної пластики (Bank 1964, fig. 1—7; 1970; Банк 1981). Різьблення по каменю стає чи не найціннішою частиною наявного матеріалу, обсяг якого поволи зростає. Мабуть, найвразливішою знахідкою є виявлені 1982 р. у кварталі ІХ північного району Херсонеса фрагменти стеатитової з поліхромією та позолотою ікони Христа Пантократора, розміри якої (42,0 × 31,5 см) більші за доти знану ікону XII ст. в Толедо (30,6 × 23,0 см). Херсонеська знахідка може бути датована цим само часом (Византийский Херсон... 1991, с. 90, № 89; Пуцко, Рижов 1995, с. 161—164, рис. 1, 2). Наявність корпусу візантійських стеатитових ікон (Kalavrezou-Maxeiner 1985), який нині можна доповнити, дозволяє зосередити увагу на найважливіших витворах херсонеського походження. Майже всі вони входять до складу тих чи інших стилістичних груп, пов'язаних зі столичними майстернями.

На стеатитових іконах з Херсонеса зображено євангельські події, образи Христа, Богоматері та святих воїнів, останні кількісно переважають. Варто зауважити, що всі ці твори виконані на високому фаховому рівні, тож їх слід віднести до числа елітних. Відповідно за-

Рис. 4. Херсонес: 1 — Благовіщення. XII ст. Стеатит, різьблення, позолота; 2 — св. Георгій. XII ст. Стеатит, різьблення, поліхромія, позолота. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

мовників і власників таких ікон можна уявити лише серед місцевих найзаможніших осіб, зокрема військових і представників державної адміністрації. Витвори ці надто коштовні.

Стеатитові рельєфи відтворюють іконописні візантійські оригінали, котрі набули поширення в XI—XII ст. (Weitzmann 1966, р. 11—17, pl. 29, 38, 42). Йдеться про іконографію святкового циклу, котрий у XII ст. стає популярним у кам'яному різьбленні та репрезентований і добре збереженими творами зі стеатиту, і, здебільшого, їхніми фрагментами (Kalavrezou-Maxeiner 1985, pl. 31—40). До числа останніх належать і херсонеські знахідки. Це фрагменти двох композицій однієї серії, повний сюжет якої неможливо з'ясувати, бо тематика могла бути вибірковою. На одному (3,1 × 6,8 см) впізнаються частини іконографічної схеми Різдва Христового з Богородицею, маленьким Христом, ангелом і сценою купання (Искусство... 1977, II, с. 118, № 620; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 152—153, pl. 36, № 55; Византийский Херсон... 1991, с. 88, № 87), на другому (5,4 × 7,4 см) — Вознесіння з Христом у славі в супроводі ангелів, зі споглядаючими надзвичайну подію апостолами, фігури котрих збереглися частково (Искусство... 1977, II, с. 117, № 619; Kalavrezou-Maxeiner

1985, р. 153, pl. 36, № 56; Византийский Херсон... 1991, с. 87, № 86). Низенькі, важкі в пропорціях постаті обумовлені формою пластин, але пластична трактовка, за неминучих узагальнень, якісна (рис. 2). Датування кінцем XI — початком XII ст. є цілком прийнятним, бо відповідає особливостям книжкової мініатюри того часу. Грецькі написи досить вишукані, і це підтверджує, що до виготовлення був причетний кваліфікований ремісник. Локалізувати такі вироби практично неможливо. Лишається тільки підкреслити, що в них немає проявів фольклоризації.

Серед візантійських стеатитових виробів трапляється чимало невеличких іконок круглої форми: нагрудних (з вушком) або ж розрахованих на металеву оправу. До останнього варіанту належить і херсонеська знахідка 1892 р. з погрудним зображенням Христа Пантократора (діаметр 4,2 см; Искусство... 1977, II, с. 118, № 624; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 175, pl. 48, № 94). Рельєф затертий, проте видно вишуканий рисунок і м'яке моделювання, подібне до монетного. Нічого тут немає зайвого, і ця лаконічність надає мініатюрному різьбленню враження монументальності за наявності всіх ознак належності до витворів XII ст. Ціл-

Рис. 5. Херсонес. Св. воїни Феодор, Георгій та Дмитрій. XII ст. Стеатит, різьблення, поліхромія, позолота. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

ком вірогідно, що образок міг прикрашати середохрестя процесійного хреста. Подібні приклади відомі, хоча з карбованими зображеннями, і вони не виключають, що цей образ могли доповнювати ще зображення Богородиці та Іоанна Предтечі на кінцях поперечної перекладки хреста, утворюючи разом дійсну композицію (Банк 1978, рис. 19, 56).

Надзвичайно важлива знахідка трапилася 1990 р. в Портовому районі 2 — дуже вишукана стеатитова ікона Богородиці Одигітрії зі слідами поліхромії та позолоти (8,4 × 5,8 см; Византийский Херсон... 1991, с. 237, № 256; Романчук 2006, с. 137—140, ил. І), яку спочатку датували XI—XII ст., а потім XIII ст. Поряд виявлено фрагменти срібної оправы з карбованим орнаментом. Ікона знайдена в приватному будинку, в приміщенні 39. Вона передає в повний зріст Богородицю з Немовлям Христом на лівій руці в арочному обрамленні на тоненьких здвоєних колонках, і та особливість, що зображення трохи зміщене ліворуч, не свідчить про прорахунок майстра, бо ж малюнок і моделювання досить досконалі (рис. 3). Стеатитова ікона Богородиці Декіократуси з Немовлям Христом на правиці в аналогічному обрамленні (15,2 × 8,9 см) XII ст., має подібну прикмету (Kalavrezou-Maxeiner 1985,

р. 122—124, pl. 18, № 31). Цей твір з музею в Штутгарті однак мав іншу індивідуальну манеру виконання. Пластичні форми херсонеської ікони помітно нагадують неокласичні, себто кінця X ст., властиві рельєфам зі слонової кістки в Утрехті та Лютіху (Wentzel 1972, S. 16, Abb. 11, 12). Тож не можна виключити ймовірність копіювання тогочасного взірця, але засобами комунікативного часу. Тому датування XII ст. здається найправомірнішим. Варто вказати на знахідку разом зі стеатитовою пластиною кипарисової дощечки з заглибленням для неї. Говорити ж про незаперечну причетність до виготовлення ікони місцевого різьбяра не доводиться. Інша справа, що в Херсонесі міг працювати майстер з великого мистецького осередку, якого доля закинула у Крим.

З розкопок у Херсонесі 1937 р. походить також стеатитова з позолотою різьблена ікона з зображенням Благовіщення (13,4 × 10,5 см; Искусство... 1977, II, с. 114, № 617; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 132—133, pl. 23, № 41; Византийский Херсон... 1991, с. 86, № 85). Вона знайдена в житловому будинку на IX поперечній вулиці у восьми фрагментах, через що її не вдалося реконструювати повністю (рис. 4, І). Як і попередня ікона, композиція має арочне обрамлення, але на витих колонках. Богородиця сидить на троні під балдахіном, до неї наближається архангел Гавриїл, благословляючи її правою рукою, в лівій руці він тримає розквітлий жезл. У центрі композиції пальма з плавним вигнутим стовбуром, угорі — сегмент неба з промінням і напис грецькою — ΧΕΡΕΤΙΣΜΟΣ, промовлене архангелом. Фігури вишуканих пропорцій, із застосуванням у моделюванні тонкої графічної лінії, німби й мутака на троні вкриті рослинним орнаментом з мотивом рівномірно вигнутого стебла. Хоча різьблення виконане порівняно в невисокому рельєфі, воно не справляє враження плоского через майстерно модельований об'єм без широких площин. Ідеально гладеньким залишено тільки тло, на якому чітко сприймається все, позначене рельєфом. За всіма ознаками твір належить до кращих зразків пластичного мистецтва XII ст. царгородського кола. Найближчою аналогією є фрагмент стеатитової ікони з Благовіщенням і Різдвом Христовим у Музеї Бенакі в Афінах (Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 151—152, pl. 35, № 54).

До продукції тієї само майстерні мала належати стеатитова ікона (17,5 × 13,4 см), знайдена в Херсонесі 1956 р. під час розкопок будинку XIII—XIV ст., із зображенням св. воїнів Феодора, Георгія і Дмитрія, з поліхромією та позолотою.

лотою (Белов 1960; Искусство... 1977, II, с. 114, № 616; Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 111–113, pl. 13, № 21; Византийский Херсон... 1991, с. 84, № 83). Виконана вона так само у XII ст. і має арочне обрамлення зі «спіральними» колонками, ускладнене капітелями з птахами та медальйонами з погруддями архангелів (рис. 5). Тотожні капітелі маємо на різьбленій стеатитовій іконі архангела Гавриїла (16,4 × 10,9 см) в Музею Бандині у Ф'єзоле (Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 119–122, pl. 17, № 30). Типологічно схожі обрамлення серед херсонеських знахідок зафіксовані лише двічі: на фрагментах великої ікони Христа Пантократора та на щойно згаданій іконі Благовіщення. В цілому таких прикладів у візантійському матеріалі небагато, тож їхня класифікація не дала бажаних результатів і лише фіксує наявні варіанти (Банк 1978, с. 96, рис. 84, 85). Тематично й композиційно рельєф відтворює одну з візантійських ікон, подібну до знаних (Sotiriu 1956, fig. 69; Искусство... 1977, II, с. 28, № 471). Залучення до схеми розташованого вгорі погруддя Христа, який коронує мучеників-воїнів, свідчить про зв'язок з візантійською імператорською іконографією (Grabar 1936, p. 114–121, 202–205, pl. XXIII–XXVI; Spatharakis 1976). Форма щитів, на котрі спираються Георгій і Димитрій, відповідає реаліям візантійського озброєння за царювання Мануїла I Комнина (1143–1180). Німби декоровані галузкою з акантовими листками. Посилення в розробці деталей графічної лінії свідчать на користь виконання ікони в останній третині XII ст., як і ікони (фрагментована) чотирьох св. воїнів з Деїсусом, знайденої поблизу Агари в Аджарії (Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 113–114, pl. 14, № 23). Популярність цих образів спричинила виготовлення кількох типологічно інших творів, у тому разі історично пов'язаних з Кримом.

Значно простіша за композицією стеатитова з поліхромією та позолотою різьблена ікона св. воїна (8,0 × 6,1 см) знайдена у двох фрагментах (без нижньої частини) у XXV кварталі на північному березі 1932 р. (Искусство... 1977, II, с. 113, № 614; Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 107, pl. 11, № 15; Византийский Херсон... 1991, с. 85, № 84). Зображення без супровідного напису, і його визначають як Димитрія або Георгія (рис. 4, 2). Зачіска, здавалося б, схиляє до останнього варіанту, хоча іноді подібно зображують і Димитрія, щоправда озброєного мечем, а не списом. Уявлення про характерність подібної манери виконання спричинило до датування ікони XI ст., незважаючи на розвинений комнінівський стиль, що змушує вважати

Рис. 6. Херсонес. Св. воїни Георгій та Димитрій. XI–XII ст. Сланець, різьблення, поліхромія, позолота. Санкт-Петербург, Ермітаж

її одночасною зі згаданою іконою Благовіщення. Принаймні між ними немає суттєвої різниці. Щоправда, обрамлення спрощеного типу, а зображення в зріст молодого воїна в деталях виказує чимало спільного з манерою виконання попередньої ікони трьох св. воїнів. Така подібність не може бути випадковою, адже йдеться про мистецьку продукцію певної майстерні. Однак неможливо вирішити, чи вона була безпосередньо пов'язана з Херсонесом, чи її завезено з візантійської столиці.

Зауважимо, що коли йдеться про царгородське коло творів пластичного мистецтва, немає жодної гарантії, що той чи інший твір з'явився саме в Константинополі, а не, скажімо, в Фессалоніках, якість продукції яких майже не відрізняється від столичної. Про це, зокрема, свідчить здавна відома сланцева з позолотою різьблена ікона святих Георгія і Димитрія (19,9 × 14,0 см), знайдена в Херсонесі 1894 р. (Искусство... 1977, II, с. 113, № 615). Датують її зазвичай XI–XII ст. Перший дослідник цієї винятково важливої пам'ятки (рис. 6) полишив докладний її аналіз, залучивши широке коло порівняльного матеріалу, що дозволило

Рис. 7. Херсонес. Архангел Михаїл. Друга половина XI ст. Бронза, карбування. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

йому дійти висновку про солунське походження ікони (Гайдин 1923). Пізніше було знайдено тому ще одне підтвердження, коли стало відоме цілком подібне іконографічно й стилістично зображення св. Димитрія на серпентиновій чаші того самого часу в скарбниці Сан Марко у Венеції (Банк 1969, рис. I, 2). Співпадає навіть характерний жест, яким він виймає меч. Подібними засобами здійснено й моделювання рельєфу. Загалом херсонеська ікона з підкреслено видовженими фігурами й ретельно обробленим рельєфом найпростішої орнаментики справляє враження не так реальності, як декоративності. Інакше кажучи, це своєрідний маньєризм, прикладів якого небагато можна знайти серед візантійських творів пластичного мистецтва зазначеної доби. Проте датування обох витворів може бути не остаточним, якщо згадати, що чаша була спершу датована XII—XIII ст.

Фрагмент стеатитового рельєфу з головою Феодора Стратилата з композиції Увінчання св. воїнів (10,0 × 12,5 см) є частиною досить великого твору (ймовірний початковий розмір ікони 23,0 × 19,0 см) і походить з давніх знахідок у Херсонесі (Izmaïlov 1932; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 100—101, pl. 6, № 7; Візантійський

Херсон... 1991, с. 89, № 88). Відомі іконографічні аналогії, котрі дозволяють скласти уявлення про загальну схему (Kalavrezou-Maxeiner 1985, № 5, 6, 24a, 25, 26, 100). Це здебільшого також фрагменти композиції за винятком берлінської іконки XII ст. (5,0 × 4,0 см). До цього ж часу належить і фрагмент з Херсонеса. Сполучення образів двох святих Феодорів, за свідченням візантійської сфрагістики, набуло поширення наприкінці саме XII ст. (Банк 1971). У Херсонесі знайдено також кілька дрібних уламків інших стеатитових образків, вартих уваги з огляду на статистику наявних тут виробів. Кілька з них мали належати до круглого різьбленого з поліхромією та позолотою зображення св. Георгія вершика діаметром 10,0 см; знайдені на площі біля храму в Портовому районі в 1964 р. (Візантійський Херсон... 1991, с. 91, № 90).

У 2002 р. в Портовому кварталі 2 Херсонеса знайдено стеатитову ікону Вознесіння (4,5 × 3,6 см), котра дає привід згадати витвори, виявлені 1936 р. на північному березі Херсонеського городища, де простежено сліди пожеж XIII і XIV ст. (Романчук 2006, с. 140—143, ил. 2). Подібний витвір з тієї давньої знахідки досі не залучено до наукового обігу, але відома ще одна аналогія, теж зі стеатиту (4,7 × 3,7 см), у Москві, датована XIV ст. (Искусство... 1977, III, с. 161, № 1013; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 219, pl. 70, № 151). Пластина, безперечно, належить до відповідної серії, про що свідчать подібні за розмірами, стилем і навіть манерою інші образки так само зі святковими сюжетами. Питання полягає в тому, що новознайдений і московський примірники такі подібні, немов виготовлені за однією матрицею. Крім того, відоме керамічне відтворення цього ж оригіналу з болгарського Червена, не таке чітке та, ймовірно, виготовлене за глиняною формою (Димова 1980; Димова, Йорданов 1982; Банк 1988, с. 67, 70, рис. I, 2). Ікона за всіма ознаками належить до доби Палеологів, і її датування XIV ст. цілком виправдане. За порівняльний матеріал варто ще залучити частину неповної святкової серії стеатитів доби Палеологів з надто експресивними фігурами (Nikolajević 1982, fig. 1—5).

Якщо від художньої обробки таких шляхетних матеріалів як кістка і стеатит перейти до металопластики, якоюсь мірою доступнішою з огляду на ціну, то часом виявляється більша орієнтованість херсонеських знахідок не так на столичні взірці, як на східні. На це вказують, зокрема, типи хрестів-енколпіонів (Залесская

1988). Те ж саме часом демонструють інші кримські матеріали (Крамаровский, Гукин 2006, ил. 5, 6). Іноді до Херсонеса потрапляли й визначні твори, про що свідчить відомий бронзовий хрест-енколпійон кінця X — початку XI ст. з інкрустованими сріблом зображеннями Богородиці Нікопеї, Вознесіння та Преображення (Залесская 1964, с. 167—175). Мистецький імпорт мав значною мірою визначати загальний характер місцевого художнього ремесла. Але з часом ситуація радикально змінилася, що також вплинуло на стиль ремісничої продукції.

До Херсонеса потрапляли також ювелірні вироби, прикрашені перегородчастою емаллю. Дві такі пластини походять з розкопок 1931 і 1936 рр. Їх датують IX—X ст., порівнюючи з локалізованими у Фессалоніках (Банк 1978а). На одній зображений фонтан з павичами, на іншій — птах. Одна походить від сережки. Золотарські предмети з огляду на коштовність зберігаються найгірше, тож про мистецьку вартість середньовічної металопластики можна судити за виробами з бронзи. 1964 р. під час розкопок невеликого храму IX—X ст., неодноразово перебудованого й знищеного наприкінці XIV ст., перед входом до наоса в пожарищі кінця XIII ст. знайдено бронзову пластину (22,0 × 23,5 см) з двох частин: на верхній — карбований напис грецькою, на нижній — погруддя двох святих, викарбовані й оброблені гравіровкою. Майже вся позолота втрачена. За написами, зображено мучеників Луккиліана та Кира, а поруч, зліва, згідно напису, ще було зображення Іоанікія (Сводный отчет... 1971, с. 51—52, рис. 14). Датування знахідки досить суперечливе, в межах середини IX — кінця XIII ст., але на користь X—XI ст. (Искусство... 1977, II, с. 91—92, № 561; Колесникова 1978, с. 169—170, рис. 10—12; Византийский Херсон... 1991, с. 92, № 91; Залесская 1997, с. 33). Витвір віднесено до пам'яток малоазійської групи. Іоанікія, канонізованого 846 р., особливо шанувували в монастирях віфінського Олімпу, на південному узбережжі Чорного моря, в Кападокії та Лікії; культ Луккиліана набув поширення у Віфінії. Кир, замучений 311 р. в Александрії, відомий як лікарською скринькою, в руці — мученицький хрест. Схоже, що пластина з зображеннями й вотивним написом є частиною оздоблення архітрава вівтарної огорожі. Певною аналогією їй є стінопис грузинської церкви Тариргзел (Архангелів) у Іпрарі від 1096 р. з погруддями чотирьох святих (Шмерлинг 1962, с. 246—247, табл. 106; Аладашвили, Алибегашвили, Вольская 1966, с. 10—

Рис. 8. Херсонес. Христос Пантократор. XII ст. Мідь, карбування. Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

11, табл. 1, 16, 17), а деякі стилістичні ознаки наближують її до бронзової ікони Богородиці Одигітрії з собору в Торчело, датованої близько 1200 р. (Кондаков 1915, с. 240—241, рис. 121; Victoria... 1963, fig. 39).

Бронзову карбовану ікону архангела Михаїла (12,3 × 8,5 см) знайдено в Херсонесі до 1888 р. (рис. 7). Зазвичай її датують XI—XII ст. і пов'язують з Малою Азією (Искусство... 1977, II, с. 93, № 564; Залесская 1997, с. 33—34, рис. 34). Майже всю площину заповнює фігура лоратного архангела з напіврозпростертими крильми, з лабарумом і державою світу в руках (з начертаним розквітлим хрестом). Хітон та імператорський орнат ретельно оброблено гравіровкою, яку початково прикрашали вставки з каміння чи скла. Праворуч унизу постає донатора з молитовно простягнутими руками, іменованого в написі Іоанном. Верхній напис позначає архангела Михаїла як Хоніат, хоча композиція помітно різниться від традиційної іконографії Чуда в Хонех (див.: Gabelic 1989). Постає й питання стосовно ідентичності донатора цієї ікони Іоанну, згаданому в присвяті у церкві Вознесіння в Ѓоремі (Залесская 1982, с. 56—59). Зображення лоратного архангела Михаїла під впливом церемоніалу імператорського двору поширилось у Візантії в XI ст. і невдовзі проникло в металопластику Грузії (Чубинашвили 1959, с. 264—276, ил. 170—176). Там, як і на бронзовій іконі з Херсонеса, бачимо відтворення певного уславленого оригіналу, не виключено, пов'язаного саме з відомим храмом в Хонех поблизу Іераполя Фригійського.

Рис. 9. Херсонес. Блюдо. XII ст. Глина, полива. Санкт-Петербург, Ермітаж

Круглі заглибини для ікон-медальйонів мармурового архітрава вівтарної огорожі XI ст. в церкві преп. Луки на острові Евбея (Лазарев 1967, с. 175, рис. 9) дозволяють визначити функціональне призначення бронзової карбованої з позолотою (діаметр 18,0 см) ікони з погруддям Христа Пантократора, знайденої 1932 р. у північній частині Херсонеса разом з кам'яною іконою св. Георгія (рис. 4, 2; Белов 1941, с. 249, рис. 78—79; Банк 1978, с. 66, рис. 53). Отвори від цвяхків указують, що пластина була закріплена на дерев'яній основі (рис. 8). Рельєфне зображення виконане вміло, з застосуванням різця. Погрудне зображення Христа Пантократора з закритим кодексом у руці, який благословляє правицею, що ніби виходить із бриж гіматію, набуває поширення у візантійській іконографії XI ст. За нумізматичними даними, період його найбільшої популярності припадає на час правління Константина VIII (1025—1028), але цим не обмежується, на що вказують камеї XI—XII ст. Правильний, дещо підкреслено графічний малюнок херсонеської знахідки, з каліграфічним відтворенням пасм волосся і тонких бриж одягу радше може свідчити на користь XII ст.

Очевидно, таким само було призначення бронзової карбованої ікони з заокругленим верхом із зображенням Христа на троні (12,0 × 9,0 см), знайденої 1955 р. біля вівтарної огорожі храму-усипальні у північному районі Херсонеса разом з мідною лампадою (Белов 1956, с. 57; 1959, с. 67, рис. 53; Банк 1978, с. 66, рис. 54). Масивність фігури Христа майже «романського» вигляду, своєрідна підкрес-

лена статуарність, особливості моделювання рельєфу свідчать про її виконання наприкінці XII або на початку XIII ст. Ікона знайдена у фрагментованому стані (втрачені нижня й ліва частини), тож її розміри були дещо більші. Виконання можна назвати артистичним. Манера дуже відрізняється від властивій попереднім іконам. Вона тяжіє до царгородського кола; виразне й обрамлення у вигляді низки перлів. Зображення Христа Пантократора, який благословляє відведеною рукою, у візантійському мистецтві відоме від XI ст., що, зокрема, засвідчує номісма Ісаака I Комнина (1057—1059), потім з'являється на монетах Алексія I Комнина (1081—1118). Не виключено, що відтворено їхню родинну ікону. Враховуючи те, що херсонеська ікона виявлена ближче до південно-східної стіни храму, біля обгорілого бруса вівтарної огорожі, виказане припущення стає важливим аргументом, тим паче, що за формою та розмірами знахідку можна зіставити з гніздом середньої частини мармурового архітрава XII ст. вівтарної огорожі церкви монастиря преп. Мелетія поблизу Мегари (Лазарев 1967, с. 178, рис. 11). За стилістикою з цим твором можна порівняти знайдену в Херсонесі близько 1896 р. бронзову карбовану позолочену ікону Богородиці Одигітрії (6,8 × 5,0 см) з грецьким текстом молитовного звернення, що заповнює площину частково обламаного обрамлення (Кондаков 1915, с. 248, рис. 130; Искусство... 1977, I, с. 95, № 574). Але постаті тут стрункіші, через що особливо помітні маленькі долоні, що немов губляться серед бриж одягу.

Рис. 10. Херсонес. Блюдо. XII ст. Глина, полива. Санкт-Петербург, Ермітаж

Близько 1200 р. в пластичному мистецтві Візантії відбулися помітні зміни: рельєф набував ознак «малювничості», котра стала визначальною і для композиції. Металопластика неначе частково втрачала притаманні їй ознаки матеріалу, що вимагав старанної обробки. Ці нові риси вже засвідчує фрагментарно вціліла композиція Воскресіння, знайдена в Херсонесі 1896 р. (19,0 × 16,8 см), можливо, шати для оправи Євангелії (Кондаков 1915, с. 95, № 573). До неї наближається інша, із зображенням Христа на троні в широкому орнаментованому обрамленні, в якому розміщено постаті молитовно звернених до Христа Богородиці та Іоанна Предтечі, Етімасію, а також погруддя святих-безсрібників (24,3 × 18,0 см). Ця бронзова карбована ікона знайдена 1955 р. у підвалі в дуже пошкоджені стані, з ознаками закріплення на дерев'яній основі (Белов 1956, с. 53—55, рис. 38; Искусство... 1977, I, с. 32, № 909; Банк 1978, с. 66, рис. 52). Іконографія центрального зображення нагадує візантійські твори XII ст. (Sotiriou 1956, fig. 95, 96, 115).

Може здатися дещо спірним питання стосовно місцевого походження згаданих творів, пов'язаних з Херсонесом. Але не доводиться заперечувати само виготовлення там подібних речей: це підтверджують знахідки бронзових матриць цієї доби (Искусство... 1977, II, с. 98, № 578; Путь... 1996, с. 88, № 770—772). Пев-

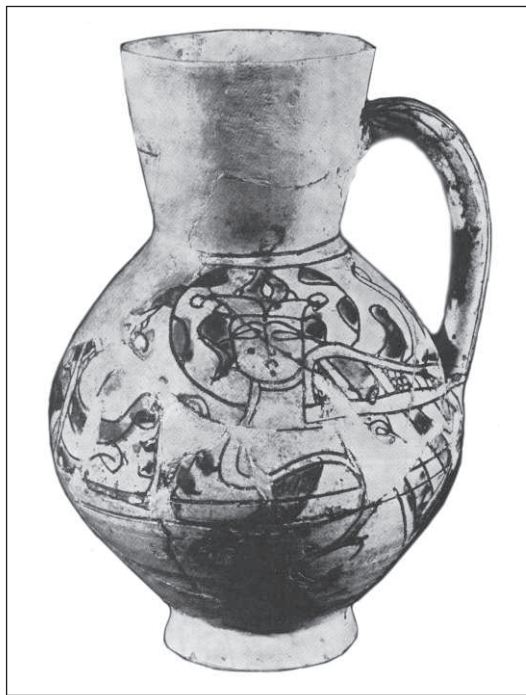

Рис. 11. Херсонес. Глек. XIII ст. Червона глина, полива. Санкт-Петербург, Ермітаж

Рис. 12. Херсонес. Чаша. XIII ст. Глина, полива. Санкт-Петербург, Ермітаж

на архаїзація образів спричинила те, що виробу датували ранішим часом, хоча насправді тут наявні риси стилю, властиві творам, виготовленим близько 1200 р. Зразки зазначеної продукції трапляються і в Херсонесі, і в Києві, а також у Подніпров'ї та західних руських землях. Першим прикладом може бути бронзова каця з рельєфним погруддям Христа Пантократора (Искусство... 1977, II, с. 94, № 570; Византийский Херсон... 1991, с. 93, № 92; Банк, Залесская 1995, ил. 44—56; Коваленко, Пуцко 1995). Проте значно цікавіший інший: бронзовий кіотний хрест початку XIII ст. (24,5 × 9,5 см) візантійського майстра, знайдений 1940 р. в кварталі XVII північного району Херсонеса (Византийский Херсон... 1991, с. 148, № 156; Пескова 1998; Пуцко 1999). Слов'янські супровідні написи свідчать, що продукція була розрахована на відповідне середовище. В цілому вона не виходить з київського художнього контексту (див.: Пуцко 1996, табл. IX—XVIII; 1998, табл. I—XII). Ареал поширення виробів поступово уточнюється через нові знахідки (Дук 2007). Звернемо увагу, що херсонеська річ вціліла частково: втрачені погруддя ангела і фігури Іоанна Богослова. Ці втрати давнього часу, бо саме за цим виробом виготовлена копія, знайдена в Судаку (Фронджуло 1974, с. 144—145, рис. 8). Поряд зі східнохристиянськими від початку XIII ст. простежуються й київські хрести-енколпії. Чимало також трапляється речей побутового призначення, в тому числі також з арабськими написами. Певна їх частина належить до східного імпорту (див.: Даркевич 1976).

Дуже добре репрезентоване й керамічне виробництво середньовічного Криму, зокрема Херсонеса. Цей матеріал неодноразово був предметом фахового дослідження (Якобсон 1950, с. 167—229, табл. I—XL; 1959, с. 332—352, табл. I—XIX; 1978; Византийская белоглиняная... 1985; Изображение человека... 1990; Zaleskaya 1989). У херсонеській поливній кераміці розрізняють кілька типів і багато груп. Йдеться про розмаїття орнаментики та сюжетних композицій, білоглиняні помальовані блюда з розетками в медальйоні, з орнаментом в чотирьох колах, а також миски з зображенням напівфантастичних тварин плямистої масті. Часом дуже відчутний вплив ісламського мистецтва, хоча то цілком оригінальні твори. Іноді сюжети «генетично» пов'язані з книжковою мініатюрою — ілюстраціями світських літературних творів. На характері кримської мальованої кераміки позначилися тривалі стосунки з Візантією, зв'язки з Трапезундською імперією, монгольська навала, внаслідок якої золотоординські хани стали повноправними господарями у південно-східній Тавриці. Невдовзі кримська мальована кераміка стала дуже подібною до пов'язаної своїм походженням з Близьким Сходом.

Ілюструючи етапи цього досить складного процесу, варто врахувати досвід вивчення продукції однієї херсонеської майстерні XIII ст. (Даниленко 1991). Йдеться про коло сюжетів з переважно зооморфними мотивами. Крім того, з'ясовано походження херсонеського посуду, прикрашеного в техніці тонкого сграфіто: його батьківщиною була Фракія, звідки виробу привозили до візантійської столиці (Залеская 2006). Питання про місцеві імітації імпорту, схоже, лишається відкритим (Якобсон 1979, с. 119—128; Романчук 2003, с. 35—81). Пізніше, в XIV—XV ст., до Криму активно надходила іспанська кераміка, люстрова (Тесленко 2004).

Кращими зразками мальованої кераміки XII ст. з Херсонеса можна вважати знайдені 1955 р. блюда (діаметр 34,5 см і 31,8 см) із зображенням фантастичної тварини та зі сценою боротьби людини зі звіром (рис. 9 і 10; Искусство... 1977, II, с. 131, № 664, 665). Цікаве блюдо з зображенням ягняти у винограднику (діаметр 38,4 см), виявлене 1931 р. (Византийский Херсон... 1991, с. 130, № 135). Про помітну орієнталізацію мальованої кераміки XIII ст. свідчать також знайдені 1915 р. глек (рис. 11) із

зображенням сиринів і виявлена 1895 р. чаша (діаметр 22,0 см) із зображенням сокольного та стилізованим арабським написом (рис. 12), та чи не найбільше — чаша XIII—XIV ст., знайдена 1891 р. (діаметр 24,5 см), з типово східною сценою, звичною для ісламського світу (Искусство... 1977, III, с. 38—40, № 923—925). Вельми мальовничий розпис і знайденої 1954 р. чаші XIII—XIV ст. (діаметр 25,0 см) з рибками (Византийский Херсон... 1991, с. 155, № 163).

У Херсонесі знайдено небагато зразків середньовічних тканин, ще менше їх опубліковано. Тож звернемо увагу на виявлені в похованні 9 фрагменти шовку з парчевими геометричними узорами, фантастичними птахами і тваринами (Колесникова 1978, с. 162, 165, рис. 6). Унікальні також знайдені в Херсонесі 1904 р. рештки гаптувань з орнаментальним мотивом геометрично-рослинного характеру, близького до тих, які під візантійським впливом набули поширення і в давньоруському середовищі (Искусство... 1977, I, с. 132, № 671; Новицкая 1972, с. 42—50, табл. I—IX; Novickaja 1974, р. 151—157; pl. I—V).

Художнє ремесло середньовічного Криму найкраще можна простежити за знахідками саме з Херсонеса. Але поступово стають відомими й інші мистецько-ремісничі осередки, як, приміром, Сугдея (Баранов 1994). Подальше нагромадження матеріалів та їхнє осмислення в широкому історичному контексті в недалекому майбутньому можуть дещо змінити нинішні погляди на духовну культуру середньовічних кримських міст. Бо ж маємо явища, котрі не завжди вписуються в схему загальних уявлень про художнє ремесло Візантії X—XIV ст. (див.: Даркевич 1989; Пуцко 1991). У тому й полягає цінність згаданих пам'яток, що вони віддзеркалюють творчі пошуки багатьох поколінь, з яких виходили обдаровані майстри.

Питання «міграції» витворів візантійського пластичного мистецтва помітно ускладнює локалізацію кримських знахідок. Серед них часом упізнаються речі безперечно царгородського походження, але є й продукція інших осередків, місцевих і навіть грецьких майстрів, що на початку XIII ст. опинилися у Києві. В цілому виник значний комплекс пам'яток, важливий не лише для характеристики духовної культури середньовічного Криму, а й для розуміння пластичного мистецтва Візантії як визначного культурного явища.

- Айбабин А.И. О производстве поясных наборов в раннесредневековом Херсоне // СА. — 1982. — № 3. — С. 190—198.
- Аладашвили П., Алибегашвили Г., Вольская А. Росписи художника Тевдоре в Верхней Сванетии. — Тбилиси, 1966.
- Банк А.В. Старые находки из Херсонеса в свете некоторых новых данных // Византийский временник. — М., 1956. — IX. — С. 186—192.
- Банк А.В. Два памятника мелкой пластики из Фессалоники // Византийский временник. — М., 1969. — XXIX. — С. 265—268.
- Банк А.В. Геммы — стеатиты — молидовулы (О роли сфрагистики для изучения византийского прикладного искусства) // Палестинский сборник. — Л., 1971. — 23 (86). — С. 46—52.
- Банк А.В. Две перегородчатые эмали из Херсонеса // Искусство Западной Европы и Византии. — М., 1978. — С. 237—244.
- Банк А.В. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. Очерки. — М., 1978a.
- Банк А.В. Некоторые сходные памятники средневековой мелкой пластики, найденные в Херсонесе и в Болгарии // Byzantine-bulgaria. — Sofia, 1981. — VII. — С. 109—122.
- Банк А.В. Образец и копия в прикладном искусстве Византии X—XIV веков (региональные и социальные аспекты) // Восточное Средиземноморье и Кавказ IV—XVI вв. — Л., 1988. — С. 67—70.
- Банк А.В., Залеская В.Н. Кацея XII века из Изяславля // У истоков русской культуры XII—XVII веков. — СПб., 1995. — С. 80—87.
- Баранов И.А. Торгово-ремесленные кварталы византийской Сугдеи // Византиноруссика. — М., 1994. — 1. — С. 48—61.
- Белов Г.Д. Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—1933 гг. // Археологические памятники Боспора и Херсонеса // МИА. — 1941. — 4. — С. 202—267.
- Белов Г.Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1955 г. // Сообщения Государственного Эрмитажа. — Л., 1956. — 10. — С. 57.
- Белов Г.Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1955 году // Херсонесский сборник. — Симферополь, 1959. — 5. — С. 13—74.
- Белов Г.Д. Шиферная икона из Херсонеса // СА. — 1960. — № 2. — С. 257—263.
- Богданова Н.М. Херсон в X—XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. — М., 1991. — С. 8—172.
- Византийская белоглиняная расписная керамика. IX—XII вв. Каталог выставки. Сост. В.Н. Залеская. — Л., 1985.
- Византийский Херсон. Каталог выставки. — М., 1991.
- Гайдин С. Резная шиферная икона свв. Димитрия и Георгия // Государственный Эрмитаж. — Пг., 1923. — II. — С. 31—42.
- Грабар А. Разцвет на източното изкуство във византийския двор по време на Македонската династия // Грабар А. Избрани съчинения. — София, 1983. — Т. 2. — С. 38—67.
- Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю. О ремесленном производстве на киевском Подоле // СА. — 1980. — № 2. — С. 203—219.
- Даниленко В.Н. Из истории прикладного искусства средневекового Херсона // Византийская Таврика. — К., 1991. — С. 46—64.
- Даркевич В.П. О некоторых византийских мотивах в древнерусской скульптуре // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 410—419.
- Даркевич В.П. Художественный металл Востока. — М., 1976.
- Даркевич В.П. Прикладное искусство // Культура Византии. Вторая половина VII—XII в. — М., 1989. — С. 520—556.
- Димова В. Средновековният град Червен // Векове. — 1980. — № 6. — С. 5—15.
- Димова В., Иорданов С. Миниатюрни керамични икони от църква № 10 в средновековен Червен // Музеи и паметници на културата. — София, 1982. — Кн. 5. — С. 24—30.
- Дук Д. Древо жизни Полоцкого городища // Родина. — 2007. — № 10. — С. 38—39.
- Залеская В.Н. Часть бронзового креста-складня из Херсонеса // Византийский временник. — М., 1964. — XXV. — С. 167—175.
- Залеская В.Н. Новая находка votивной византийской иконы в Херсонесе // Сообщения Государственного Эрмитажа. — Л., 1982. — 47. — С. 56—59.
- Залеская В.Н. Связи средневекового Херсонеса с Сирией и Малой Азией в X—XII веках // Восточное Средиземноморье и Кавказ IV—XVI вв. — 1988. — С. 93—104.
- Залеская В.Н. Прикладное искусство Византии IV—XII веков. — СПб., 1997.
- Залеская В.Н. Византийская керамика типа «Зевксипп» в свете новых открытий торевтики XII—XIII веков // Византийская идея // Византия в эпоху Комнинов и Палеологов. — 2006. — С. 36—43.
- Изображение человека в керамике Северного Причерноморья XII—XIV веков. Каталог выставки из фондов Херсонесского музея и Государственного Эрмитажа. Сост. В.Н. Залеская, М.Г. Крамаровский. — Л., 1990.
- Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки. — 1977. — Т. I—III.
- Коваленко В.П., Пуцко В.Г. Фрагмент бронзової кацеї з Чернігова // Археологічні старожитності Подесення. — Чернівці, 1995. — С. 83—89.
- Колесникова Л.Г. Храм в Портовом районе Херсонеса (раскопки 1963—1965 гг.) // Византийский временник. — М., 1978. — 39. — С. 160—172.

- Кондаков Н.П. Иконография Богоматери. — Пг., 1915. — Т. II.
- Крамаровский М.Г., Гукин В.Д. Крест-реликварий XII — начала XIII века из могильника в пригороде золотоордынского города Солхата (Крым) // Византийская идея. — СПб., 2006. — С. 53—62.
- Кузнецов В.А. В верховьях Большого Зеленчука. — М., 1977.
- Лазарев В.Н. Три фрагмента расписных эпистилиев и византийский темплон // Византийский временник. — М., 1967. — XXVII. — С. 175.
- Мацулевич Л.А. Серебряная чаша из Керчи. — Л., 1926.
- Новицкая М.А. Золотная вышивка Киевской Руси // Byzantinoslavica. — Prague, 1972. — XXXIII. — С. 42—50.
- Орлов Р.С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X—XI ст. // Археологія. — 1984. — 47. — С. 24—44.
- Орлов Р.С. Среднеднепровская традиция художественной металлообработки в X—XI вв. // Культура и искусство средневекового города. — М., 1984а. — С. 32—54.
- Пескова А.А. Херсонесский киотный крест и его место среди синхронных памятников древнерусской культовой пластики // Церковная археология. — СПб., 1998. — 4. — С. 238—252.
- Путь из варяг в греки и из грек... Каталог выставки. — М., 1996.
- Пуцко В.Г. Шиферный рельеф из церкви св. Ирины в Киеве // Древнерусское искусство. Художественная культура X — первой половины XIII в. — М., 1988. — С. 287—292.
- Пуцко В.Г. Прикладное искусство Византии XIII—XV вв. // Культура Византии. XIII — первая половина XV в. — М., 1991. — С. 509—527.
- Пуцко В.Г. Константинополь и киевская пластика на рубеже XII—XIII вв. // Byzantinoslavica. — Prague, 1996. — LVII. — С. 376—390.
- Пуцко В.Г. Киевское художественное ремесло XIII в. Индивидуальные манеры мастеров // Byzantinoslavica. — Prague, 1998. — LIX. — С. 305—319.
- Пуцко В.Г. Бронзовый киотный крест из Херсонеса (Византийско-киевская металлопластика начала XIII в.) // Византийский временник. — М., 1999. — 58. — С. 165—171.
- Пуцко В.Г., Рыжов С.Г. О двух находках произведений византийской пластики в Херсонесе // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. — Симферополь, 1995. — С. 161—167.
- Романчук А.И. Очерки истории и археологии византийского Херсона. — Екатеринбург, 2000.
- Романчук А.И. Глазурованная посуда поздневизантийского Херсона. — Екатеринбург, 2003.
- Романчук А.И. Две стеатитовые иконки из Портового района Херсонеса. К вопросу о месте и времени изготовления // Византийская идея. Византия в эпоху Комнинов и Палеологов. — СПб., 2006. — С. 137—140.
- Сводный отчет о раскопках в Херсонесе объединенной экспедиции в 1963—1964 гг. // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1971. — 7. — С. 7—52.
- Тесленко И.Б. Испанская керамика с росписью люстром в Крыму // Сугдейский сборник. — К.; Судак, 2004. — С. 467—494.
- Фронджуло М.А. Раскопки в Судак // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. — К., 1974. — С. 144—145.
- Чубинашвили Г.Н. Грузинское чеканное искусство. — Тбилиси, 1959.
- Шмерлинг Р. Малые формы в архитектуре средневековой Грузии. — Тбилиси, 1962.
- Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.). — М., 1950 (МИА. — 17).
- Якобсон А.Л. История и археология средневекового Крыма. — М., 1958.
- Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры. — 1959 (МИА. — 63).
- Якобсон А.Л. Средневековый Крым. — М.; Л., 1964.
- Якобсон А.Л. Средневековая поливная керамика как историческое явление // Византийский временник. — М., 1978. — 39. — С. 148—158.
- Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л., 1979.
- Bank A. Quelques monuments de l'art appliqué byzantin du IX—XII ss. provenant des fouilles sur le territoire de l'URSS durant les dernières dizaines d'années // Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines. — Beograd, 1964. — T. III. — P. 13—21.
- Bank A. Les stéatites. Essai de classification. Methodes des recherches // Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina. — Ravenna; Faenza, 1970. — P. 355—381.
- Byzantium at Princetons: Byzantine Art and Archaeology at Princeton University. — Princeton, 1986.
- Demus O. The Church of San Marco in Venice. History, Architecture, Sculpture. — Washington, 1960.
- Early Christian and Byzantine Art: An exhibition held at the Baltimore museum of art. — Baltimore, 1947.
- Gabelić S. The Iconography of the Miracle at Chenae. An Unusual Example from Cyprus // Зораф. Бр. 20. — Београд, 1989. — P. 95—103.

- Goldschmidt A., Weitzmann K.* Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X—XIII. Jahrhunderts. Bd. I. Kästen. — Berlin, 1930.
- Grabar A.* L'Empereur dans l'art byzantin: Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient. — Paris, 1936.
- Izmajlov N.* Une stéatite byzantine du Musée de Chersonèse // L'art byzantin chez les Slaves. — Paris, 1932. — II. — P. 35—48.
- Kalavrezou-Maxeiner I.* Byzantine Icons in Steatite. — Wien, 1985.
- Nikolajević I.* Rilievi di steatite del Museo Civico di Bologna // Rivista di studi bizantini e slavi. — Bologna, 1982. — T. II. — P. 333—342.
- Novickaja M.A.* Les broderies ornementales de Crimée au Moyen âge // Byzantion. — 1974. — XLIII. — P. 151—157.
- Sotiriu G.* et M. Icones du Mont Sinai. — Athènes, 1956. — T. I.
- Spatharakis I.* The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts. — Leiden, 1976.
- Victoria and Albert Museum.* Late Antique and Byzantine Art. — London, 1963.
- Weitzmann K.* Byzantine Miniature and Icon Painting in the Eleventh Century // Thirteenth International Congress of Byzantine Studies. — Oxford 1966. — Main Papers. — VII. — P. 11—17.
- Wentzel H.* Das byzantinische Erbe der ottonischen Kunst — Hypothesen über den Brautschatz der Theophane // Aachener Kunstblätter. — 1972. — 43. — S. 16.
- Zalesskaya V.N.* La céramique byzantine des XIIe—XIIIe siècles de Chersonèse // Recherches sur la céramique byzantine. — Paris, 1989. — P. 143—249.

Надійшла 19.04.2011

В.Г. Пуцко

ВИЗАНТИЙСКОЕ ПЛАСТИЧЕСКОЕ ИСКУССТВО СРЕДНЕВЕКОВОГО КРЫМА

Накопившийся за длительный период археологического изучения средневековых крымских городов материал в контексте прикладного искусства Византии позволяет более дифференцированно трактовать находки. Это относится, прежде всего, к художественным изделиям из кости, стеатита, бронзы, а также расписной керамике. Среди них есть предметы столичного импорта, работы местных ремесленников и образцы мастерства работавших в Киеве в начале XIII в. византийцев. Сказывалось и воздействие восточнохристианской традиции, а также исламского Востока.

V.H. Putsko

BYZANTINE PLASTIC ART OF THE MEDIAEVAL CRIMEA

Materials accumulated during the long period of archaeological research of the Crimean mediaeval cities allow the author to interpret the finds more differentially in the context of Byzantine applied art. It concerns, first of all, the pieces of art made of bone, steatite, bronze, and also painted ceramics. Among them there are items imported from the metropolis, products of local craftsmen, and examples of craftsmanship of Byzantines working in Kyiv at the beginning of the 13th c. The Eastern Christian tradition and also Islamic East influenced this art.

ХРОНОЛОГІЯ ОДНІЄЇ ГРУПИ КУХОННОГО ПОСУДУ З ПАМ'ЯТОК КРИМУ XV ст.

Звернено увагу на одну групу кухонного посуду з середньовічних пам'яток Криму з метою визначення її датування.

К л ю ч о в і с л о в а: Крим, середньовіччя, кухонна кераміка, морфологія, хронологія.

У штудіях з археології Криму фінального етапу середньовіччя значна увага приділяється вивченню кераміки. У широкому спектрі всіляких гончарних виробів цього часу інтерес дослідників, у першу чергу, привертає глазурований посуд, особливо багато орнаментований, з сюжетними зображеннями або монограмами, представлений продукцією і місцевих майстерень, і імпортом з віддалених регіонів (літературу див., напр.: Тесленко 2005; 2010). Водночас бракує спеціальних досліджень неглазурованого посуду за винятком двох статей, в яких розглянуто вироби з Херсона XIII—XIV ст. (Ивашута 1975) і городищ XIII ст. Гірського Криму (Талис 1983). Деяку інформацію про кухонну кераміку пізнішого часу можна отримати лише з узагальнених праць, що висвітлюють результати розкопок (Айбабина, Бочаров 1994, рис. 1; Джанов 1998, рис. 4, 1; Мыц 2002, рис. 22, 1; Кирилко, Мыц 2004, рис. 22, 2; Адаксина, Кирилко, Мыц 2005, рис. 113, 9; 2006, рис. 65, 3; 72, 1; Кирилко 2005, рис. 56, 4; Герцен и др. 2006, рис. 10, 6; Адаксина, Мыц 2007, рис. 142, 1; Тесленко 2007, с. 107, рис. 1, II), або статей, присвячених публікації виявлених в посудинах скарбів (Мыц 1999; Козлов и др. 2003).

Та саме неглазурований посуд становить значну частку речового комплексу досліджуваного періоду. Досить різноманітний за морфологічними та стилістичними ознаками, він був не менш важливою складовою побутової культури ніж полив'яна кераміка. В його загалі виділяються різні за походженням групи¹, дослідження яких дозволяє виявити їхні морфологічні та хронологічні особливості. Одна з них представлена горщиками з так зв. рейкоподібним профілем вінець (рис. 1—3). Саме за

цією характерною ознакою ця група кераміки отримала відповідну назву — «група горщиків з рейкоподібними вінцями» (далі ГРВ)².

Морфологічна характеристика. Посуд групи ГРВ сформований на гончарному крузі шляхом витягування зі шматка приготовленої глини за донно-ємкісною програмою. На денцях фіксується підсипка піску та невелике реберце вздовж краю, ймовірно від виступу-платформи на площині гончарного круга або спеціальної підставки. Стінки тонкі (2,5—4,0 мм у місці максимального потоншення), зовнішня поверхня заглажена, з внутрішньої сторони помітні виразні сліди ротації.

Для формувальної маси характерна значна домішка дрібного гострокутного блискучого чорного піску (піроксену?), трапляються також часточки крихкого залізистого мінералу. Випал рівномірний, переважно наскрізний, у місцях максимального потовщення часто тришаровий (черепок на зламі з сірим прошарком). Колір черепка від жовто-червоного до червоно-коричневого. Є вироби частково перепалені до темно-коричневого або темно-сірого кольору, що могло бути наслідком повторного перебування у вогні в процесі використання чи археологізації. Інколи зовнішня поверхня вкрита темним червоно-коричневим ангобом. Зрідка, переважно у верхній частині, фіксуються залишки склоподібної маси, що тонким шаром вкриває черепок. Можливо, вона утворилася через спікання верхніх шарів кераміки під впливом високої температури в горні. Але можна припус-

¹ Під групою маються на увазі вироби, схожі за технологією виготовлення, складом формувальної маси, технікою виготовлення та оформленням зовні, які є продукцією однієї або споріднених гончарних майстерень.

² І.В. Волков запропонував називати цю групу кераміки «Чорний Єрик» (скорочено ЧЄ) за місцем знахідки глека на однойменному могильнику в плавнях Кубані (Волков 2007). Проте ареал поширення цієї кераміки значно більший за плавні легендарної річки, а перші знахідки, на які звернули увагу археологи, відзначені приблизно за півстоліття до того на території Криму. Через це справедливіше буде скористатися назвою «група горщиків з рейкоподібними вінцями» (ГРВ), що усталилася в середовищі кримських археологів.

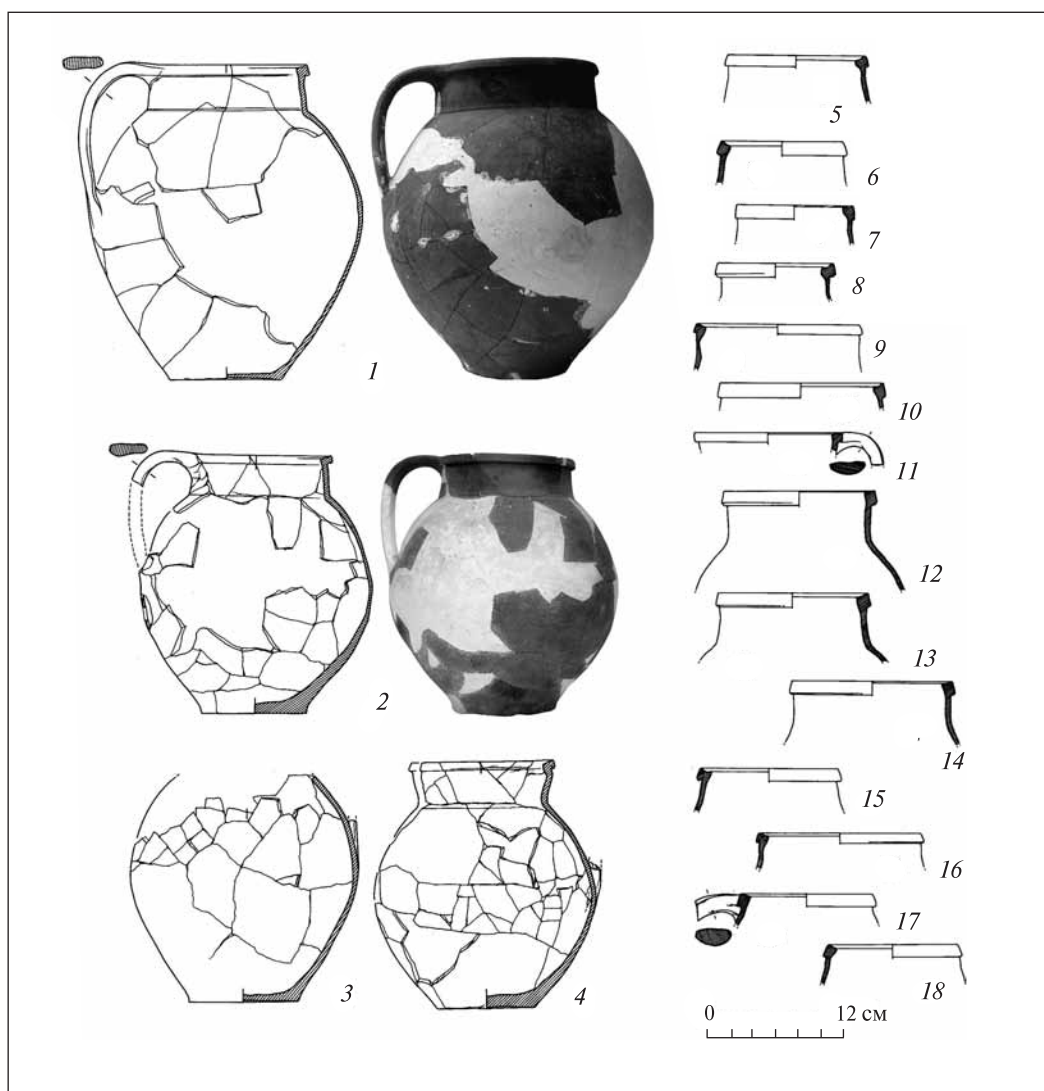

Рис. 1. Горщики. Група ГРВ, тип 1.1: 1 — замок Фуна; 2, 5—18 — фортеця Алустон, башта Орта-Куле; 3 — городище Чуфут-Кале, скарб; 4 — укріплення Чабан-Куле

кати й спеціальне глазурування окремих партій горщиків для поліпшення їхньої гідроізоляції.

Група ГРВ з комплексів XV ст. представлена посудом закритої форми двох видів: горщики та глеки.

1. Горщики (рис. 1; 2; 3, 2—6). Тулуб сферичний, іноді трохи видовжений до денця. Шийка середньої висоти, циліндрична або зрізано-конічна з прямими стінками. Вінце масивне, з жолобком по центру і потовщенням по обидва боки від нього. Ручки сформовані зі шматка глини, в перетині близькі до овалу. Дно плоске, з невеликим реберцем уздовж краю. За кількістю ручок виділено два типи.

Тип 1.1. Горщики з однією ручкою (рис. 1; 2; 3, 2, 5, 6). Верхній край ручки прикріплений до вінця, нижній — приблизно до середини висоти тулуба. Неоздоблені.

Більшість посуду групи ГРВ відноситься саме до цього типу. Нині частково або повністю реконструйовано 11 горщиків із пам'яток в Алушті, на Фуні, Чабан-Куле і Чуфут-Кале (рис. 1; 2). Асортимент посуду за об'ємом (від 0,6 до 6,6 л) становить не менше ніж 6—7 од. (табл. 1). Він був, імовірно, розрахований на задоволення попиту покупця. Але, можливо, чітких стандартів у їхньому виробництві не було.

Тип 1.2. Горщики з двома ручками представлені двома фрагментованими екземплярами — з розкопок зольника на руїнах башти Орті-Куле у фортеці Алустон (рис. 3, 3) та зі смітника на південно-східному схилі мису Тешклі-Бурун на Мангупі (Мыц 2002, рис. 22, 1; Герцен и др. 2006, рис. 10, 6). Горловина низька, циліндрична, трохи звужується догори. Ручки в перетині овальні, приплюснуті, прикріплені до вінця

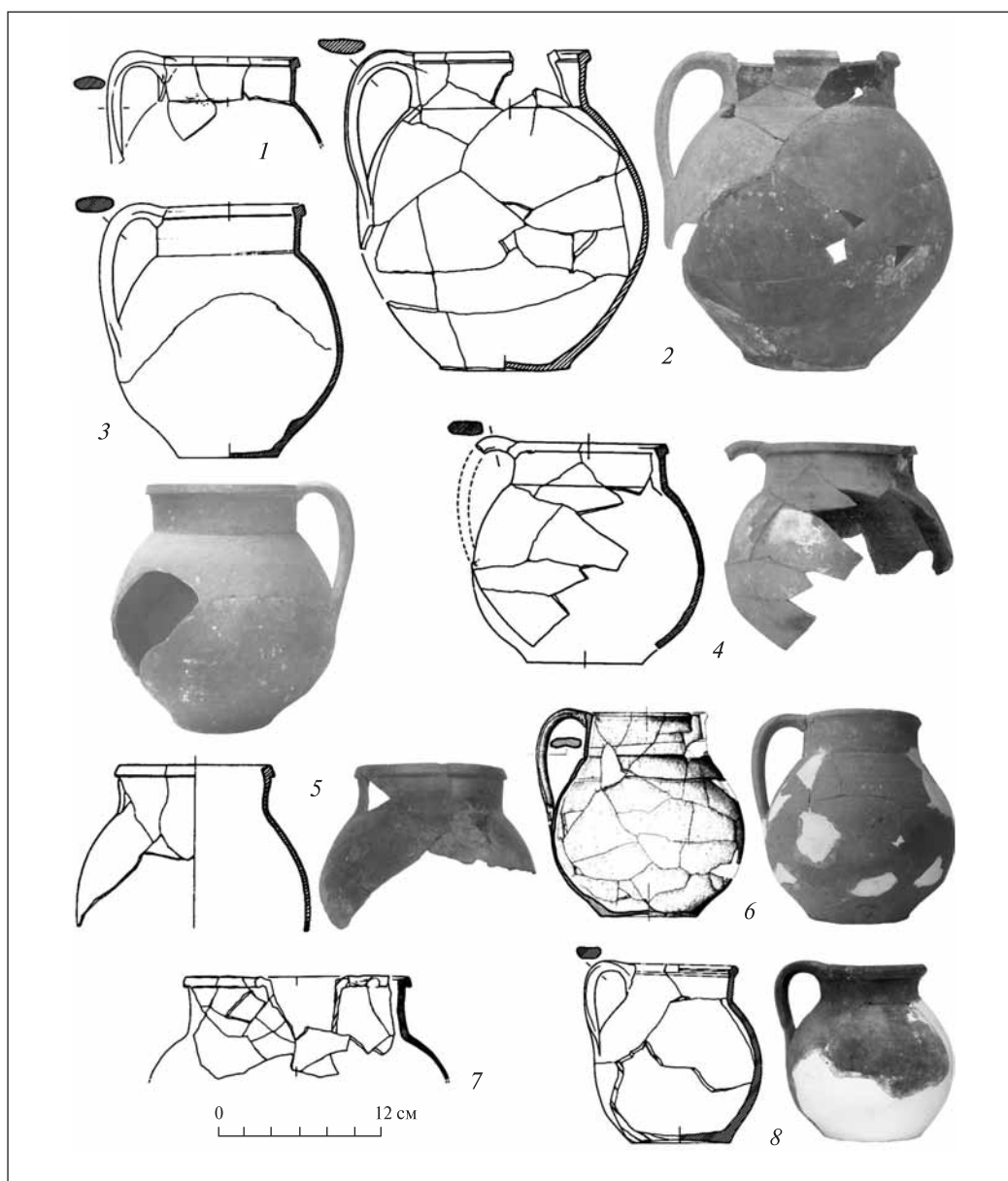

Рис. 2. Горщики. Група ГРВ, тип 1.1: 1–6, 8 — замок Фуна; 7 — укріплення Чабан-Куле

під прямим кутом. Шийка та корпус прикрашені шістьма вертикальними наліпними валиками з пальцевими вдавленнями.

Чітко датувати горщики типу 1.2 доволі складно. Археологізація виробів сталася в діапазоні від кінця XV до кінця XVI ст. (Мыц 2002, с. 150–155; Герцен и др. 2006, с. 378–386). Ця обставина не дозволяє уточнити хронологію типу. Період побутування виробів, імовірно, припадає на другу половину XV — початок XVI ст.

2. Глеки. Єдиний опублікований археологічно цілий глек групи ГРВ, який впевнено можна віднести до XV ст., походить з розкопок адигейського могильника в гирлі Кубані (Волков 2007, с. 31, рис. 3, 2). Він має плоске дно та одну ручку

(тип 2.1). Тулуб овалоїдний, прикрашений вертикальними канелюрами. Шийка середньої висоти, циліндрична, в нижній частині профільована виступом у вигляді валика. Вінце потовщене, округле, виступає назовні. Ручка в перетині овальна, прикріплена трохи нижче середини шийки й до середини тулуба.

В шарах XV ст. пам'яток Таврики жодного цілого або частково реконструйованого глека групи ГРВ поки не зафіксовано. Відомі лише (рис. 3, 1) окремі знахідки уламків шийок з вінцями з розкопок храму та могильника на південній околиці с. Малий Маяк (Тесленко, Лысенко 2004, рис. 16, 6; Тесленко 2007, рис. 1, 11) і зольника на руїнах вежі Орта-Куле в Алушті (Полевая опись... 1993; 1998). Вони знайдені

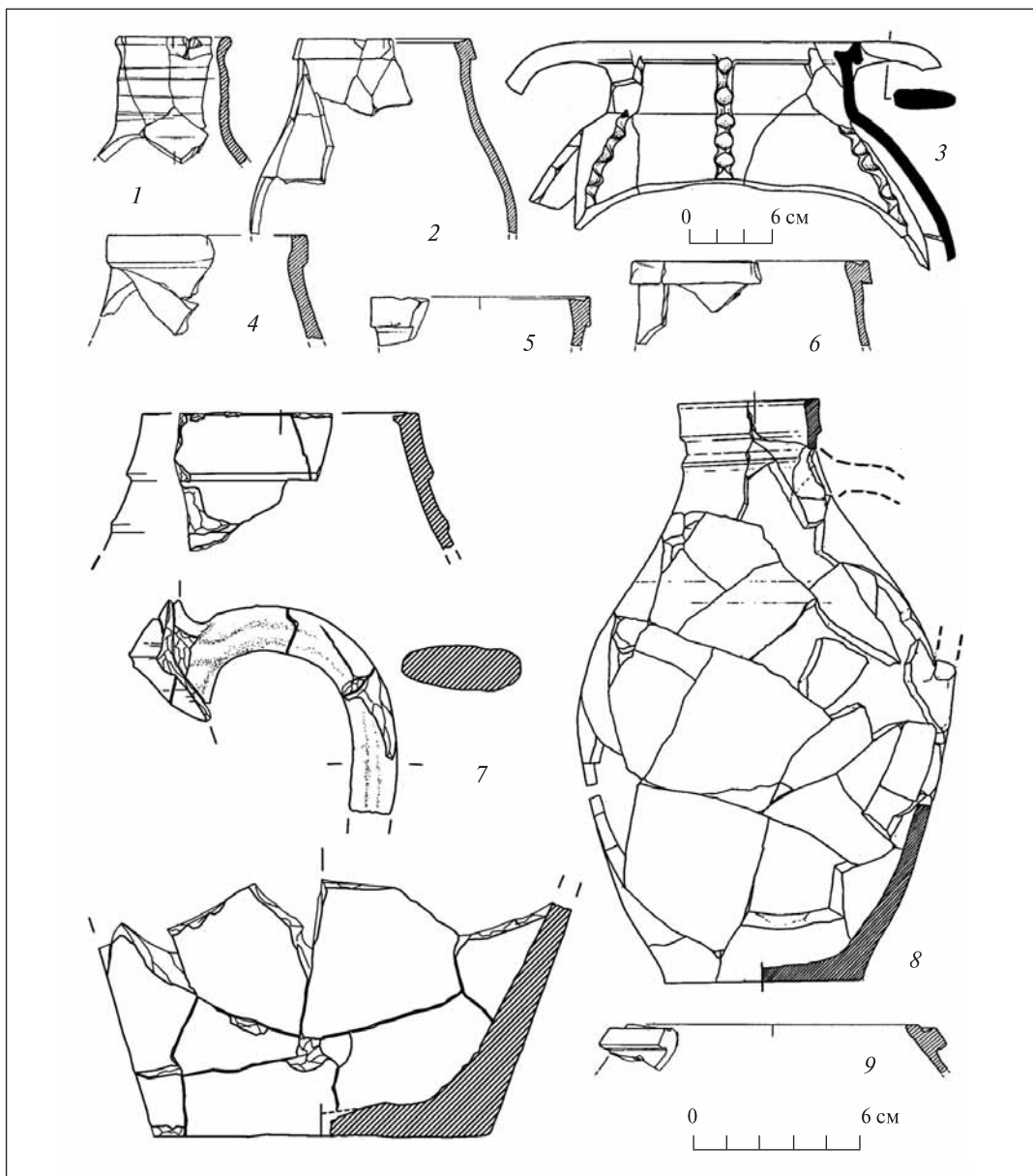

Рис. 3. Посуд. Група ГРВ, типи 1.1, 1.2 і 2.1: 1, 2, 4–6, 9 — Малий Маяк; 3 — фортеця Алустон, зольник; 7 — Алушта, Нижня мечеть; 8 — Аю-Даг

в контексті, нижня хронологічна межа якого визначається не раніше кінця XV—XVI ст. (Тесленко, Лысенко 2004, с. 267—270; Мыц, Адаксина, Кирилко 1992; Мыц и др. 1993; Тесленко, Семин 1998). Можливо, ці артефакти перевідкладені та походять з раніших нашарувань.

Дисбаланс між кількістю посуду типів 1 і 2 вказаної групи можна пояснити тим, що, ймовірно, горщики користувалися більшим попитом ніж глики, тож частіше потрапляли на ринок.

Хронологія, розповсюдження, походження. До недавня групу ГРВ не розглядали як окремішню класифікаційну одиницю, тож до кінця XX — початку XXI ст. у публікаціях матеріалів з пам'яток Таврики і найближчих околиць про

горщики з рейкоподібними вінцями інформації вкрай мало. Єдиний малюнок профільних частин двох посудин, знайдених на поселенні в уроч. Кокія, виявлено в рукописному фонді НА КФ ІА НАНУ в ілюстрації до неопублікованої статті В.М. Маликова (Маликов 1951, рис. 1, 12, 16), що не містить якихось спеціальних коментарів щодо знахідок. У статті, присвяченій кераміці з розвідувальних робіт 1960-х рр. Південнобережного загону Кримської експедиції ІА АН УРСР, горщики з рейкоподібними вінцями не згадані (Паршина 1974), хоча в колекції з цих розвідок, що зберігається у фондах Ялтинського історико-літературного музею, вдалося ідентифікувати два уламки горщиків групи

ГРВ із Ласпі (шифр: ЯКМОСН 5331 (2)/5 А1 1053; ЯКМОСН 5331 (2)/6 А1 1056). Про те, що така кераміка набула розповсюдження на теренах Таврики, можна стверджувати і за публікаціями окремих профільних частин горщиків з Мангупу (Герцен і др. 2006, с. 383—384, рис. 10, 6—9; 11, 1—3), Балаклави (Адаксина, Кирилко, Мыц 2005, рис. 113, 9; 2006, рис. 65, 3; 72, 1; Адаксина, Мыц 2007, рис. 142, 1), Алустану (Мыц 2002, с. 154, рис. 22, 1; 24, 5), Фуни (Кирилко 2005, рис. 58, 1), Чабан-Куле (Мыц, Кирилко, Лысенко 1994, с. 207; Кирилко, Мыц 2004, с. 212, рис. 22, 2), Судака (Джанов 1998, с. 88, рис. 4, 1) і Кафи (Айбабина, Бочаров 1994, с. 19, рис. 1), а також усної інформації колег-місцевістів, що досліджують середньовічні пам'ятки від Херсонеса до Керчі. Однак хронологією, обчисленням відсоткового співвідношення із загальної кількості кухонного посуду, походженням і генезою цієї кераміки ніхто з дослідників спеціально не займався.

Вперше на ці проблеми звернула увагу автор цієї публікації на ґрунті власних розкопок фортеці Алустан у 1998 р., а також храмів з некрополями на горі Аю-Даг у 1999 р. та в с. Малий Маяк у 2003 р. Ретельне опрацювання артефактів з різних нашарувань цих пам'яток дозволило виявити фрагменти кераміки групи ГРВ, а заодно вдалося прослідкувати деякі закономірності процесу їхньої археологізації.

Зокрема, в Алустані, ззовні кріпосної стіни останньої лінії оборони фортеці, на площі близько 20 м² досліджено нашарування, що формувалися безперервно приблизно від початку третьої чверті XV ст. (часу будівництва останньої лінії оборони) до XVI—XVII ст. У шарах, що залягали нижче денної поверхні періоду будівництва куртини (60-і рр. XV ст.), уламки посуду групи ГРВ не зафіксовані, хоча інша кераміка, характерна для комплексів XIV—XV ст. (група Південно-Західного Криму та полив'яний посуд «кафінського кола»), представлена значною кількістю. Але в заповненні траншеї під фундамент кріпосної стіни виявлено один, а у водостічній канаві, прокладеній уздовж стіни, — 11 фрагментів тонких стінок ГРВ, вкритих темно-коричневим ангобом. У шарі руйнації кріпосної стіни (нижня дата 1475 р.) знайдено 26, а в нижньому горизонті зольника, що залягав над ним (верхня дата — кінець XVI — початок XVII ст.), — аж 298 фрагментів такого посуду (Тесленко, Семин 1998). При розкопках храмів з некрополями на галявині Ай-Констант (гора Аю-Даг) і на південній околиці с. Малий Маяк фрагменти кераміки групи ГРВ з'явилися в нашаруваннях, що датуються не раніше середини — другої половини XV ст., і сягають найбільшої концентрації в шарах кінця XVI—XVIII ст. (табл. 2).

Таблиця 1. Параметри горщиків групи ГРВ, тип 1.1

№№ п/п	Шифр, малюнок	Н горщика, см	Н шийки, см	Д тулуба, см	Д дна, см	Д шийки, см	Д вінець, см	V, л
1	ФН-90/712, рис. 2, 8	12,8	2,5	12,0	7,0	7,0	8,0	0,6
2	ФН-94/88, рис. 2, 6	14,6	3,1	13,7	7,2	8,5—9,0	8,9	1,2
3	ФН-95/74, рис. 2, 4	16,8	3,2	16,4		11—11,6	11,6	1,8
4	ФН-90/50, рис. 2, 3	18,4	3,6	16,4	7,2	10,4	11,7	1,8
5	ЧБК-93/44, рис. 1, 4	22,0	4,0	19,6	8,8	11,4—12,2	12,8	3,3
6	Ал-92/228, рис. 1, 2	23,0	3,8	19,8	9,0	11,0—12,0	12,0	3,8
7	ФН-90/51, рис. 2, 2	24,0	4,2	21,0	9,0	12,6	14,0	4,0
8	ФН-90/549, рис. 1, 1	27,6	4,0	24,2	9,7	14,0	14,8	6,6
9	ФН-95/69, рис. 2, 5		3,0	16,8		11,0	11,6	
10	ЧБК-93/п.о. 556, рис. 2, 7		4,2			15,5	16,5	
11	Чуфут-Кале, рис. 1, 3			20,0	9,6			3,8

Реконструйований посуд з фортеці Алустон, замків Фуна та Чабан-Куле походить з комплексів не раніше третьої чверті XV ст. (Мыц, Кирилко, Лысенко 1994, с. 207; Мыц 2002, с. 154, рис. 24, 5; Кирилко, Мыц 2004, с. 212, рис. 22, 2; Кирилко 2005, рис. 58, 1). Інші відомі за публікаціями горщики виявлені в контексті діапазону кінця XV — кінця XVI або XVIII ст. (Айбабина, Бочаров 1994, с. 19, рис. 1; Мыц 2002, с. 154, рис. 22, 1; Адаксина, Кирилко, Мыц 2005, рис. 113, 9; 2006, рис. 65, 3; 72, 1; Герцен и др. 2006, с. 383—384, рис. 10, 6—9; 11, 1—3; Герцен и др. 2007, рис. 35, 10; Адаксина,

Мыц 2007, рис. 142, 1). Лише в статті А. Джанова натрапляємо на раніше датування керамічного комплексу, до якого віднесена і частина корпуса горщика з рейкоподібним вінцем (Джанов 1998, с. 88, рис. 4, 1). Він походить із заповнення ями 1 на території гончарного центру з виробництва полив'яної кераміки. Автор публікації, спираючись на знахідку в ямі фрагмента іспанської чаші з люстровим розписом, запропонував датувати весь комплекс першою половиною XV ст. Однак з цим не можна погодитися, оскільки іспано-мавританські фаянси, прикрашені в такій самій манері, як і судачь-

Таблиця 2. Розподіл знахідок кераміки групи ГРВ в культурних шарах на галявині Ай-Констант (Аю-Даг) та на південній околиці с. Малий Маяк

Характер нашарувань	Датування шарів	Група ГРВ		
		К-ть фр-тів	К-ть реконстр. форм	% в загальній масі неглазурованого посуду
Храм з некрополем на галявині Ай-Констант (Аю-Даг)				
Шари, що накопичилися в процесі активного функціонування некрополя біля храму	Середина — друга половина XIV — середина XV ст.	—	—	—
Нашарування, що накопичилися на майданчику перед входом після припинення поховань біля апсиди (11—15).	Друга половина — кінець XV — 40—50-і рр. XVI ст.	6	—	0,9
	Перша половина — середина XVI ст.	4	—	1,7
	Середина — третя чверть XVI ст.	137	—	39,2
Шари, пов’язані з руйнуванням храму (4, 4А, 5, 5А, 6, 7, 8)	Остання чверть XVI — початок XVII ст.	151 (118 від глека)	1 (глек)	51,7
Храм з некрополем на південній околиці с. Малий Маяк				
Нашарування, пов’язані зі спорудженням храму і влаштуванням перших поховальних споруд	Кінець XIV — перша пол. XV ст.	—	—	—
Шари, пов’язані з функціонуванням храму та могильника	Кінець другої чверті — середина XV — третя — четверта? чверті XV ст.	42	—	3,6
Нашарування, що утворилися при частковому руйнуванні храму	Остання чверть XV — поч. XVI ст.	7	—	3,9
Нашарування і поховальні комплекси всередині периметра храму, пов’язані з функціонуванням кладовища після часткової руйнації церкви	Поч. XVI — остання чверть XVII ст.	134	—	45,1
Шари та поховальні комплекси ззовні храму, пов’язані з функціонуванням кладовища після часткової руйнації церкви	Друга половина XVI ст.	372	2	42,8
	Кінець XVI—XVII ст.	884	—	28,2
	XVII ст. — перша пол. XVIII ст.	117	—	37,1
	Третя чверть XVIII ст.	89	—	37,5
Нашарування, пов’язані з остаточною руйнацією залишків церкви та похованнями на руїнах	Кінець третьої — четверта чверть XVIII ст.	103	—	41,1

ка знахідка, набули поширення лише в другій половині — наприкінці XV ст. (Тесленко 2004, с. 477). Відповідно, і весь комплекс слід датувати часом не раніше другої половини XV ст.

Виходячи з наведених матеріалів, можна зробити висновок, що фрагменти посуду групи ГРВ в археологічному контексті першої половини XV ст. нині не зафіксовані. Перші знахідки на пам'ятках Криму трапляються в культурних шарах, починаючи приблизно від середини XV ст., а кількість їх зростає наприкінці XVI — на початку XVII ст. і аж до третьої чверті XVIII ст. та становить близько 39—46 % від числа фрагментів неполив'яного кухонно-столового посуду (табл. 2). Що важливо, виразно прослідковується еволюція профілю рейкоподібних вінець. Починаючи приблизно від середини — другої половини XVI ст. з'являється посуд з вінцями видовжених пропорцій. Характерний для XV ст. рейкоподібний профіль надалі поступово трансформується у форму, близьку до прямокутної з приплюснутим або дещо заглибленим верхнім краєм (рис. 3, 4, 7). У XVII—XVIII ст. поряд з горщиками набувають поширення глеки з аналогічним профілем вінець (рис. 3, 8), що не характерно для виробів XV ст. Крім того, в комплексах XVII—XVIII ст. з'являється нова категорія кераміки цієї групи — великий тарний дворучний посуд, так зв. урни з горизонтальними ручками (рис. 3, 9; див.: Волков 2005, с. 484—485; Тесленко 2007, с. 107, рис. 1, II). Зважаючи на це, очевидно, що асортимент продукції групи ГРВ у турецький період історії Таврики дещо розширюється.

Розглянута кераміка зникає з обігу на території Криму в останню чверть XVIII ст. Принаймні найпізніша відома тут нині стратифікована знахідка археологічно цілої посудини походить з культурного шару, що відображає початковий етап функціонування Нижньої мечеті в Алушті та датується в межах XVIII — початку XIX ст. (рис. 3, 7; див.: Тесленко, Лысенко, Кирилко 2007, с. 8, рис. 81). Тобто, припинення надходження кераміки групи ГРВ на ринки Таврики збігається з крахом турецького панування в Причорномор'ї та втратою Портою контролю над торговельними операціями в регіоні, тож, вірогідно, якимось чином пов'язане з цими подіями.

Місце виготовлення кераміки групи ГРВ не встановлене. Досі не виявлено слідів виробництва цього посуду ні на території Таврійського півострова, ні в інших місцях Причорноморського регіону. Технологія формування виробів (на спеціальній підставці з підсипкою

дрібного піску) та характерна значна домішка чорного блискучого гострокутного піску в тісті абсолютно нехарактерні для синхронної кераміки місцевого виробництва (групи Південно-Західного та Південно-Східного Криму). Достеменно визначити регіон розповсюдження виробів групи ГРВ також досить складно, зокрема через те, що публікації кухонної кераміки XV—XVIII ст. приділялося надто мало уваги. Нині, крім Криму, такі вироби відомі на адигейських поселеннях Прикубання, куди їх завозили, ймовірно, генуезці разом з іншим посудом (Волков 2007, с. 31—32). Крім того, значна кількість горщиків і глеків походить з шарів XVI—XVII ст. на місці добре відомих римських лазень у Стамбулі (Hayes 1992, р. 277, 287, 306, 308, 312, 319, fig. 116, e, 3.1; 136, 75; 138, 48; 140, 67). На думку турецької дослідниці Нурсен Озкул Фіндік, що займається розкопками Ізніка, такий кухонний посуд був досить поширений в Анатолії буквально впродовж усієї її середньовічної історії³. Цілком вірогідно, що походження його слід пов'язувати з цим регіоном. Додамо, що транспортування кухонних горщиків на далекі відстані не було чимось неординарним (Масловский 2006, с. 353—354) і навіть згадується в турецьких джерелах (Галенко 2005, с. 502).

Таким чином, на підставі проаналізованих матеріалів можна дійти висновку, що початок побутування кераміки групи ГРВ у Тавриці датується часом не раніше середини XV ст. Саме тоді з'явилися перші її зразки — одноручні горщики (тип 1.1) і, ймовірно, глеки (тип 2.1), що були в обігу до кінця XV — початку XVI ст., поступово еволюціонуючи в бік подовження і спрощення профілю вінець. Надалі, в XVI—XVIII ст., на їхній основі з'явилися нові типи посуду. Зазначимо, що група ГРВ входить до обігу в Криму практично синхронно з багато декорованою столовою полив'яною керамікою групи Miletus Ware так зв. ізницького виробництва (Тесленко 2005, с. 392—394). Цілком можливо, що вона, як і зразки групи Miletus Ware, походить з Малоазійського півострова. Побутування групи ГРВ у Тавриці синхронне періоду турецького панування над протоками та Чорноморським басейном і закінчується разом з крахом Порти. Обидві групи кераміки, ГРВ і Miletus Ware, можуть використовуватися як хроноіндикатори, що дозволяють датувати археологічні комплекси періодом не раніше середини — другої половини XV ст.

³ Дякую дослідниці за усну консультацію.

- Адаксина С.Б., Кирилло В.П., Мыц В.Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2004 году. — СПб.; Симферополь, 2005.
- Адаксина С.Б., Кирилло В.П., Мыц В.Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 году. — СПб.; Симферополь, 2006.
- Адаксина С.Б., Мыц В.Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2006 году. — СПб.; Симферополь, 2007.
- Айбабина Е.А., Бочаров С.Г. Работы Феодосийской экспедиции // АИК 1993 г. — Симферополь, 1994. — С. 17—21.
- Волков И.В. Крепость Лютик — Сед-Ислам // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв. — К., 2005. — Т. I. — С. 482—492.
- Волков И.В. Поливная керамика могильника Черный Ерик-1 // Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв. II Междунар. науч. конф. — Ялта, 2007. — С. 26—32.
- Галенко А. Гончарное производство и торговля в османской провинции Кефе // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв. — К., 2005. — Т. I. — С. 493—506.
- Герцен А.Г., Землякова А.Ю., Науменко В.Е., Смокотина А.В. Стратиграфические исследования на юго-восточном склоне мыса Тешкли-Бурун (Мангуп). — Симферополь, 2006 (МАИЭТ. — XII).
- Герцен А.Г., Землякова А.Ю., Науменко В.Е., Смокотина А.В. Археологические исследования в районе церкви св. Константина (Мангуп): I горизонт застройки (XVI—XVIII вв.). — Симферополь, 2007 (МАИЭТ. — XIII).
- Джанов А.В. Гончарные печи XIV—XV вв. на посаде Сугдеи // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики. Тез. докл. науч. конф. — Симферополь, 1998. — С. 82—89.
- Ивашута Л.П. Неполивная керамика поздневизантийского Херсона (по материалам раскопок портового квартала) // АДСВ. — Свердловск, 1975. — 11. — С. 15—21.
- Кирилло В.П. Крепостной ансамбль Фуны 1423—1475 гг. — К., 2005.
- Кирилло В.П., Мыц В.Л. Укрепление Чобан-Куле (по материалам раскопок 1992—1993 гг.) // О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. — К., 2004. — С. 205—245.
- Козлов А.Ф., Майко В.В., Полканов Ю.А., Шутов Ю.И. Кырк-Ерский клад близ южных ворот городища Джуфт (Чуфут)-Кале // АБУ 2001—2002 гг. — К., 2003. — С. 120—123.
- Маликов В.М. Об археологических памятниках на урочище, примыкающем к мысу Айя // НА КФ ИА НАНУ, рукописный фонд (27.01.1951).
- Масловский А.Н. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2004 гг. — Азов, 2006. — 21. — С. 308—472.
- Мыц В.Л. SOMMO в денежном обращении генуэзской Газарии (по материалам алуштинского клада 1990 г.) // ХСБ. — 1999. — X. — С. 379—398.
- Мыц В.Л. Генуэзская Луста и Капитанство Готии в 50—70-е гг. XV в. // Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней. — К., 2002. — С. 139—189.
- Мыц В.Л., Адаксина С.Б., Кирилло В.П. Отчет о раскопках средневековой крепости Алустон в 1992 г. // НА ИА НАНУ. — 1992/119.
- Мыц В.Л., Адаксина С.Б., Кирилло В.П., Лысенко А.В., Семин С.В., Тесленко И.Б. Отчет о раскопках средневековой крепости Алустон в 1993 г. // НА КФ ИА НАНУ. — Спр. 793. — Папка 1282.
- Мыц В.Л., Кирилло В.П., Лысенко А.В. Исследование средневекового укрепления Чабан-Куле // АИК 1993 г. — Симферополь, 1994. — С. 200—207.
- Паришина Е.А. Средневековая керамика Южной Таврики (по материалам раскопок и разведок 1965—1969 гг.) // Феодальная Таврика. — К., 1974. — С. 56—94.
- Полевая опись находок из раскопок средневековой крепости Алустон в 1993 г. // НА КФ ИА НАНУ. — Спр. 793. — Папка 1282А.
- Полевая опись находок из раскопок средневековой крепости Алустон в 1998 г. // НА КФ ИА НАНУ. — Спр. 581. — Папка 959А.
- Талис Д.Л. Кочевнические компоненты в населениях средневековых городищ горного Крыма // История и культура Евразии по археологическим данным. — М., 1983. — С. 101—106 (Труды ГИМ. — 51).
- Тесленко И.Б. Испанская керамика с росписью люстром в Крыму // Сугдейский сборник. — К., 2004. — С. 467—494.
- Тесленко И.Б. Турецкая керамика с росписью кобальтом в Крыму (проблемы хронологии) // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв. — К., 2005. — Т. I. — С. 385—410.
- Тесленко И.Б. Бытовая керамика из раскопок христианского храма в с. Малый Маяк // Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв. II Междунар. науч. конф. — Ялта, 2007. — С. 105—109.
- Тесленко И.Б. Поливная посуда Крыма XV в. (местное производство до турецкого периода). Ч. I. Типология, распространение, происхождение // Древности. — Харьков, 2010. — 9. — С. 216—234.

- Тесленко И.Б., Лысенко А.В. Средневековый христианский храм на южной окраине с. Малый Маяк и его археологическое окружение // О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. — К., 2004. — С. 260—296.
- Тесленко И.Б., Лысенко А.В., Кирилко В.П. Отчет об археологических исследованиях в районе ул. Горького и К. Маркса в г. Алушта в 2007 г. // НА КФ ИА НАНУ. — Спр. 1305. — Папка 1656.
- Тесленко И.Б., Лысенко А.В., Турова Н.П. Отчет о раскопках средневекового христианского храма на южной окраине с. Малый Маяк в 2003 г. // НА КФ ИА НАНУ. — Спр. 1032. — Папка 1380—1381.
- Тесленко И.Б., Семин С.В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Алустон в 1998 г. // НА КФ ИА НАНУ. — Спр. 581. — Папка 959.
- Hayes J.W. Excavations at Sarachane in Istanbul. The pottery. — Princeton, 1992. — Vol. 2.

Надійшла 05.07.2011

И.Б. Тесленко

ХРОНОЛОГИЯ ОДНОЙ ГРУППЫ КУХОННОЙ ПОСУДЫ ИЗ ПАМЯТНИКОВ КРЫМА XV в.

Рассмотрены вопросы хронологии одной группы кухонных сосудов, ярким представителем которой являются горшки с «рельсовидным» профилем венчика и значительным количеством блестящего черного остроугольного песка (пироксена?) в тесте (группа ГРВ).

До недавнего времени эту группу керамики не рассматривали как самостоятельную классификационную единицу. Хронологией, происхождением и генезисом ее никто специально не занимался. Впервые на эти проблемы обратила внимание автор на материалах собственных раскопок памятников Южного берега Крыма: крепости Алустон (1998 г.), храмов с некрополями на г. Аю-Даг (1999 г.) и в с. Малый Маяк (2003 г.). На этих памятниках при обработке артефактов из различных отложений тщательно отсортировывались и отдельно учитывались фрагменты керамики группы ГРВ. Благодаря этому удалось проследить некоторые закономерности процесса их археологизации и особенности хронологии.

По наблюдениям появление керамики группы ГРВ в Таврике датировано не ранее середины XV в. Именно для этого периода зафиксированы первые ее образцы — одноручные горшки и, вероятно, кувшины. На их основе в дальнейшем (XVI—XVIII вв.) возникают новые типы сосудов, прослеживается эволюция рельсовидного венчика в направлении удлинения и упрощения профиля.

Место изготовления керамики группы ГРВ пока не установлено. Точно определить регион распространения изделий также довольно сложно, потому что публикации кухонных сосудов XV—XVIII вв., в отличие от синхронных поливных, уделялось очень мало внимания. В настоящее время, кроме Таврики, находки изделий группы ГРВ известны на адыгских поселениях Прикубанья. Кроме того, значительное количество горшков и кувшинов происходит из раскопок слоев XVI—XVII вв. на месте широко известных римских бань в Стамбуле. По мнению турецкой исследовательницы Нурсен Озкул Финдик, занимающейся раскопками Изника, такие кухонные сосуды были широко распространены в Анатолии буквально во все периоды ее средневековой истории. Вполне вероятно, что и происхождение их следует связывать с этим регионом. Судя по данным, приводимым в работах А.Н. Масловского, а также информации из турецких письменных источников, проанализированной А. Галенко, перевозка кухонных горшков на дальние расстояния не являлась каким-то неординарным событием.

Отметим, что группа ГРВ входит в обращение на территории Крыма практически синхронно с парадной столовой посудой группы Miletus Ware так наз. изникского производства. Бытование ее в Таврике синхронно периоду турецкого господства над проливами и Черноморским бассейном и завершается вместе с крахом Порты. Группа керамики ГРВ, так же как и Miletus Ware, может использоваться в качестве хроноиндикатора, позволяющего датировать археологические комплексы временем не ранее середины — второй половины XV в. Обломки кухонных сосудов группы ГРВ встречаются в различных культурных отложениях значительно чаще и более массово, чем Miletus Ware. Это обстоятельство делает группу ГРВ еще более ценной для хронологии археологических комплексов.

И.Б. Тесленко

THE CHRONOLOGY OF A GROUP OF KITCHENWARE FROM THE 15th CENTURY SITES IN THE CRIMEA

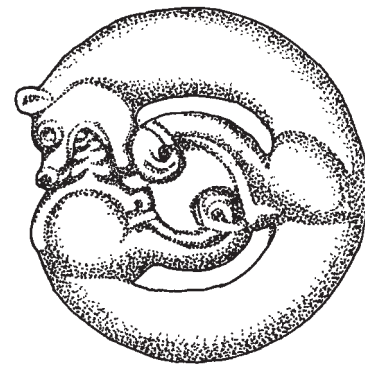
Presented in the article are the issues of chronology of a group of kitchenware vividly represented by pots with «rail-shaped» profile of rim and significant quantity of bright black acute sand (pyroxene?) in the clay (PRR group).

This group of ceramics was not considered as a separate classification unit till recently. Its chronology, origin, and genesis were not investigated separately. These problems were observed for the first time by the author of the publication based on the materials of her own excavations at the sites on the south coast of the Crimea: Aluston fortress (1998), temples with necropolei on Ayu-Dag Mountain (1999), and in Malıy Mayak village (2003). At these sites, fragments of PRR group ceramics were carefully sorted and separately recorded when artifacts were processed. Owing to this fact, it allowed the author to trace some regulations in the process of their archeologization and certain peculiarities of the chronology.

According to observations, kitchenware of PRR group appeared in the Crimea not earlier the middle of 15th c. It is that period when its first examples, one-handled pots and perhaps jugs are recorded. Based on them new types of vessels appear in the future (16th—18th c.), and the evolution of rail-shaped rim towards the lengthening and simplifying of profile is traced.

Place of production of PRR group ceramics is not determined yet. It is also hard to define definitely the region of wares circulation because unlike synchronous glazed vessels, the 15th—18th c. kitchenware received a very little attention. Today, along with Taurica, finds of PRR group items are known from Adigean settlements in Kuban. Moreover, a significant number of pits and jugs come from excavations of the 16th and the 17th c. layers on the place of widely known Roman baths in Istanbul. On opinion of Nursen Ozkul Findik, a Turkish researcher excavating Iznik, such kitchenware was widely spread in Anatolia in fact in all periods of mediaeval history. It is likely that its origin should be related with this region. Judging from the data presented in A.N. Maslovskyj's works, and also from information of Turkish written sources analyzed by A. Halenko, kitchenware long distance transportations were not at any rate extraordinary cases.

It should be noted that PRR group comes into circulation on the territory of Crimea practically at the same time as tableware of Miletus Ware group of so-called Iznik production. The period of its usage in Taurica is synchronous with the period of Turkish domination above the straits and the Black Sea region, and it comes to the end together with collapse of Porte. The PRR group ceramics as well as Miletus Ware can be used as chronological indicators which allow the dating of archaeological complexes by the period not earlier than the middle and the second half of the 15th c. Fragments PRR group kitchenware are found in various cultural deposits more frequently and plentifully than Miletus Ware. This condition makes PRR group more valuable for archaeological complexes chronology.

К.В. Мизгін

ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. НОВОБЕРЕЦЬКЕ

Розглянуто залишки двох наземних глинобитних споруд, досліджених у 2008—2010 рр. на поселенні біля с. Новоберецьке, що становлять інтерес для вивчення будівельних традицій черняхівського населення північно-східного ареалу культури.

К л ю ч о в і с л о в а: дніпро-донецький вододіл, черняхівська культура, наземні глинобитні споруди, обмазка.

Останніми роками суттєво поживалося вивчення поселень і могильників черняхівської культури в її північно-східному регіоні. В першу чергу, це стосується території дніпро-донецького вододілу, що слід пов'язувати з багаторічними розкопками поселення та могильника Війтенки, дослідженнями на поселенні Огульці та розвідками. Але цього не можна сказати про деякі окремі частини регіону. Зокрема, своєрідною «білою плямою» є південний ареал — на межі лісостепу і степу. Однією з найпівденніших пам'яток північно-східної околиці ареалу черняхівської культури є поселення Новоберецьке (рис. 1, I).

Поселення розташоване за 0,2 км від південної околиці с. Новоберецьке (Єфремівська селищна рада, Первомайський р-н, Харківська обл.) та за 1,5 км на захід від с. Западенька (Великогомільшанська селищна рада, Зміївський р-н, Харківська обл.). Воно займає північний, західний та південний схили великої оточеної лісом балки, на дні якої протікала безіменна ліва притока р. Гомольша четвертого порядку (безіменна притока—Гомольша—Сіверський Донець—Дон). Нині у верхів'ях балки є маленьке джерело. Орієнтовна площа пам'ятки 16,0—18,0 га. Невеликий ярком розділяє поселення на дві ділянки: А (12,0—14,0 га) і Б (4,0 га) (рис. 1, II).

Пам'ятку відкрив О.С. Федоровський між 1926 і 1931 рр. У довідковій літературі вона фігурує як «поселення черняхівської культури біля с. Западенька», та, згідно опису, розташовується «біля села Западня, на схилах Кутового Яру» (Луцкевич 1948, с. 170; Шрамко, Ми-

хеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 75). У 2005 р. були опубліковані серп і наральник, випадково знайдені на території поселення (Бейдин, Любичев, Григорьянц 2005).

Протягом 2008—2010 рр. поселення досліджувала Германо-Слов'янська археологічна експедиція Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (Любичев, Мызгин, Варачева 2008, с. 78—84; 2009, с. 58—62; 2010, с. 67—77). Розкопки провадилися лише наділянці А. 2008 р. встановлено особливості її **стратиграфії**. У північній частині ґрунт за структурою, кольором і щільністю був подібний до лісового. Під шаром переораного гумусу (0,15—0,20 м) залягав культурний шар завтовшки 0,10—0,15 м, під ним — шар світло-сірого гумусу потужністю 0,30 м, материковий суглинок був на глибині 0,60—0,70 м. На західному боці ділянки стратиграфічна ситуація зовсім інакша. Тут шар переораного гумусу мав потужність 0,30 м; під ним, на глибині 0,30—0,60 м, йшов культурний шар; нижче, на рівні 0,60—0,90 м, був світло-сірий гумус з крапленнями материкової глини; материковий суглинок розпочинався на глибині 1,15 м. Зауважимо, що, на відміну від більшості черняхівських поселень регіону, глибина залягання культурного шару на дослідженій ділянці Новоберецького запобігає його активній руйнації оранкою, що зумовлює його відносно добре збереження.

У шурфах 6 і 7 виявлені два наземні та один заглиблений об'єкти (Любичев, Мызгин, Варачева 2008, с. 82—83). Об'єкт у шурфі 6 являв собою щільне скупчення глиняної обмазки, характерне для залишків наземної глинобитної споруди. Для її дослідження був закладений розкоп I площею 100 м². Кути розкопу були

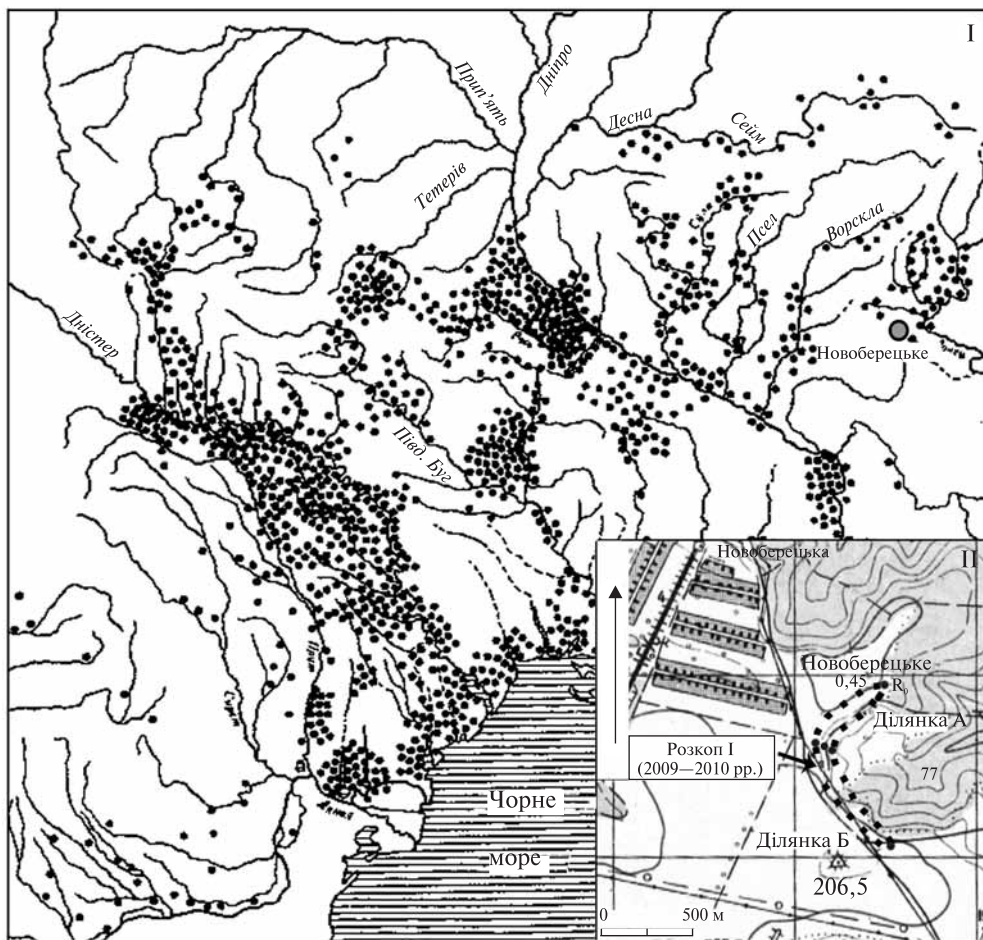

Рис. 1. Пам'ятки черняхівської культури: I — карта; II — план поселення Новобережське

прив'язані до нульового репера, встановленого на узліссі, біля північної околиці пам'ятки.

Поверхня поселення суцільно задернована, що значно ускладнило розкопки та збір **підйомного матеріалу**. Останній становить лише незначну частину знахідок. Окрім крупних фрагментів глиняної обмазки, зокрема зі слідами прутів, з поверхні походять фрагменти ліпної (рис. 5, 15) і гончарної кераміки (рис. 5, 6, 11, 14) та світлоглиняних амфор (рис. 6, 5, 16, 17, 20, 21, 25, 26). Серед гончарної кераміки особливу увагу привертає фрагмент ручки посудини (кувшина чи келиха) з лискованою поверхнею темно-сірого кольору, орнаментованої скісними хрестами та горизонтальними лініями між ними (рис. 5, 11). На схилі балки знайдена нижня частина жорна («постав») з коричневого туфу з ніздрюватою поверхнею діаметром 36,0—38,0 см і заввишки 6,0—8,0 см (рис. 3, 2). До підйомного матеріалу відносяться також пастова намистина бірюзового кольору діаметром 0,8 см і заввишки 0,6 см, діаметр каналу 0,2 см (рис. 7, 1) і кілька металевих речей. Це, зокрема, залізний ніж з

горбатою спинкою та різким уступом на переході від леза до руків'я — тип ІБ, за Б.С. Строценем (Строцен 2008, с. 169, табл. 14). Загальна довжина 12,6 см, леза — 8,4 см, руків'я — 4,2 см, ширина леза 2,0 см, руків'я — 0,7 см. У верхній частині руків'я є отвір діаметром 0,1 см (рис. 7, 7). Знайдено також фрагмент залізного прутика завдовжки 2,5 см і завширшки 0,7 см (рис. 7, 13). Досить цікавою знахідкою є срібне скроневе кільце зі зв'язаними кінцями діаметром 3,0 см, діаметр перетину дротинки 0,3 см (рис. 7, 11). Два аналогічні кільця знайдені в культурному шарі поселення Війтенки (Любичев, Мызгин, Варачева 2007, рис. 60, 5, 6). Подібні речі відомі також у комплексах пізньоримського часу: будівля 1 на розкопі 2 поселення Ксизово 17 (Обломский 2009, с. 179, рис. 5, 8); поховання 4 могильника Курники (Магомедов 2001, с. 276, рис. 75, 7); поховання 371 могильника Данчени (Рафалович 1986, с. 109—111, табл. LVII, LVIII) та ін.

Культурний шар загалом не дуже насичений знахідками. Вони представлені переважно фрагментами черняхівської гончарної керамі-

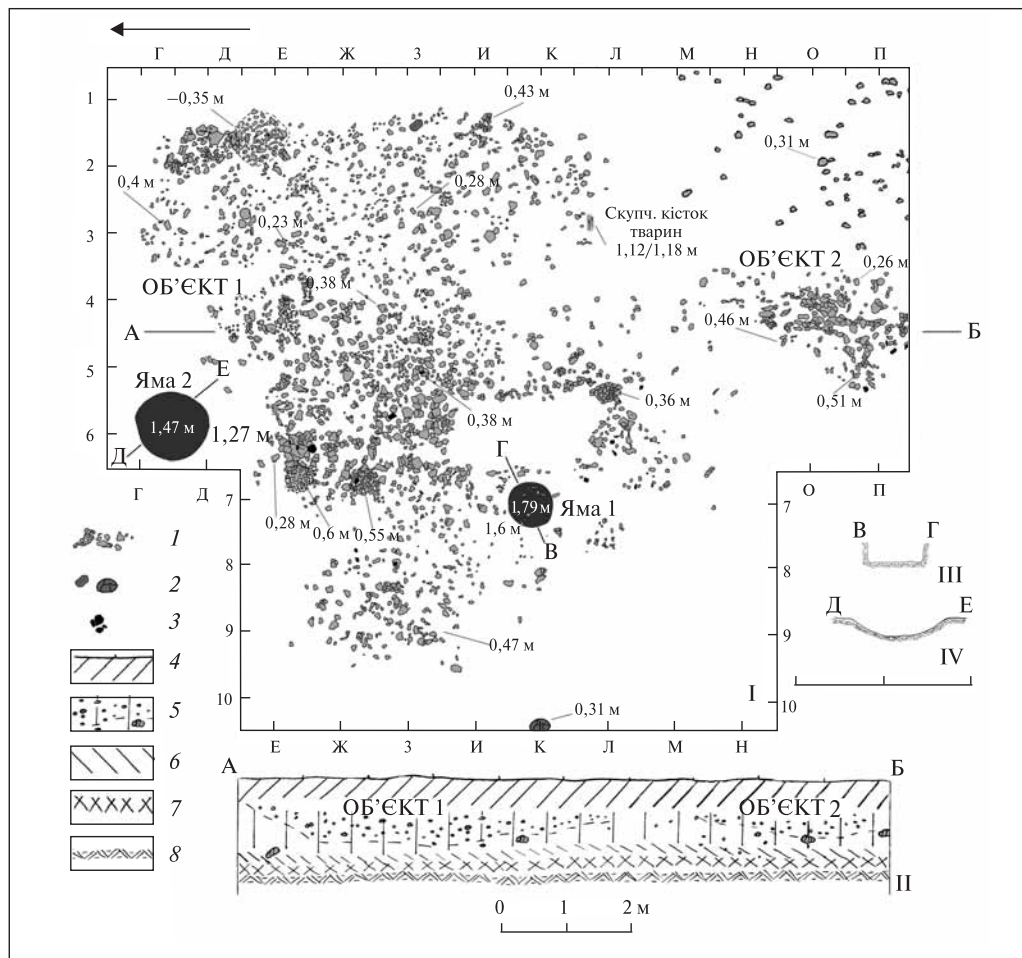

Рис. 2. Поселення Новоберецьке: I — план розкопу; II — перетин об'єктів 1 і 2; III—IV — профіль ям 1 і 2. Умовні позначки: 1 — фрагменти обмазки; 2 — камінь; 3 — фрагменти кераміки; 4 — шар переораного гумусу; 5 — шар гумусу з фрагментами обмазки; 6 — гумус із вкрапленнями материкової глини; 7 — передматерик; 8 — материк (суглинок)

ки, з-поміж якої переважає кухонний посуд — уламки вінець, стінок і донець горщиків (рис. 4, 1—10, 13, 14, 16, 18, 20, 22—25; 5, 5, 7—10). Деякі вінця слабо відігнуті (рис. 4, 1), деякі зверху мали потовщення (рис. 4, 16, 20) або У-подібну в перетині форму (рис. 4, 18). Столовий посуд представлений фрагментами вінець і стінок мисок закритого (рис. 4, 11, 12, 15, 17, 21) і відкритого профілю (рис. 4, 7). Відмітимо фрагмент миски закритого зразка з лискованою поверхнею сірого кольору та орнаментом у вигляді валика на плічку та зрізаних по ребру овалів (рис. 4, 17). Вірогідно, до столового посуду відноситься фрагмент донця гончарної посудини (гличика?) з шерехатою поверхнею сірого кольору та високим пустотілим дном (рис. 5, 12). До тарного посуду відноситься тільки фрагмент стінки піфоса з наліпним валиком із пальцевими вдавленнями (рис. 5, 4). Нарешті, ще однією категорією гончарної кераміки є так зв. парадна. З-поміж неї відмітимо фрагмент Т-подібного вінця миски-вази з лискованою поверхнею сі-

рого кольору, орнаментований валиком на плічку (рис. 5, 1); вінце миски-вази з лискованою поверхнею теж сірого кольору зі смугою орнаменту на плічках у вигляді двох пролощених ліній і трикутника між ними, нанесеного кількома пролощеними лініями (рис. 5, 2); вінце келиха з лискованою поверхнею чорного кольору зі складним карбовано-штампованим орнаментом (рис. 5, 3).

З поверхні та культурного шару поселення походить кілька невиразних фрагментів вінець, стінок і донець ліпного посуду, зокрема: вінце горщика з сірою поверхнею (рис. 5, 15), фрагмент стінки темно-сірого кольору з горизонтальною прокресленою лінією (рис. 5, 17) і фрагмент донця сірого кольору з кільцевим піддоном (рис. 5, 19). До керамічних виробів відносяться також кілька невиразних фрагментів пірамідальних важків.

Окрему категорію знахідок становить імпортна кераміка — амфори (рис. 6). Усі світлоглиняні типу Шелов F («інкерманський» тип).

Співвідношення різних категорій кераміки на поселенні, в цілому, традиційне як для пам'яток черняхівської культури регіону (табл. 1).

Окрім кераміки, в культурному шарі трапилися також вироби з каменю: фрагменти жорен (за матеріалом і кольором подібні до жорна, знайденого на схилі балки) і точильних каменів. Останні мають жолобки від заточки інструментів. Один виріб має трапецієподібну форму та досить великі розміри — довжина 16,0 см, ширина 3,6—4,1 см, висота 3,0 см (рис. 3, 1).

Індивідуальні знахідки з культурного шару нечисленні. Першу категорію становлять намістини: фрагмент пастової червоної округлої (зрізаної двічі) форми діаметром 1,0 см і заввишки 0,7 см (рис. 7, 2) та дві глиняні намістини такої само форми діаметром 0,90 та 1,45 см і заввишки 0,55 і 1,0 см (рис. 7, 3, 4). До залізних виробів належить частина прутика, розширеного з одного боку, — фрагмент руків'я ножа? (рис. 7, 8). Знайдено також кістяну проколку з лискованою поверхнею («стилос») завдовжки 8,2 см і максимальним діаметром у перетині 0,6 см (рис. 7, 6).

На площі розкопу I досліджено залишки двох наземних споруд (об'єкти 1 і 2) та двох господарських ям (1 і 2) (рис. 2, 1). Оскільки верхня частина наземних об'єктів була зачеплена оранкою, фіксація їх вимагала особливої уваги та провадилася за шарами потужністю 0,1 м з максимально точним відображенням на плані всіх фрагментів обмазки, розмірами більше за 5,0 см. Найщільніші скупчення обмазки полишали на місці з метою їхньої подальшої розчистки. Така методика дозволила прослідкувати розпорошення обмазки об'єктів, починаючи від верхніх шарів, а також дослідити конструктивні особливості споруд у місці скупчення максимальної її кількості.

Об'єкт 1 (рис. 2, 1) являв собою значний завал фрагментів глиняної обмазки, що в плані мав форму овала, розширеного на захід. Розміри його з півночі на південь 6,4—7,1 м, із сходу на захід — 7,10—9,07 м, площа завалу приблизно 46 м² (площу власне споруди встановити неможливо: не простежено ані стовбових ям по її периметру, ані кутів будівлі). Найщільніше скупчення обмазки довгою віссю було зорієнтоване за лінією схід—захід. Розміри сторін об'єкта: північна 8,5 м, південна 6,4 м, східна 6,6 м, західна 6,4 м. Основна кількість обмазки залягала на глибині 0,30—0,40 м від сучасної поверхні (тобто, одразу під орним шаром), хоча окремі фрагменти на північній, південній і центральній ділянках знайдені й вище (0,23—0,28 м).

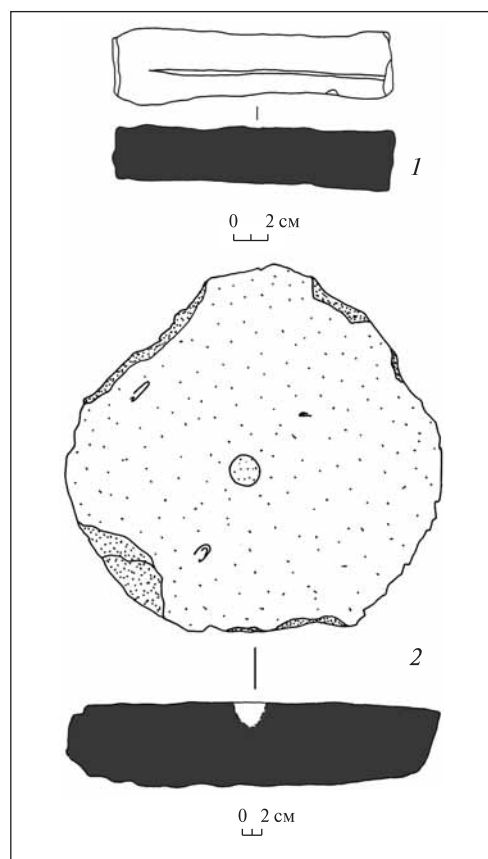

Рис. 3. Поселення Новоберецьке: 1 — точильний брусок; 2 — нижня частина жорна

У північно-східному боці завалу (квадрати Д-Е/1-2) досліджено щільне скупчення обмазки розмірами 0,85 × 0,80 м. У профілі воно мало конусоподібну форму, поступово звужуючись донизу, але щільність обмазки не зменшувалася від верхнього (0,35 м) до нижнього рівня скупчення, який був на материк (1,33 м). На дні скупчення знайдено великий фрагмент стінки гончарного горщика, що лежав горизонтально. Подібні, але значно менші скупчення, досліджені також у квадратах Е/7 та Ж-3/7. Скупчення у квадраті Е/7 залягало на глибині 0,60—1,05 м та мало розміри 0,35 × 0,20 м; у квадраті Ж-3/7 — на глибині від 0,55 до 1,20 м і мало розміри 0,75 × 0,60 м. В останніх двох скупченнях шматки обмазки мали незначні розміри, проте залягали досить щільно. Найвірогідніше, тут маємо справу з ямами, контури яких

Таблиця 1. Поселення Новоберецьке. Розкоп I, співвідношення категорій кераміки

К-ть \ Кераміка				
	Гонч.	Ліпна	Амфори	Разом
Од.	678	32	28	738
%	91,9	4,3	3,8	100

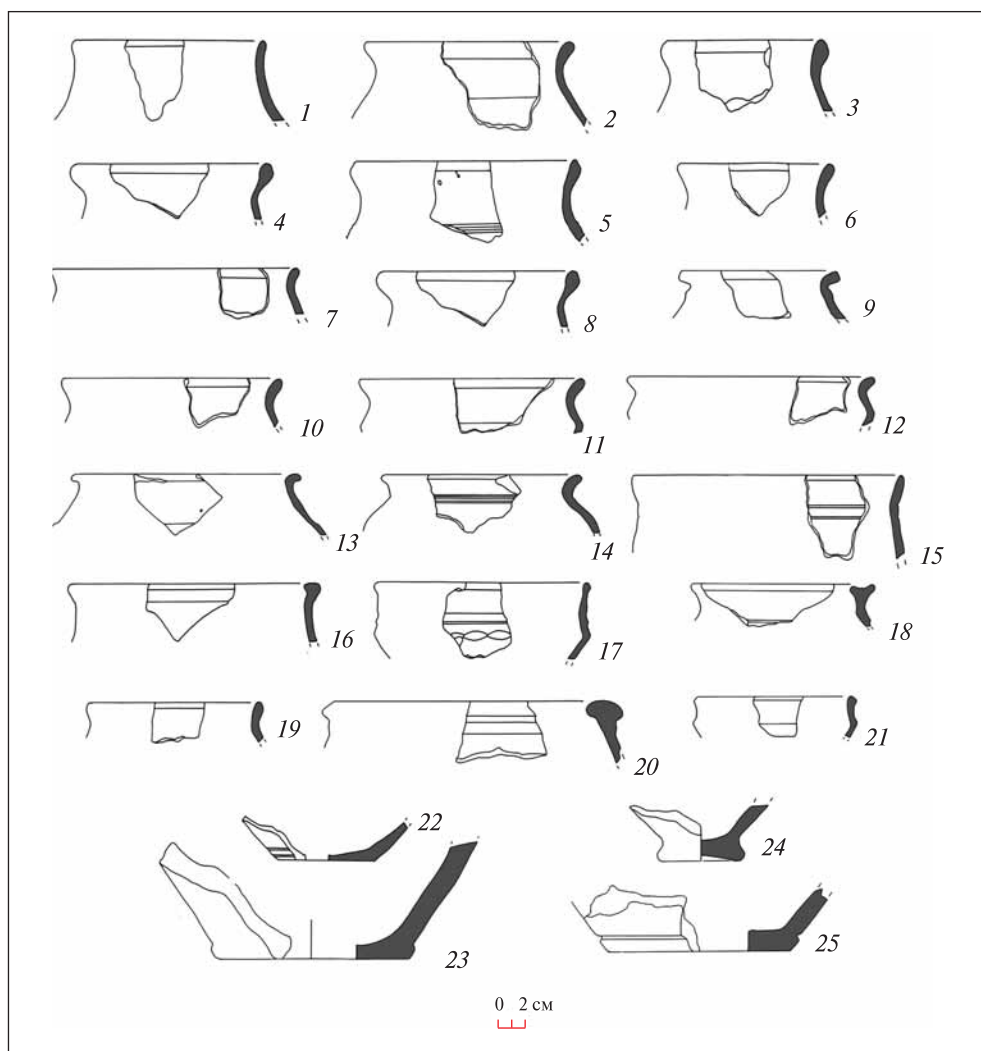

Рис. 4. Поселення Новоберецьке. Гончарна кераміка з культурного шару

важко простежити в чорноземі і які фіксуються завдяки їхньому заповненню. Вказані скупчення розміщені на лінії, яка співпадає з напрямком довгої осі завалу, тобто по лінії схід—захід. Це наводить на думку, що ями якимось чином були пов'язані з будівництвом об'єкта. Можливо, це були ями від стовбів, які задля їхньої стійкості утрамбовували фрагментами обмазки та кераміки. Якщо прийняти цю гіпотезу, то відстань між ямами фіксує довжину північної стіни об'єкта, орієнтовно становить 5,0 м.

У завалі об'єкта виявлено близько 7 тис. фрагментів обмазки різного розміру. Практично всі були добре випалені, завдяки чому й збереглися. Перегляд фрагментів обмазки на предмет наявності слідів дерев'яних конструкцій дав 490 од. з відбитками, які різнилися за діаметром. Обмір їх дозволив виділити три основні групи за діаметром, які умовно названі прутами (діаметр 0,5—5,0 см), жердинами (діаметр 5,0—17,0 см) і стовбами (діаметр 17,0—

26,0 см). Звичайно, межі між цими групами є досить умовними, проте в кожній з них є найбільш розповсюджені за діаметром, які становлять найбільший у групі відсоток. Серед прутів це 1,0—3,0 см, жердин — 10,0—16,0 см і стовбів — 17,0—20,0 см. Групи також мають певне кількісне співвідношення (табл. 2): більшість відбитків (272 од., 55,6 %) відноситься до жердин, дещо менше — до прутів (188 од., 38,3 %), стовби представлені найрідше (30 од., 6,1 %). В окремих випадках фіксувалося перпендикулярне розміщення відбитків прутів і жердин (на зразок переплетіння) та, своєю чергою, паралельне розташування жердин і стовбів. Деякі фрагменти обмазки мали характерні відбитки дошок (плоскі вдавлення під кутом 90° зі слідами волокон деревини). До найрідкісніших відносяться відбитки тканин (4 од.) та листя (2 од.). На зовнішній поверхні деяких фрагментів обмазки можна бачити сліди загладжування пальцями. На зламі структура обмаз-

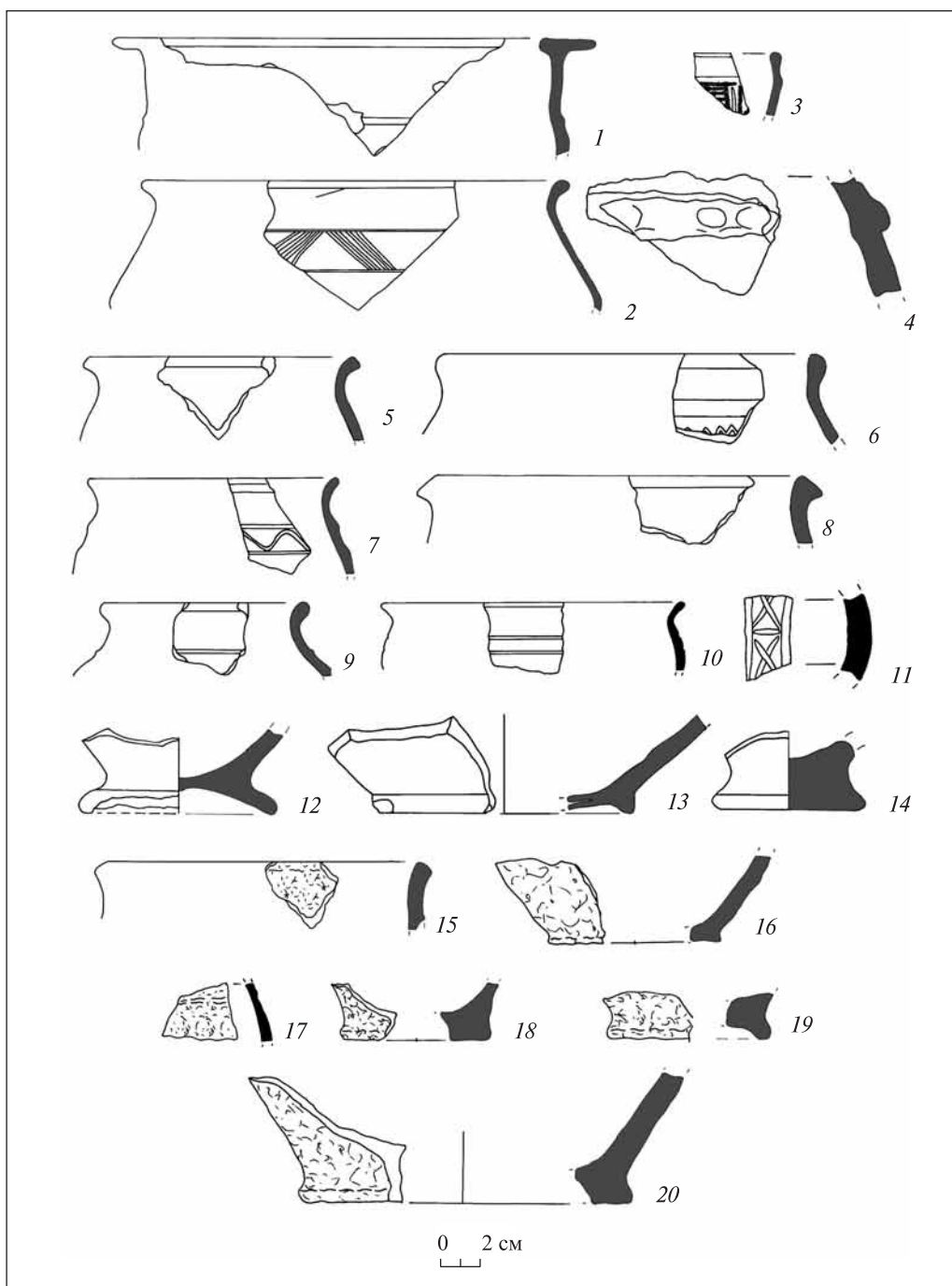

Рис. 5. Поселення Новоберецьке, кераміка: 1–5, 7–10, 12, 16–20 — культурний шар; 6, 11, 13–15 — підйомний матеріал (1–14 — гончарна; 15–20 — ліпна)

ки пориста, з включеннями кварцитів і твердих шматків не випаленої глини та численними відбитками трави або соломи.

Подібне дослідження обмазки житла 1 на поселенні Будешти здійснив Е.О. Рікман (Рікман 1960, с. 305–307). Дослідник відзначав, що при випалі обмазки каркас вигорав, і вона набувала міцності цегли. Спостереження вченого багато в чому співпадають з нашими, зокрема, Е.О. Рікман указав на сліди соломичи трави в обмазці. Цікаво, що відбитки прутів,

жердин та стовбів, які встановив Е.О. Рікман, мають схожий діаметр з такими на обмазці Новоберецького: від 1,0 до 30,0 см (там само, с. 305). На деяких фрагментах обмазки в Будештах були помітні сліди листя. На думку дослідника, вони з'явилися через те, що обмазка лягла на дерев'яний каркас з гілками. Як і в Новоберецькому, окремі фрагменти обмазки мали плоску зовнішню сторону, натомість з внутрішньої були відбитки прутів, жердин чи стовбів (там само, с. 305, 307).

Таблиця 2. Поселення Новоберецьке. Співвідношення шматків обмазки за діаметром відбитків із об'єктів 1 і 2

Діаметр відбитків, см	К-ть (од. / %)	
	об'єкт 1	об'єкт 2
0,5—1,0	8 / 1,6	1 / 0,8
1,0—2,0	115 / 23,2	56 / 40,0
2,0—3,0	53 / 10,5	15 / 10,5
3,0—4,0	5 / 1,0	5 / 3,4
4,0—5,0	7 / 1,4	1 / 0,8
5,0—6,0	12 / 2,5	2 / 1,3
6,0—7,0	14 / 3,0	3 / 2,0
7,0—8,0	7 / 1,4	1 / 0,8
8,0—9,0	10 / 2,0	1 / 0,8
9,0—10,0	8 / 1,6	6 / 4,1
10,0—11,0	26 / 5,3	4 / 2,7
11,0—12,0	29 / 5,0	5 / 3,4
12,0—13,0	39 / 7,8	3 / 2,0
13,0—14,0	32 / 6,5	7 / 4,8
14,0—15,0	38 / 7,2	6 / 4,1
15,0—16,0	30 / 6,1	1 / 0,8
16,0—17,0	27 / 5,3	3 / 2,0
17,0—18,0	9 / 6,0	4 / 2,7
18,0—19,0	8 / 1,6	7 / 4,8
19,0—20,0	8 / 1,6	6 / 4,2
20,0—21,0	3 / 0,6	4 / 2,7
21,0—22,0	—	2 / 1,3
22,0—23,0	1 / 0,2	—
23,0—24,0	—	—
24,0—25,0	—	—
25,0—26,0	1 / 0,2	—
Разом	490 / 100	143 / 100

Серед обмазки об'єкта 1 знайдено фрагменти гончарної та ліпної кераміки, які умовно віднесені до заповнення споруди (всього їх нараховано 161 од.). Серед них — фрагменти вінець і донець гончарних горщиків (рис. 8, 1—7, 11), мисок закритого (рис. 8, 9, 10) і відкритого профілю (рис. 8, 8). Звернемо увагу на фрагмент стінки гончарної посудини темно-сірого кольору з орнаментом у вигляді сітки (рис. 8, 12).

На площі об'єкта 1, серед обмазки або безпосередньо під нею, також знайдені окремі вироби з глини, кістки та заліза. У східній частині об'єкта виявлено фрагмент глиняного біконічного пряслиця з шерехатою поверхнею корич-

невого кольору заввишки 2,5 см, з діаметром основи 2,2 см, по ребру — 3,4 см, каналу — 0,9 см (рис. 7, 15). До залізних речей відносяться квадратний у перетині прутик (рис. 7, 14), фрагмент шила? (рис. 7, 9), пластина завдовжки 12,5 см і завширшки 0,9 см з отворами діаметром 0,2 см (рис. 7, 10) і ще кілька дуже кородованих речей незрозумілого призначення. Під обмазкою також знайдено виріб у вигляді спилу кінцівки рога завдовжки 4,0 см та розмірами в перетині 2,4 × 1,4 см (рис. 7, 5). Спил рога подібної форми відомий з косторізної майстерні у Великій Снітинці (Магомедов 2001, с. 283, рис. 82, 11). У нашому випадку, ймовірно, то була заготовка для руків'я ножа.

Об'єкт 2 досліджений частково, більша його частина, можна думати, заходила у південну стіну розкопу. Він залягав на південь від об'єкта 1, за 1,9 м від основного масиву його обмазки. Як і попередній, це був завал обмазки овальної в плані форми, видовженої в межах розкопу за лінією північ—південь на 3,0 м, за лінією схід—захід — на 0,8—2,0 м, поступово розширюючись на південь. Площа основного завалу близько 5,0 м². Рівень залягання обмазки майже однаковий — з незначними відхиленнями це 0,45—0,50 м від сучасної поверхні. По центру розвалу залягала лінія обмазки завдовжки 0,6 м зі слідами стовбової конструкції, чітко спрямована на північ.

У завалі виявлено близько тисячі фрагментів обмазки різного розміру, на 143 були сліди дерев'яних конструкцій. За аналогією з об'єктом 1, за діаметром відбитків ми розділили їх на три групи, які дещо різняться від попередніх показників: прuti (діаметр 0,5—4,0 см), жердини (діаметр 4,0—15,0 см) і стовби (15,0—22,0 см). Найчастіше розповсюджені діаметри в групах такі: прuti — 1,0—3,0 см, жердини — 9,0—15,0 см, стовби — 18,0—20,0 см. На відміну від об'єкта 1, тут переважають прuti (77 од., 53,8 %), далі йдуть жердини (39 од., 27,3 %) і стовби (27 од., 18,9 %) (табл. 2). Вкажемо також, що з-поміж фрагментів обмазки дослідженої частини об'єкта 2 було набагато більше відбитків дошок ніж на об'єкті 1. Відрізняється й структура фрагментів: обмазка з об'єкта 2 крихкіша, світлішого кольору на зламі та легша, що свідчить про її менш тривалий випал. У цілому співвідношення фрагментів обмазки з двох об'єктів ілюструє близькість їхньої конструкції. Можливо, характер випалу обмазки об'єкта 2 свідчить, що він був не такою ґрунтовою спорудою, як об'єкт 1.

Нижній рівень залягання обох об'єктів майже однаковий — 0,50—0,65 м від сучасної по-

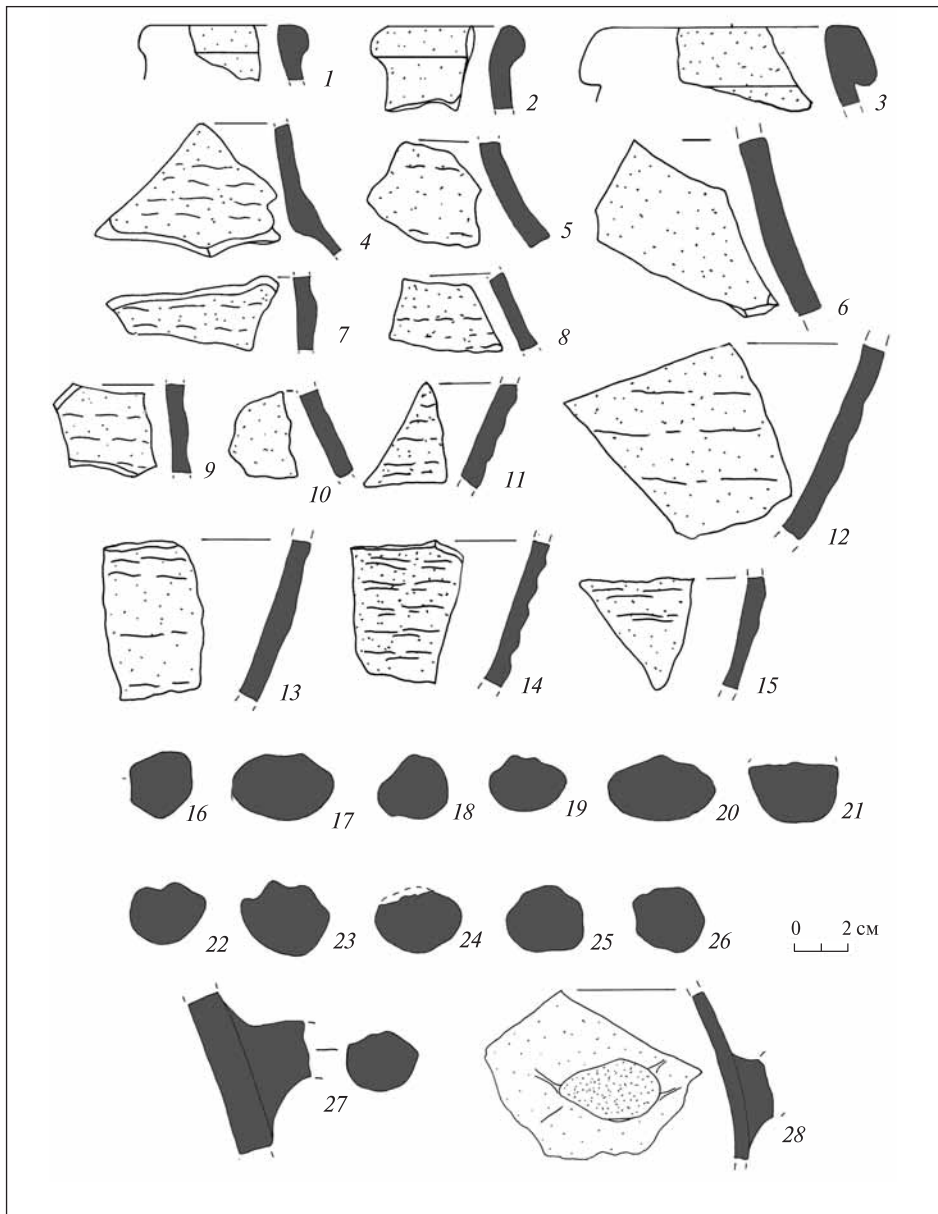

Рис. 6. Поселення Новоберецьке. Фрагменти світлоглиняних амфор: 5, 16, 17, 20, 21, 25, 26 — підйомний матеріал; 1—4, 6—15, 18, 19, 22—24, 27, 28 — культурний шар

верхні, а в перетині завали обмазки мали лінійно-подібну форму (рис. 2, II).

Серед обмазки об'єкта 2 виявлено невеликий фрагмент пірамідального важка для ткацького верстата, декілька дрібних фрагментів гончарного посуду та кісток тварин, а також дуже кородовану залізну пластину.

Досліджені в Новоберецькому об'єкти є рештками наземних глинобитних споруд. За Е.О. Рікманом, об'єкт 1 можна віднести до будівель середньої площі в 20—60 м² (Рікман 1975, с. 105). Площа «довгих», як правило, становить 70—120 м² (Рікман 1975, с. 88; Воляник 1980, с. 41—42). Обидва об'єкти представлені досить щільними завалами обмазки. На

думку Б.В. Магомедова, не вся вона походить від стін — основний її масив є обмазкою даху, натомість обмазка стін залягає вузькою смугою по периметру споруди (Магомедов 2001, с. 22, прим. 2). Але характер і розмір фрагментів обмазки об'єкта 1 у Новоберецькому вказує на зворотнє: обмазка, знайдена в центрі завалу, мала таку само потужність, як і розташована по його периметру, і однозначно її забагато як для даху.

Значні розміри завалів обмазки та їхня неправильна форма становить специфіку залишків наземних споруд, спричинену руйнацією оранкою чи природними чинниками, що часто не дозволяє прослідкувати конструктив-

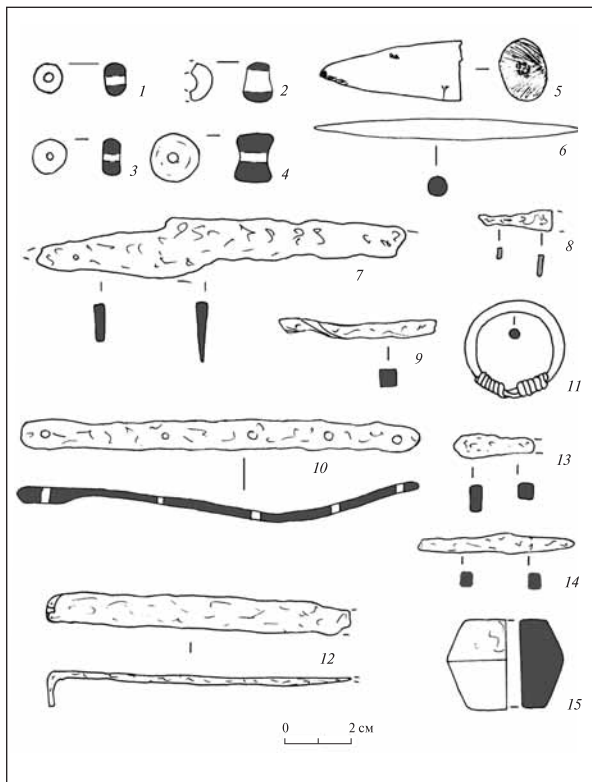

Рис. 7. Поселення Новоберецьке, індивідуальні знахідки: 1, 7, 11, 13 — з поверхні; 2—4, 6, 8 — культурний шар; 5, 9, 10, 12, 14, 15 — об'єкт 1 (1 — скло; 2—4, 15 — глина; 5, 6 — кістка; 7—10, 12—14 — залізо; 11 — срібло)

ні особливості, тобто план будівлі, наявність перегородок, кутки тощо. Це значно ускладнює їхню інтерпретацію. Слід вказати, що стан збереженості досліджених у Новоберецькому об'єктів для нашого регіону унікальний. Причому, із 11 наземних споруд на ділянці А поселення Війтенки тільки в будівлі 3 вдалося прослідкувати особливості конструкції — перегородки та кутки (Любичев, в печати).

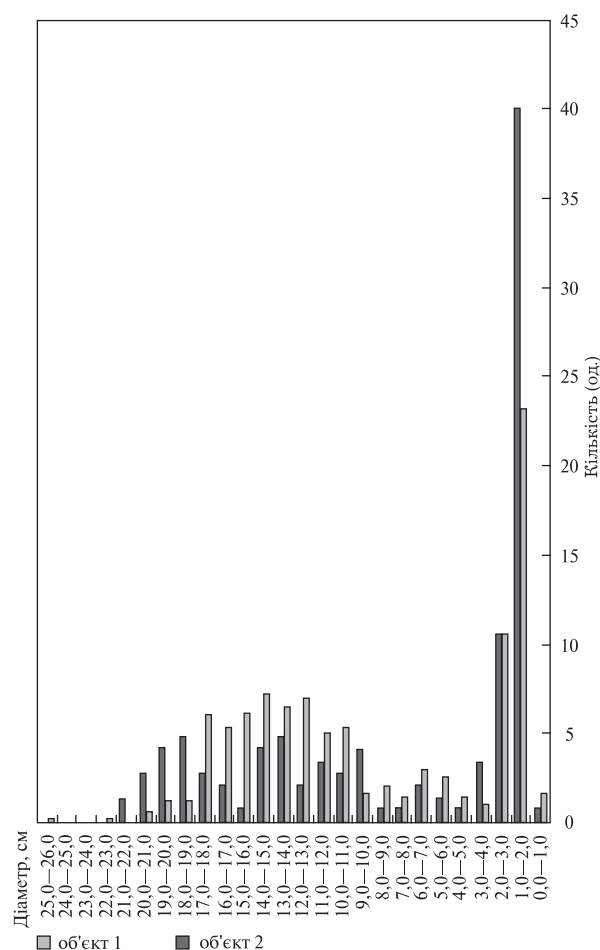
Близьку до об'єкта 1 в Новоберецькому формі завалу мали житло 3 на розкопі 12 у Будештах (Vornic 2006, fig. 31; 38), житло 1 на поселенні Вінниця-Вишенька (Магомедов 2001, с. 210, рис. 7, 2), житло 3 поселення Делакеу (Рикман 1975, с. 105). Окрім Війтенків, найближчими до Новоберецького поселеннями, де були досліджені незначні рештки наземних глинобитних конструкцій, є Колісники житло 3 (Мызгин 2002, с. 385) і Халимонівка житло 1 (Любичев 2005, с. 280—281).

Рівень залягання обох споруд у Новоберецькому не дав можливості чітко простежити стовбові ями, такі припускаються лише для об'єкта 1. Наявність їх важлива, в першу чергу, для з'ясування реальних розмірів споруди. Визначення Е.О. Рікмана, що «площа завалу

обмазки дорівнює площі самих споруд» (Рикман 1975, с. 84), нам видається дещо сумнівним. Адже формування завалу залежало від процесу руйнації споруди, що в конкретних випадках мав певні нюанси. Але іноді, під час дослідження глинобитних наземних споруд, дослідникам вдається зафіксувати стовбові ями. Приміром, їх зафіксовано в спорудах 1—3 на розкопі 1973 р. в Будештах (Vornic 2006, fig. 48), у житлі 2 на поселенні Гребінки (Магомедов 2001, с. 209, рис. 6, 2) тощо. Вочевидь наявність таких ям у наземному житлі залежить від можливості фіксації їх у чорноземному шарі, глибини залягання решток споруди на конкретній пам'ятці та особливостей конструкції певної глинобитної споруди (Любичев, в печати).

Крім того, на площі розкопу було досліджено дві ями. Контури **ями 1** зафіксовані на глибині 1,6 м від сучасної поверхні. В плані вона мала округлу форму діаметром 0,67 м. Дно рівне, стіни прямовисні (рис. 2, III). Глибина в ма-

Таблиця 3. Поселення Новоберецьке. Діаграма співвідношення фрагментів обмазки за діаметром відбитків з об'єктів 1 і 2

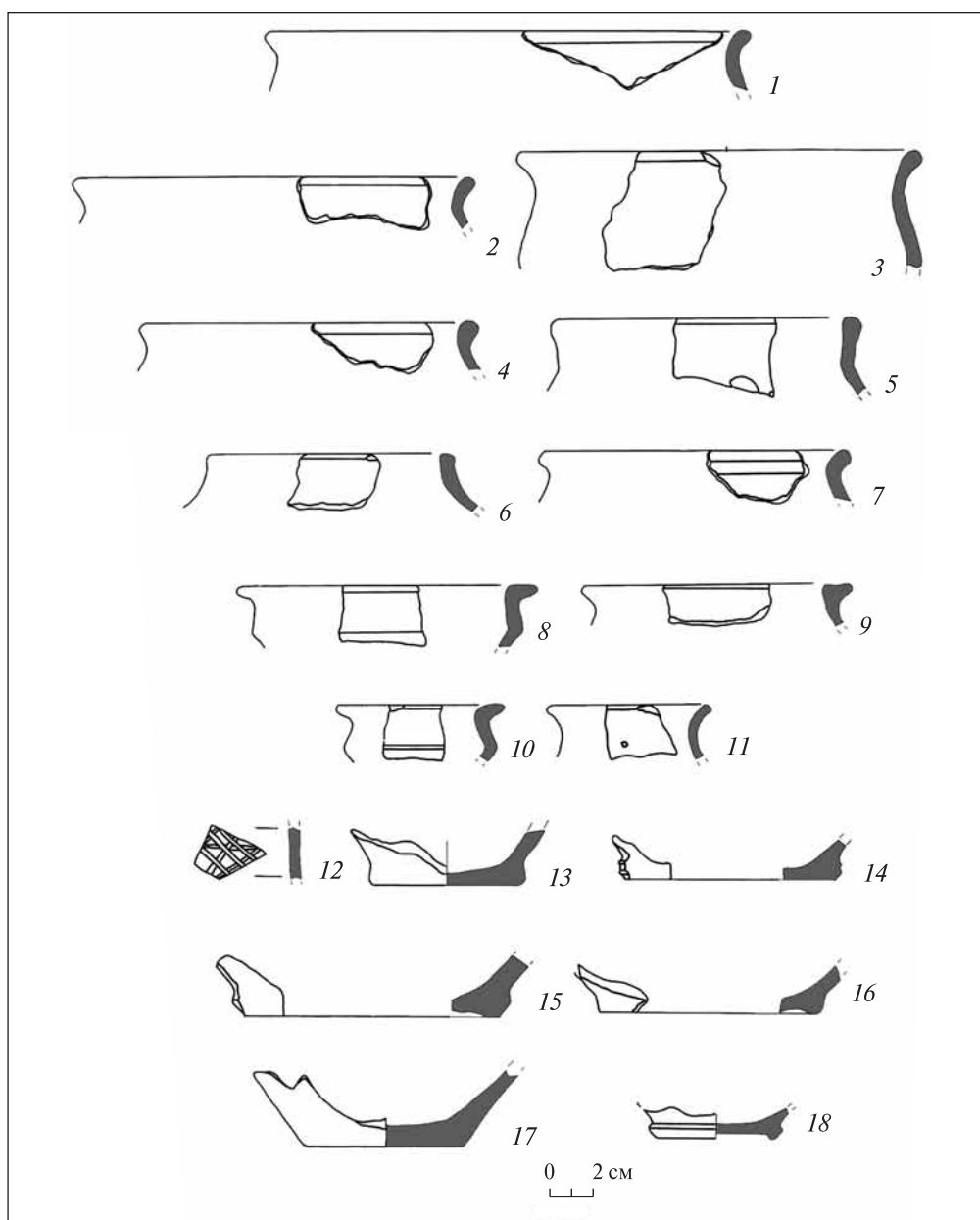

Рис. 8. Поселення Новоберецьке. Гончарна кераміка з площі об'єкта 1

терику 0,19 м, від сучасної поверхні — 1,79 м. У заповненні знайдено фрагмент глиняної обмазки, невиразний уламок стінки гончарної посудини та дрібне деревне вугілля.

Контур **ями 2** зафіксований на глибині 1,27 м від сучасної поверхні. В плані вона мала також округлу форму розмірами 1,01 × 0,97 м, дно увігнуте (рис. 2, IV). Глибина ями в материк 0,20 м, від сучасної поверхні — 1,47 м. У заповненні трапилися окремі дрібні фрагменти обмазки та два невиразні фрагменти вінець гончарного посуду.

На дні розкопу I, на глибині 1,12—1,18 м, виявлено невелике компакте скупчення щільно розташованих кісток тварини (птаха?).

Його розміри 0,25 × 0,10 м, видовжене за лінією схід—захід.

Визначення **хронології** поселення ускладнюється відсутністю хроноіндикаторів, що дають «вузькі» дати. Срібне скроневе кільце має досить широкий час побутування, і загалом такі речі характерні для пізньоримського часу (Обломский 2009, с. 194). Те ж саме стосується і намистин, знайдених на поселенні. Пастова бірюзова намистина з підйомного матеріалу відноситься до округлих/еліпсоїдних зрізаних двічі типу П/8, за О.В. Гопкало (Гопкало 2008, с. 18) або до типу 17 однобарвних скляних намистин, за К.М. Алексеевою (Алексеева 1978, с. 65), які датують II—V ст. Фрагмент пастової

червоної намистини з культурного шару відноситься до типу П/16 округлих/еліпсоїдних зрізаних двічі намистин, за О.В. Гопкало (Гопкало 2008, с. 20) або до типу 4 однобарвних, за К.М. Алексеевою (Алексеева 1978, с. 63), і датується так само П—V ст. Нарешті, до досить масового матеріалу належать світлоглиняні амфори типу Шелов F, які датуються IV ст. (Магомедов 2001, с. 62). Це дозволяє визначити час існування поселення IV — початком V ст.

Таким чином, результати дослідження поселення Новоберецьке (Западенька) значно розширюють наші знання про найпівденніші пам'ятки північно-східного ареалу черняхівської культури, а також вагомо доповнюють базу даних для вивчення домобудівництва регіону. Вони свідчать про необхідність пошуків нових і модернізації наявних методів вивчення наземних глинобитних споруд черняхівської культури.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1978 (САИ. — Вып. Г1-12).

Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н., Любичев М.В. Новые находки орудий сельскохозяйственного назначения на памятниках черняховской культуры в Харьковской области // Древности. — Харьков, 2005. — С. 326—330.

Воляник В.К. К вопросу о «больших домах» в черняховской культуре // Русь и славяне. — К., 1980. — С. 41—55.

Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.

Луцкевич І. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області // Археологія. — 1948. — 2. — С. 164—178.

Любичев М.В. Поселения черняховской культуры Шлях 2 и Халимоновка на Мже // Древности. — Харьков, 2005. — С. 276—287.

Любичев М.В. Наземные сооружения на поселении черняховской культуры Войтенки (по материалам раскопок 2004—2009 гг.) // В печати.

Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2007 году // НА ІА НАНУ. — 2007/137.

Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2008 году // НА ІА НАНУ. — 2008/92.

Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2009 году // НА ІА НАНУ. — 2009.

Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2010 году // НА ІА НАНУ. — 2010.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.

Мызгин К.В. Памятники черняховской культуры на р. Мжа (северо-восточная Украина) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — Тирасполь, 2002. — С. 384—388.

Обломский А.М. Материалы позднеримского времени поселения Ксизово-17 Задонского р-на Липецкой обл. // Vita Antiqua. — К., 2009. — 7—8. — С. 173—196.

Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986.

Рикман Э.А. Жилища Будештского селища (о домостроительстве в черняховскую эпоху) // МИА. — М., 1960. — 82. — С. 303—327.

Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975.

Строценъ Б.С. Черняхівська культура Західного Поділля. — К., 2008.

Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К., 1977.

Vornic V. Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești. — Chișinău, 2006.

Надійшла 11.02.2011

К.В. Мызгин

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОЗЛЕ с. НОВОБЕРЕКСКОЕ

Освещены результаты исследования поселения черняховской культуры возле с. Новоберецкое Первомайского р-на Харьковской обл. в 2008—2010 гг. Памятник расположен на западном, северном и южном склонах балки, по дну которой протекала речка четвертого порядка донской системы. На сегодняшний день поселение является наиболее южным известным в регионе черняховским памятником. Его площадь (16—18 га) условно делится на два участка: А и Б. Изучению подвергался только участок А. Стратиграфические условия поселения определили

хорошую сохранность его культурного слоя. На площади раскопа I исследованы остатки двух наземных объектов и две хозяйственные ямы.

Находки на поверхности поселения и в его слое представлены фрагментами гончарной, реже — лепной керамики, фрагментами амфор типа Шелов F, изделиями из глины (фрагменты грузил, пряслице, бусина), камня (фрагменты точильных камней), стекла (бусы), железа (нож, части шильев и проч.) и серебра (височное кольцо).

Изученные объекты являются остатками двух наземных глинобитных сооружений. Исследование их обмазки позволило выделить три группы отпечатков деревянных частей: прутья, жерди и столбы. Если основную часть отпечатков объекта 1 составляют жерди, то в объекте 2 таковыми являются прутья. Сравнительный анализ отпечатков обмазки из двух объектов свидетельствует о значительной близости конструкции строений.

Определение хронологии поселения затруднено из-за отсутствия хроноиндикаторов с «узкими» датами. Амфорный материал и бусы, обнаруженные на памятнике, позволяют отнести существование поселения к IV — началу V вв.

K. V. Myzgin

CERTAIN RESULTS OF RESEARCH AT CHERNYAKHIV CULTURE SETTLEMENT NEAR NOVOBERETSKE VILLAGE

Described are the results of research of the Chernyakhiv culture settlement near Novoberetske Village of Pervomaysk Region in Kharkiv Oblast in 2008—2010. The site is situated on the western, northern, and southern slopes of a gully, in the bottom of which a river of the fourth order of the Don system flowed. The settlement is the most south Chernyakhiv culture site in the region today. Its territory (16—18 hectares) is conventionally divided into two areas: A and B. Only the area A was studied. Due to the site's stratigraphic conditions its cultural layer is well preserved. The remains of two overland structures and two husbandry pits were studied at the area of excavation trench I.

Finds on the surface of settlement and in its layer are represented by fragments of wheel-turned, or more rarely of hand-made, pottery, fragments of Shelov F type amphorae, earthenware (fragments of sinkers, a spindle whorl, a bead), stoneware (fragments of grindstones), glassware (beads), ironware (a knife, awls fragments, etc.), and silverware (temporal ring).

Objects studied are the remains of two overland structures with cob walls. Research of their plastering allowed the author to define three groups of imprints of wooden elements: twigs, poles, and slabs. While poles are the main part of imprints in the object 1, poles are such in the object 2. The comparative analysis of plastering imprints from the two objects shows a significant closeness of the buildings' structures.

Defining the settlement chronology is complicated because of the absence of chronological indications with «narrow» dates. Amphorae material and beads found at the site make it possible to date the settlement by the 4th c. and the beginning of the 5th c.

Н. Профантова, М. Куна

СЛОВ'ЯНСЬКЕ СЕЛИЩЕ РОЗТОКИ VI—VII ст. БІЛЯ ПРАГИ, ЧЕХІЯ

Подано результати аналізу матеріального комплексу найбільшого поселення пражко-корчацької культури — Розтоки, де досліджено декілька сот слов'янських жител.

К л ю ч о в і с л о в а: Чехія, ранні слов'яни, пражко-корчацька культура, поселення, матеріальний комплекс.

У Чехії на 2006 р. відкрито 159—160 пунктів з керамікою пражкого типу (Kuna, Profantová 2005, s. 75—84), що належали раннім слов'янам. Лише 9—10 досліджені настільки, що можливо припустити наявність не менше трьох жител. Найважливіші три: Брезно біля Лоун у північно-західній Чехії, вісім жител (Pleinerová

2000), Прага — Лібоці 1 і 2, приблизно 19—20 осель (Bureš, Profantová 2005) і Розтоки біля Праги. Це поселення має важливе значення для вивчення характеру заселення за найранішої слов'янської фази. Район площею понад 20 га досліджений у 1980-і рр. (Kuna, Profantová 2005) і вдруге та інтенсивніше — в 2006—2007 рр. (Kuna, Profantová 2007, s. 34). Дотепер було опубліковано 128 слов'янських

© Н. ПРОФАНТОВА, М. КУНА, 2011

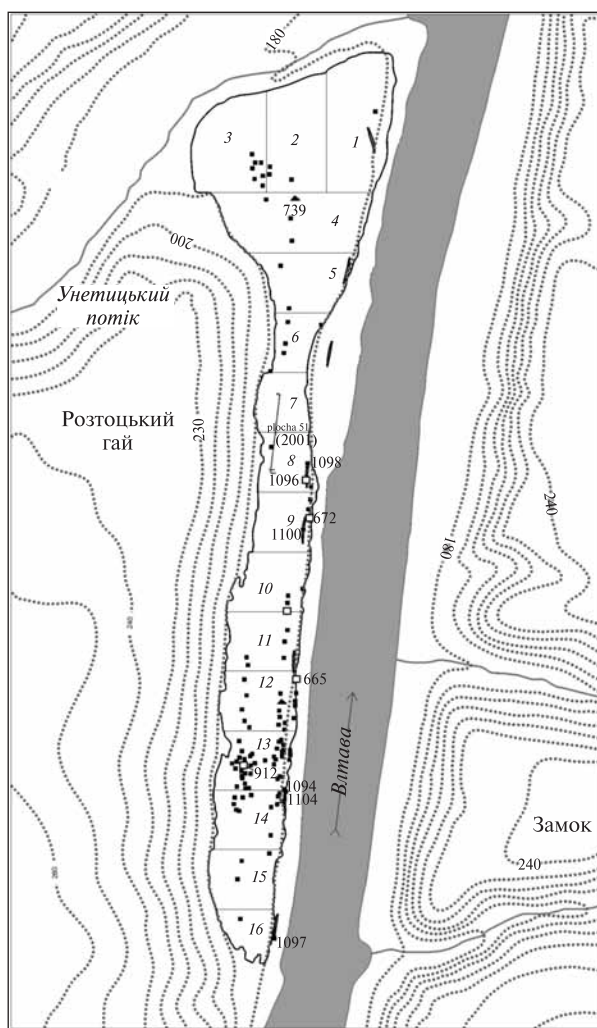

Рис. 1. Розтоки, план. Позначено майстерні, виявлені до 2001 р. Умовні позначки: ▲ — об'єкт з кам'яною та глиняною печами; □ — житло з кам'яною піччю та вогнищем; ■ — інші півземлянки

жител, з яких лише в 36 зафіксовано всю площу будівлі (Kuna, Profantová 2005; Profantová 2005). У 2006 р. виявлено ще 140—141 оселю, а в 2008—2009 рр. — понад 64 (розкопки М. Куна та Н. Профантової: Kuna, Profantová, Tomášek 2009). Таким чином, загалом маємо близько 335 жител, що належать, щонайменше, до трьох горизонтів слов'янського заселення.

Комплекс у м. Розтоки лежить на лівій терасі р. Влтава і представляє собою вузьку природно дуже чітко вицленовану на рельєфі смугу завдовжки приблизно 1,5 км (рис. 1). На річці був, імовірно, острів, а в північній частині району — брід. Порівнюючи досліджену та невивчену частини пам'ятки (розкопки до 1989 р.), припускалася загальна кількість осель у межах 450—500 (Kuna 2001). Після розкопок 2006 р. можна думати, що кількість будівель загалом сягала 600—700. Відтак, Розтоки — найбільший житловий

масив VI—VII ст. У Центральній Європі за розміщенням, розмірами та характером заселення найближчими до нього є комплекси, відкриті в Україні, приміром Рашків 1 і 2 з 80 і 97 житлами (але вони існували до VIII ст.: Баран 1988).

На підставі стратиграфії та аналізуючи кераміку поселення Розтоки виділено три фази його розвитку. До найстаршої належить найбільше жител, до наймолодшої, навпаки, — найменше, як і об'єктів загалом. Ця тенденція не зміниться, мабуть, і після визначення належності жител наступного, ще масштабнішого етапу розкопок 2006 р. Та все ж слід додати, що майже 50 % об'єктів неможливо точніше датувати ніж загалом часом побутування всього комплексу — себто, в межах 150 років (540/550—670/690 рр.). Можна припустити синхронність і планіграфічну єдність груп приблизно з 4/5 жител — вони можуть бути сплановані навіть півколом, але це, ймовірно, є винятком. Одне таке півколо утворюють житла з піччю в південно-західному кутку — доволі рідкісне явище (920, 925, 926 і 927), що належать до ранньої фази заселення (Kuna, Profantová 2005, obr. 17), інші житла з піччю в такому само кутку (1038, 1088, 1085 або 077, 1089, 1090 та 1094) були розташовані півколами.

Навіть смуга завширшки 20,0 м, досліджена в 2006 р., не дала свідчень того, що насиченість жител — на відстані 1,0 км — була принципово інша. Додамо, що кількість перетинань об'єктів у південній частині найбільша. Для всього ареалу маємо справу з 4—5 потрійними і з 20—21 подвійними перетинаннями осель і ям (чотири випадки). Дуже рідко трапляються ознаки огорожі будівель — ямки для кілків на однаковій відстані.

Рис. 2. Розтоки. Мініатюрне житло 1206, піч

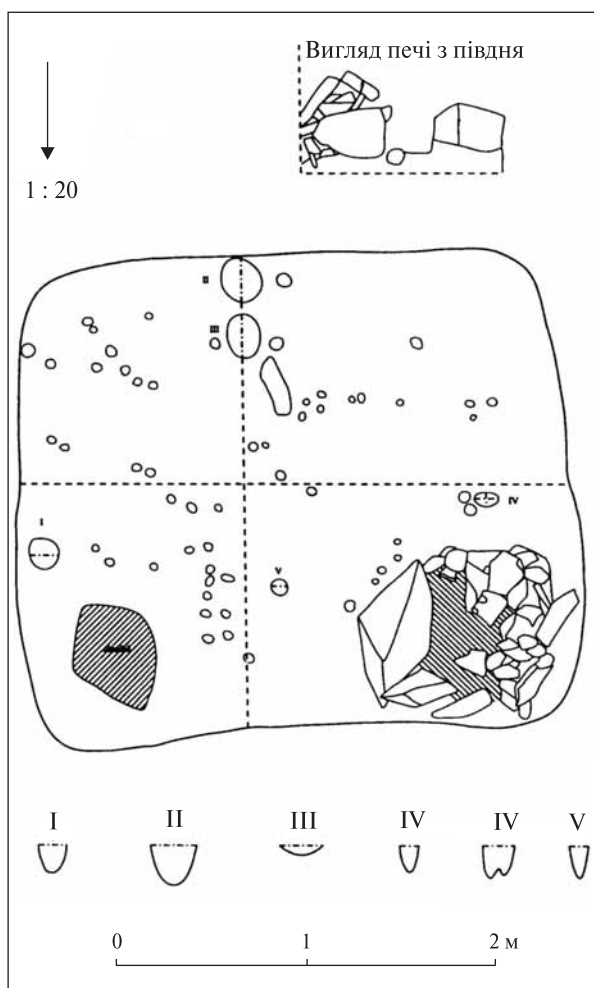

Рис. 3. Розтоки. Житло-майстерня 1096 з кам'яною піччю та вогнищем

Для зведення печей, розташованих здебільшого в північно-західному кутку оселі, використано місцевий камінь (протеозойський) і лише в деяких випадках — інший (приміром, пісковик зі скам'янілими равликами), доставлений здалека (приблизно за 10,0 км), наприклад житла 1265.1, 1301, 1379 і 1498. Загальна вага печей сягала 300—500 кг. У двох випадках встановлено, що піч була зі склепінням. Воно повністю вціліло в житлі 1351.

В одному житлі значної площі (1113) відкрито рештки жолобка в південній та західній стіні (частково), що впадав у кутках до ями від стовбів, себто є докази стовбової конструкції стін жител. Стіни були іноді стовбові, іноді сплетені з лози та обмазані спеціальною глиною, від якої лишилися випадково випалені фрагменти, іноді зі слідами побілки.

Зернові ями концентруються в північно-західній частині масиву та доволі рідкісні в південній. Зменшення кількості зернових ям поблизу річки можна пояснити загрозою підйому

грунтових вод, але їх не було і на заході південної частини. Можливо, що частина великих зернових ям була сконцентрована поблизу полів і саме в них зберігали насіння для посіву. Але можна припустити наявність іншого типу зерносховищ.

Культовий об'єкт. 2006 р. виявлена незвична ситуація: в долівці оселі 1206.1, ушкодженій старим лінійним вкопом, відкрита «мініатюра» 1206.2. Вона представляє якусь оселю в оселі. У випадку, якщо вони були одночасні, нижня частина мала бути перекрита дерев'яною підлогою, аби функціонувало більше житло 1206.1. Був знайдений навіть слід входу до мініатюрного житла (з північного боку), що знаходився поряд з великою піччю житла 1206.1, розміщеною звично в північно-західному кутку. Склепіння мініатюрної печі ретельно оброблене, як і її челюсті, що встановлено томографічним аналізом (рис. 2). Піч звернена челюстями на захід, і цим вона принципово відрізняється від звичних печей у великих житлах поселення, відкритих, як правило, до південного боку. Ці відмінності, на наш погляд, принципові. Захід — це сторона, яка у давніх слов'ян, як і інших народів, символізувала світ померлих, а також світ богів домашнього вогнища та достатку. Чи робили тут пожертви, вклоняючись прашурам і охоронцям дому? Можливо. В усякому разі мініатюрна будівля була пов'язана з язичництвом давніх слов'ян і не має аналогій.

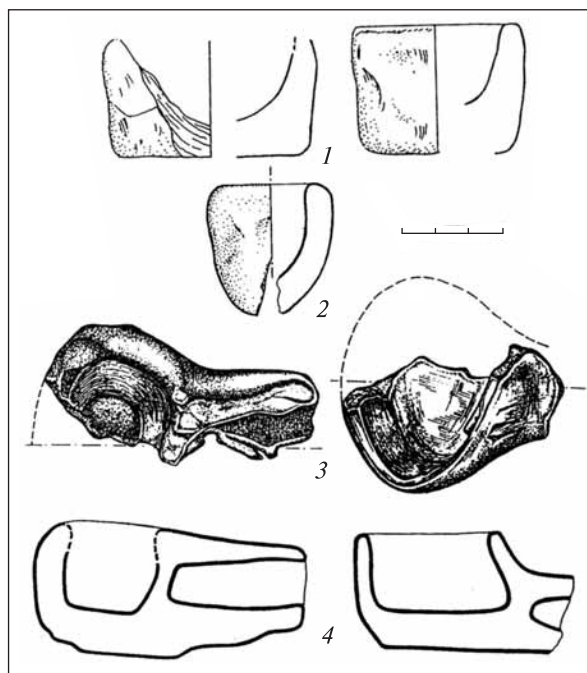

Рис. 4. Розтоки. Тиглі (об'єкти 1034 і 1075) і лячки (об'єкти 1087 і 1100)

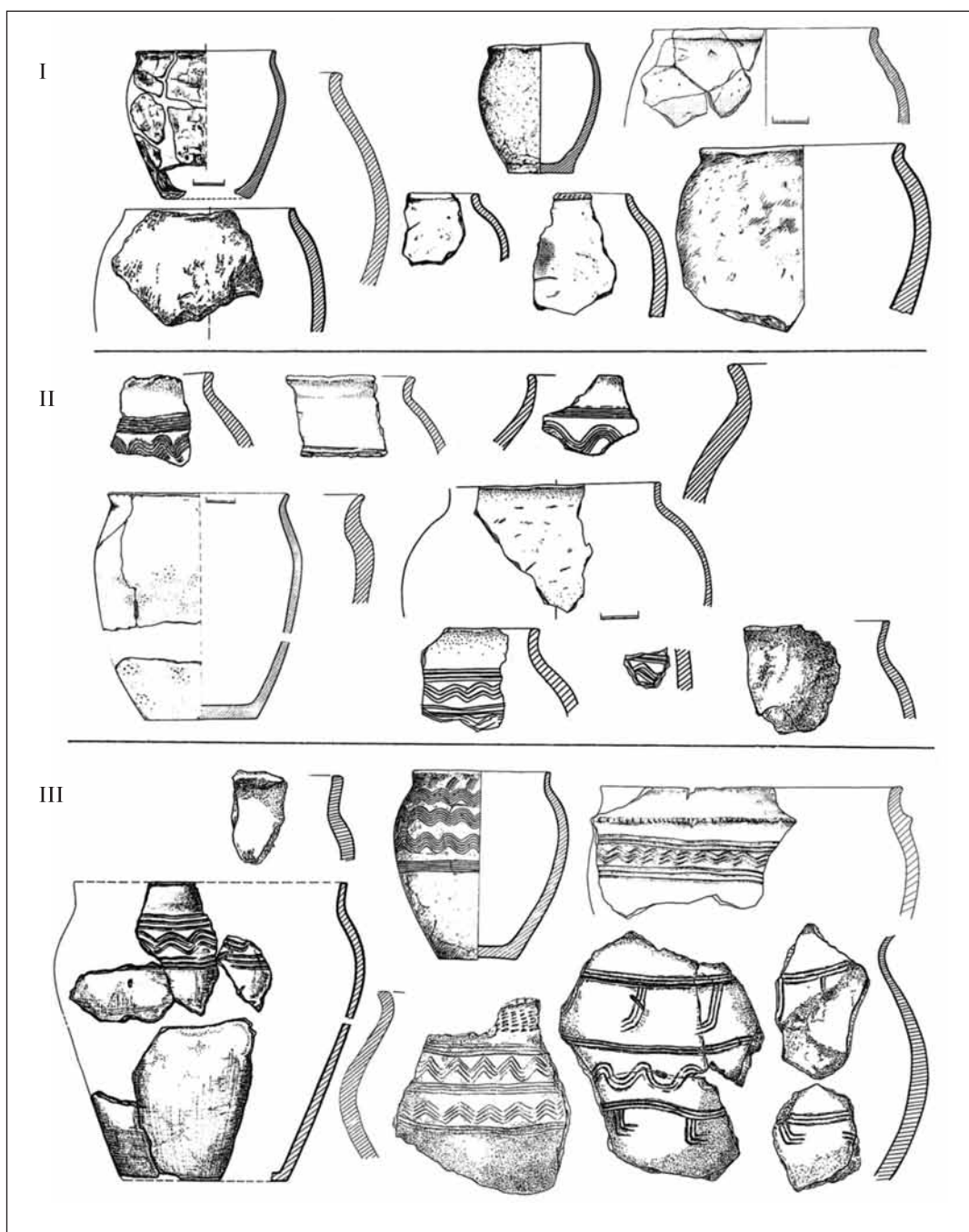

Рис. 5. Розтоки. Развитие керамики, фазы I—III

Проблема майстерень у Розтоках. Присутність ремісників, перш за все ковалів-ливарників, можна довести знахідками ливарних лячок і тиглів у об'єктах 1034, 1075, 1087, 1100 і 1263 (рис. 4). Парадоксально, що їхня більшість знайдена не в будівлях, які можна інтерпретувати як майстерні, а в заповненні осель і ям (Profantová 2006).

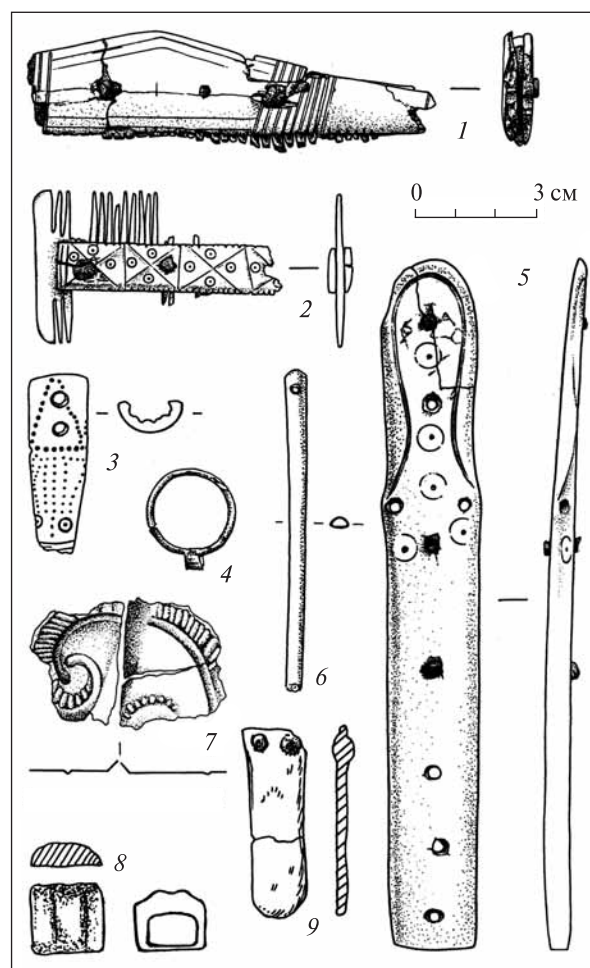
Місцями, де відбувалася хоч якась ремісничка діяльність, можна, з великою вірогідністю, вважати півземлянки з двома вогнищами чи з піччю та вогнищем. У добре ізольованому, але погано вентиляційованому однокамер-

ному житлі, площа якого була не більша ніж 16 м² (у Розтоках навіть 12 м²), не було потреби в другій печі чи вогнищі для його опалення. У групі стандартних заглиблених жител в Розтоках можна на цій підставі вирізнити три типи об'єктів.

1. Житла з кам'яною піччю в кутку та вогнищем на долівці в центрі чи іншому кутку — 665, 672, 1045.1, 1096, 1484, 1522, неясно 912 (табл. 1; рис. 3).

2. Житла з кам'яною та глиняною печами (739.2 і пов'язані об'єкти 1058 і 1059).

Рис. 6. Розтоки. Некерамічні знахідки: 1, 2 — гребені; 3 — свисток; 4 — сережка; 5 — накладка; 6 — голка; 7—9 — окуття, наконечник паска ? (1—3, 5 — ріг; 6 — кістка, 4, 7, 8 — бронза та срібло)

3. Житла з двома вогнищами (приміром, 1216, 1255, 1259; табл. 1).

Своєрідним вважаємо житло з піччю під східною стіною та те, в якому вогнище було не біля стіни (в цьому випадку не можна припустити одночасність об'єктів).

Усі три типи об'єктів виявлені в усьому ареалі (рис. 1). В об'єктах з кам'яною та глиняною печами випікали, вірогідно, хліб. Подібні хлібопекарні відомі і в раніший період.

Проблематично встановити функцію будівель, які, виходячи з різних ознак, були не лише житловими та навіть, імовірно, майстернями (Profantová 2006, s. 122—126). Слов'яни, мабуть, зуміли віднайти й приносили залізняк на поселення (об'єкти 1096, 1100, 1294.2?). Але його обробляли в іншому місці. Майстерні, очевидно, становили лише незначний відсоток з-поміж вивчених об'єктів (до 2001 р. їх було 5 %: Profantová 2006, tab. 1, 2). Окрім бронзоліварництва, побутовало також виробництво жорен (напівфабрикат в об'єкті 634) і пряслиць (з пилевика й опоки), вірогідно, в Розтоках також виготовляли гребені та інші речі з рогу та кістки.

Таблиця 1. Розтоки. Дані про житла з піччю та вогнищем

Об'єкт, №	Розмір, см	Площа, м ²	Розміщення печі, вогнища, напрямки отвору	Розмір печі, см	Розміщення вогнища	Розмір вогнища, см	ЯК	Передпіччя
665	280 × 270 Н	мін. 7,6	ПнЗ, ВГ, Пд	110 × 110	ПнС, ВГ	50—60		східний край печі
672	330 × ?		ПнЗ, ВГ, Пд	66 × 40	середина	34 × 46		
912	384 × 298	11,44	ПнЗ, ВГ, Пд		середина	150	0	поблизу розтиральник
1045.1	265 × ?		ПнЗ, ВГ, Пд	70 × ?	середина	42 × ?	0	кремінь обгорілий
1096	250 × 295	7,37	ПнЗ, ВГ, Пд	90 × 100	ПнС	50 × 44	Х	залізна руда
1216	294 × 272	8,0	ПнЗ, ВГ, вогнище	66 × 54	ПнС	56 × 36	Х	немає
1255	301 × 280	8,43	ПдЗ — вогнище	66 × 44	ПнЗ	48 × 28	Х	
1259	295 × 296	8,73	середина — ПдЗ — вогнище	54 × 44	ПнЗ	24н	0	немає
1461	338 × 301	10,2	ПнЗ Вг — Пд	50 × 34	середина	66 × 28 Н	0	немає
1466	326 × 248 Н	7,8	ПнЗ — Пд	50 × 32	ПнС	66 × 34	0	немає
1522	240 × 246	5,9	ПнЗ ВГ — Пд	68 × 40	середина, поблизу	96 × 48	0	немає

Примітка: ПнЗ — північно-західний, ПнС — північно-східний, Пд — південь, ПдЗ — південно-західний, ПдС — південно-східний, З — захід, ЯК — яма для кілків, ПП — передпіччя, ВГ — вугілля, Д — діаметр, Н — не ціла стіна

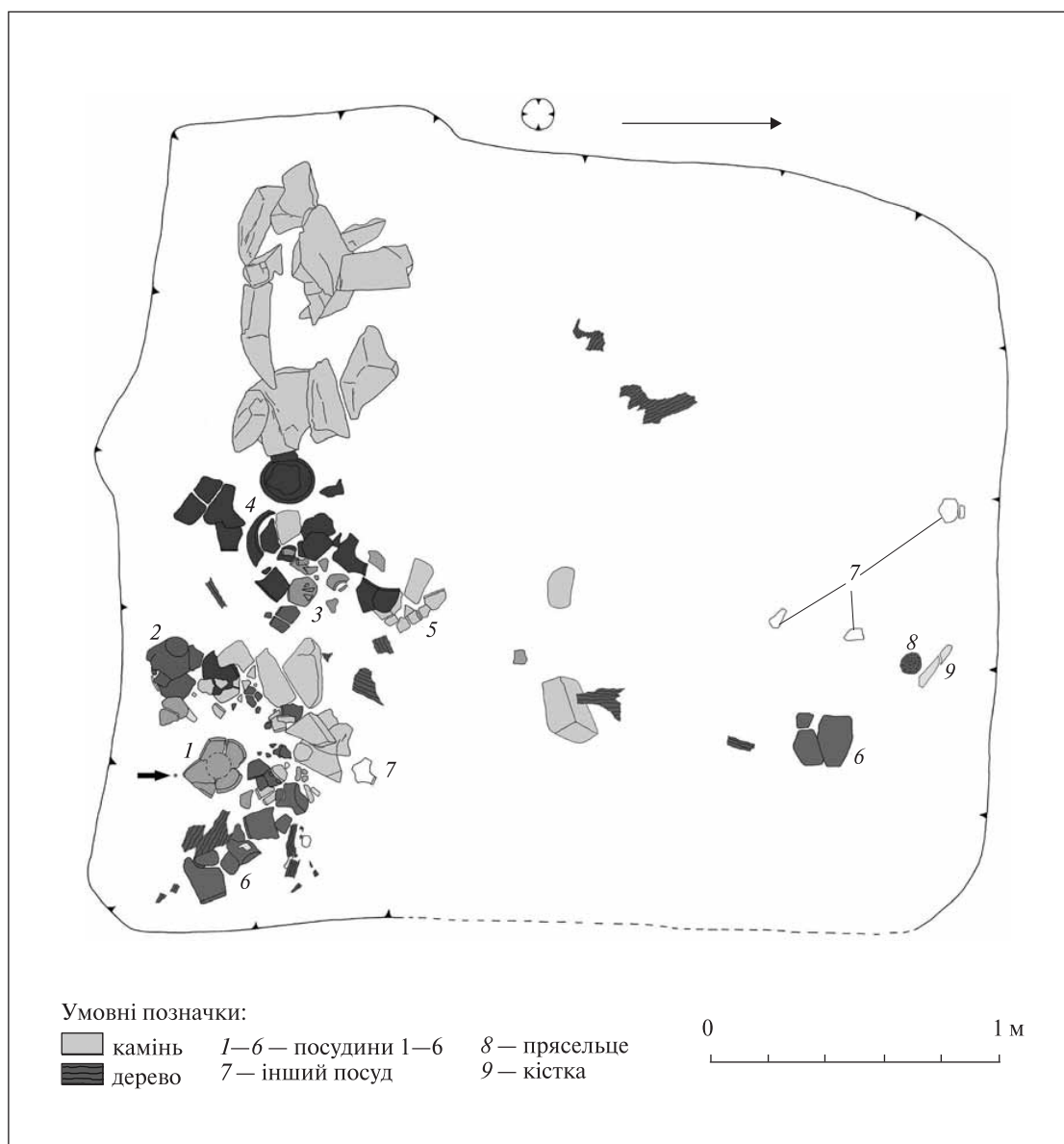

Рис. 7. Розтоки. Розташування разбитого посуду (1—6) у житлі 1264.1

Це доводять знахідки обрізків рогу (рис. 8), а також значної кількості однотипних односторонніх гребенів у всьому ареалі (330, 911, 1113) та оброблений гребінь (об'єкт 911: рис. 6, 1). Але напівфабрикатів гребенів, відомих за матеріалами заглибленого житла з Мутениць, які засвідчують, що воно було, ймовірно, майстернею з обробки кістки (Klanica 1986, s. 152, obr. 54), в Розтоках поки що немає.

Матеріали з жител: кераміка. На першому етапі розкопок були виявлені тільки два житла (1038 і 1041), оснащені чотирма посудинами (одна фрагментована) як елементами інтер'єру. У житлі 1038 було дві посудини, опущені в долівку по обидва боки від печі, що типово для Розтоків, у двох були точила (Kuna, Profantová 2005, obr. 186, s. 318—

322). У 2006 р. виявлено згоріле житло 1264.1, у якому лишився разбитий посуд — мінімум п'ять реконструйованих неорнаментованих посудин і ще частина однієї (рис. 7). Цей випадок доводить, що посуд різнився розмірами, а, відтак, і функцією — від найбільшої посудини заввишки 28,0—28,6 см до маленької столової заввишки 12,0 см, діаметр вінець 10,7 см. У житлі 1191 стояли чотири цілі посудини та нижня частина ще однієї, що впала з печі; дві посудини середнього розміру стояли в південно-західному кутку житла, біля стіни. Цілі посудини неорнаментовані, крім однієї, котра внизу має сліди орнаменту гребенем. У заповненні будівлі були й орнаментовані черепки.

Дещо не зовсім стандартну за знахідками ситуацію представляють два житла (1294.1 та 1294.2),

що перекривали одне одне майже по всій площі. В обох на захід від печі була впущена неорнаментована велика посудина — одна над одною. В житлі 1294.1 усередині великої посудини була ще маленька. Таку само ситуацію виявлено в житлах 665 і 1038. У житлі 1354 посудина, що стояла біля північної стіни поблизу печі, була прикрита плоским каменем, можливо від жорна.

Усього з Ростоків маємо приблизно 64—70 цілих реконструйованих посудин. Здебільшого вони середніх розмірів, але є також маленькі й великі горщикоподібні миски, миски і нерухомі запасники з діаметром вінець 29,0—30,0 см і такої само висоти. Мініатюрний посуд представлений двома зразками заввишки не більше ніж 9,0 см.

З-поміж цілого посуду орнаментовані представлені вкрай рідко (4—5 екз., приміром, житла 939, 1041 і 850: рис. 5, III). Але посудини-зерновники були оздоблені (об'єкт 850), як і столова кераміка (маленькі горщики та миски). Також і на новому етапі розкопок орнаментована кераміка була винятком — виявлена в 16 об'єктах із приблизно 149, а гончарна не знайдена зовсім. Крім орнаментациї у вигляді кількох хвиль, а також їхнього поєднання з горизонтальними лініями, зрідка трапляється штампована.

Металеві, рогові та скляні предмети. Загалом знайдено дуже мало дрібних предметів, оскільки житла, крім чотирьох, були спокійно полишені, а всі побутові речі перенесені до нових.

Та все ж у Розтоках виявлено чимало різних предметів: залізний серп (житло 1309), три глиняні важки (житло 932) та кам'яні до вертикального ткацького станка, залізні ножі різної якості, залізні цвяхи та шила, кістяні декоративні накладки на руків'я (рис. 6, 5), залізні пряжки та наконечники паска, срібна пресована оздоба (рис. 6), бронзові декоративні нашивки на одяг і жіночі прикраси — бронзові сережки (рис. 6, 6), підвіски, браслет (можливо, попереднього періоду), скляний бісер різного кольору (жовтий, синьо-зелений, синій, білий), двічі навіть поліхромний (приміром, намистина з пластичними кольоровими вічками, вірогідно, раннього аварського типу з житла 1191). Новинкою є глиняні гральні шайби — 3 екз. в житлі 1265.1.

Дрібні бронзові кільця (приміром, дім 1522) подібні до тих, які виливали в майстерні в Берншівці (Винокур 1997, рис. 26, 38). В об'єкті 1070.1 знайдено шматочок обрізаного балтійського бурштину (Kuna, Profantová 2005, obr. XXV, 5, 6). Для мешканців селища були доступні і західні прикраси — залізні наконечни-

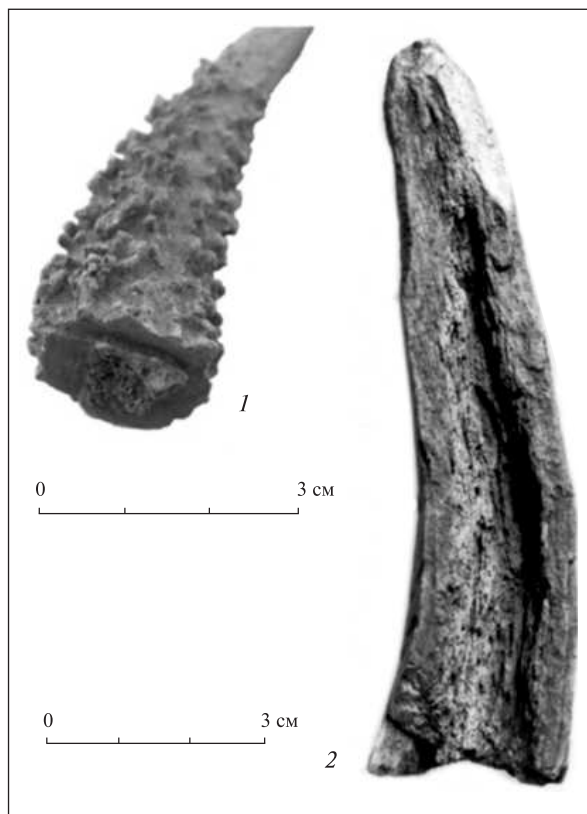

Рис. 8. Розтоки. Обрізані роги з об'єктів 1265.1 і 909

ки на пасок (рис. 6, 9), інкрустовані залізні накладки — і продукція, виготовлена в Карпатській улоговині, — срібні накладки? (рис. 6, 7), намистина з вічками, а також довізна сировина (бурштин). Можна думати, що в Розтоках мешкала якась еліта (Kuna, Profantová 2005, s. 228, 233—234), яка користувалася срібними чи залізними інкрустованими прикрасами і на яку працювали місцеві ливарники, продукцію котрих ми не дуже знаємо. Свій статус вона демонструвала інакше ніж, приміром, тодішні германські воїни, через що археологам її важко виокремити.

Висновок. Усупереч попереднім уявленням чотири житла знищені пожежею, два з них — 1263 і 1264.1 — згоріли одночасно. Поки не ясно, чи вдасться отримати за згорілою деревиною дендродати чи лише АМ ¹⁴С. Але простір поселення використовували, мабуть, доволі продумано, оскільки житла часто зносили та через якийсь час закладали камінням, через що утворився так зв. центральний завал на місці, де рельєф найбільше просідав (приміром, житла 673, 918, 925, 926, 927, 974 та ще більше ніж 15 об'єктів сезону 2006 — приміром, 1255).

Розтоцький масив становить поки що важку інтерпретаційну проблему. Неможливо припустити якийсь чинник, що призвів до заги-

білі чи спровокував залишити оселі (повені й пожежі були рідкісні: Kuna 2001). За попередньою оцінкою, правдоподібно одночасно могло функціонувати навіть більше ніж 100 жител. Поселення розташоване не в ідеальному місці, через що воно не було інтенсивно заселене в давніший період, як і в наступних фазах раннього середньовіччя (Kuna, Profantová 2005, s. 229—230, 235).

Не віднайдено специфічних проявів, котрі могли б пояснити надзвичайну концентрацію тут мешканців. На вирішення проблеми харчування частково вказує значна кількість кісток свині — більше 50 % (Kuna, Profantová 2005, s. 172, obr. 108a). Свинина була доступна, оскільки її можна швидко репродукувати. Ще одним

показником можуть бути розміри підземних зерносховищ, що в середньому більші порівняно з іншими пам'ятками Чехії (приміром, Бржезно). Та в будь-якому разі немає відповіді на багато запитань. Зокрема, чому населення Розтоків у останній фазі зменшилося та куди переселилося у VIII ст. Можливо, частина його мешканців брала участь у зведенні городища на другому березі річки (Прага-Богніце), але точну дату його заснування встановити не можна — воно виникло приблизно у VIII ст. Ми не впевнені, що селище Розтоки в Чехії виняткове — можливо, таких концентрацій житлових об'єктів більше, та тільки один удалося дослідити. На жаль, ми не маємо його некрополя, і в щільно заселеній місцевості біля Праги мало шансів його знайти.

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.

Винокур І.С. Слов'янські ювеліри Подністров'я. — Кам'янець-Подільський, 1997.

Bureš M., Profantová N. Raně středověké sídliště v Praze — Libocí // *Archeologie doby hradištní v Čechách*. — Plzeň, 2005. — S. 44—71.

Klanica Z. Počátky slovanského osídlení našich zemí. — Praha, 1986.

Kuna M. Kvantitativní aspekty raně středověkého osídlení v Roztokách // *Rulfův sborník*. — Praha, 2001. — S. 205—217.

Kuna M., Profantová N. Počátky raného středověku v Čechách. — Praha, 2005.

Kuna M., Profantová N. Sídliště kultury pražského typu v Roztokách // *Výzkum na stavbě přeložky silnice v r. 2006. Zprávy české společnosti archeologický 2006*. — Praha, 2007. — S. 33—34.

Kuna M., Profantová N., Tomášek M. Sídliště kultury pražského typu v Roztokách // *Výzkum na stavbě přeložky silnice v r. 2008. Zprávy české společnosti archeologické 2008*. — Praha, 2009. — S. 29.

Pleinerová I. Die altslawischen Dorfer von Brezno bei Louny. — Praha; Louny, 2000.

Profantová N. Nové objekty kultury s keramikou pražského typu z Roztok u Prahy // *Památky archeologické*. — 2005. — 96. — S. 127—164.

Profantová N. Problem rozpoznatelnosti dílen u nejstarších Slovanů (6. — pol. 8. stol.) // *Na prahu poznání českých dějin. Sborník prací k počtě J. Slámy*. — Praha, 2006. — S. 113—129 (*Studia mediaevalia pragensia*. — 7).

Надійшла 15.02.2011

Н. Профантова, М. Куна

СЛОВЯНСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ РОЗТОКИ VI—VII вв. БЛИЗ ПРАГИ, ЧЕХИЯ

На территории Чехии известно около 145 поселений пражско-корчакской культуры (VI—VII вв.). Наиболее исследованными являются поселение в Бржезно (8 жилищ и 18 ям) и поселение в Розтоки, недалеко от Праги. На этом поселении жилища (9—10 м²) преобладают в южной части, хозяйственные ямы — на северном участке.

Раскопки этого поселения производились в 1980-х, 2001, 2006 и 2008—2009 гг. Опубликованы результаты исследований 128 жилищ с этого поселения. В 2006 г. было исследовано еще 141 жилище, а в 2008—2009 гг. — около 75.

Поселение Розтоки расположено на левом берегу Влтавы, на узкой и природно очень четко вычлененной из окружающего рельефа полосе площадью 25 га и длиной приблизительно 1500 м. После раскопок 2006 г. предполагаемое количество жилищ находится в пределах 600—700 ед.

Подобные пражско-корчакские поселения с большим количеством жилищ известны в Украине: Рашков 1 (80 жилищ) и Рашков 2 (97 жилищ) (конец VIII в.).

N. Profantova, M. Kuna

THE 6th—7th c. EARLY SLAVONIC SETTLEMENT ROZTOKY NEAR PRAGUE, CZECH REPUBLIC

There are known about 145 settlements of Prague-Korčak culture (the 6th—7th c.) on the territory of Czech Republic. The most fully studied are a settlement in Březno (8 houses and 18 pits) and a settlement in Roztoky near Prague. The houses (9—10 м²) prevail in the southern part of this settlement and husbandry pits are only in the northern part of the site.

Roztoky settlement is situated on the left bank of the Vltava River, on the narrow and clearly naturally separated belt from the surrounding relief of 25 hectares area and 1500 m length. After excavations in 2006 estimated number of dwellings is from 600 to 700.

Such Prague-Korčák culture settlements with a great number of dwellings are known in Ukraine: Rashkiv 1 (80 houses) and Rashkiv 2 (97 houses) of the end of the 8th c.

О.І. Айбабін

АНТРОПОМОРФНА БЛЯШКА З РОЗКОПОК У ФОРТЕЦІ ЕСКІ-КЕРМЕН

Публікується бронзова бляшка, виявлена на городищі Ескі-Кермен.

К л ю ч о в і с л о в а: раннє середньовіччя, Крим, антропоморфна накладна бляшка.

На розташованому в Гірському Криму плато Ескі-Кермен вивчені будівельні рештки та печерні споруди, віднесені до трьох етапів життєдіяльності: ранньовізантійська фортеця (кінець VI—VII ст.), місто хозарського часу (VIII — перша половина IX ст.) і пізньовізантійське місто (друга половина IX—XIII ст.). Планування центральної частини плато Ескі-Кермен не раз змінювалося. У процесі будівельних робіт, які провадили в пізні періоди, поверхню скелі зачищали для нових споруд, а раніші нашарування переміщували на схили біля краю плато, до захисних стін.

У 2006 р. були розкопані переміщені культурні шари на східному схилі городища біля внутрішньої сторони захисної стіни. Під 20—30-сантиметровим темно-коричневим дерновим шаром виявлений ясно-коричневий пухкий шар завтовшки 70—80 см, що перекривав пухкий темно-сірий золистий ґрунт завтовшки до 60 см. Він залягав на 30-сантиметровому шарі коричневого суглинку, під яким був шар ясно-коричневого суглинку потужністю до 1,5 м і засипка, що нівелювала поверхню схилу (Айбабін 2007, с. 134—137).

У шарі ясно-коричневого суглинку виявлено антропоморфну накладну бляшку (довжина 6,6 см, ширина 4,5 см), вилиту з білого металу, з загнутими до зворотньої сторони кінцями (рис.). Голова фігурки чоловіка вилита у формі геральдичної бляшки. Очі позначені двома різьбленими кружками з крапкою в центрі, під ними —

круглий отвір. Ноги зігнуті в колінах, зігнуті в ліктях руки сперті на стегна. Нижня частина однієї ноги не збереглася, на вцілілій — круглий отвір. Отвори призначалися для гвіздків, якими фігурку закріплювали на щільній основі.

Фігурка схематизовано передає образ, відомий за литими срібними антропоморфними бляшками-накладками на щільну основу, що входили до скарбу з Мартинівки (Pekarskaja,

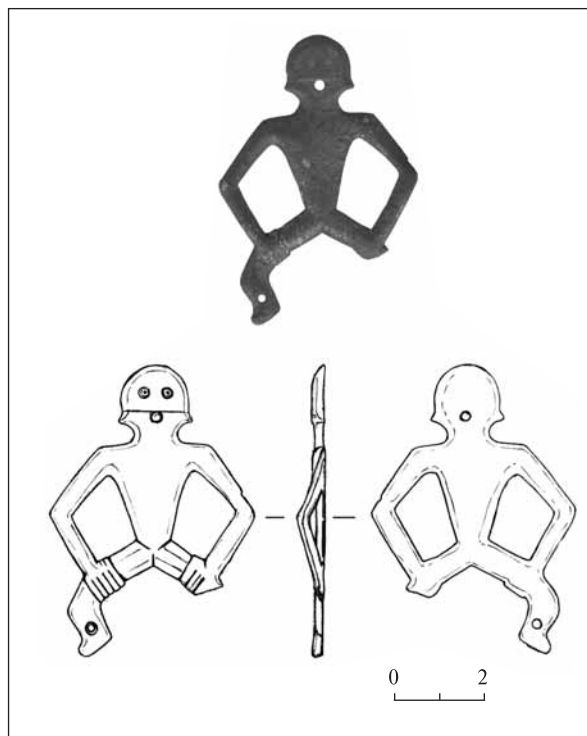

Рис. Антропоморфна бляшка з фортеці Ескі-Кермен

Kidd 1994, Taf. 25—26). Про час формування скарбу слід судити за речами з нього: візантійською посудиною з відтиснутими штампами імператора Юстина II (565—578) (Mango 1994, S. 36—38), деталями наборів на пасок, виготовленими в першій половині VII ст., багатоголовими антропоморфно-зооморфними фібулами (Pekarskaja, Kidd 1994, Taf. 3—5) варіанту I-1 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 30) і дніпровською пальчастою фібулою типу II (Pekarskaja, Kidd 1994, Taf. 6), аналогічною тим, що походять з поховань VII ст. з південно-західного Криму (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 29—30). Антропоморфні фігурки, що досить віддалено нагадують бляшки з Мартинівки, знайдені в Середній Наддніпрянщині, Наддністрянщині (Приходнюк 1998, рис. 75, 8; 76, 9) і в алан-

ських похованнях VII ст. на Північному Кавказі (Ковалевская 1983, с. 46, мал. 1,7—8). Відтак, найвірогідніше, Мартинівський скарб могли зарити не раніше першої половини VII ст. Тоді ж у південно-західному Криму виготовили й бляшку, знайдену у фортеці Ескі-Кермен.

У Мартинівці в складі скарбу разом з антропоморфними фігурками-накладками були й литі зооморфні накладки (Pekarskaja, Kidd 1994, Taf. 27—29). Аналогії їм відомі у Візантії, в Коринфі (Davidson 1952, р. 134, pl. 68, 934). На думку Д. Ласло, бляшки з Мартинівки прикрашали передню луку сідла (László 1955, р. 276—277, fig. 81). Однак Г. Девідсон уважала згадані металеві накладки з Коринфа прикрасою шкатулок або скриньок (Davidson 1952, р. 132). Можливо, так використовували й бляшку з Ескі-Кермена.

Айбабин А.И. Проблемы хронологии византийской крепости на плато Эски-Кермен // МАИЭТ. — Симферополь, 2007. — XIII. — 129—150.

Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Могильник у села Лучистое. — Симферополь; Керчь, 2008. — Т. I.

Ковалевская В.Б. Антропоморфные амулеты VI—IX вв. на Северном Кавказе // КСИА. — 1983. — 176. — С. 43—50.

Приходнюк О.М. Пеньковская культура. — Воронеж, 1998.

Davidson G.R. The Minor Objects // Corinth XII. — Princeton, 1952.

Mango M.M. Die drei byzantinischen Silbergefäße und der Löffel. Bemerkungen // Pekarskaja, Kidd 1994. — S. 36—42.

László Gy. Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars // Arch. Hung. — 1955. — 34.

Pekarskaja L.V., Kidd D. Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. — Innsbruck, 1994 (Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie).

Надійшла 15.02.2011

А.И. Айбабин

АНТРОПОМОРФНАЯ БЛЯШКА ИЗ РАСКОПОК В КРЕПОСТИ ЭСКИ-КЕРМЕН

Публикуется антропоморфная литая накладная бляшка, обнаруженная на городище Эски-Кермен. Она пополняет серию изделий, известных по кладу из Мартыновки и другим находкам, и, вероятно, датируется первой половиной VII в.

A.I. Aibabin

ANTHROPOMORPHIC PLATE FROM THE EXCAVATIONS IN ESKI KERMEN FORTRESS

Anthropomorphic cast plated pendant found in Eski Kermen hill-fort is published. It enriches the series of items known from the treasure from Martynivka and other finds, and it is apparently dated by the first half of the 7th c.

ЖИТЛО ЗІ СХОВАНКОЮ РЕЧЕЙ НА ГОРОДИЩІ МОХНАЧ

Подано матеріали з житла 33 на городищі Мохнач, у якому виявлено схованку речей, що накопичувалися протягом кількох поколінь (перша половина — середина IX ст.).

К л ю ч о в і с л о в а: салтівська культура, Сіверський Донець, городище Мохнач, житло, схованка речей, культові предмети, графіті.

Олег Михайлович Приходнюк у плідній науковій діяльності не обійшов увагою вивчення взаємин слов'ян з кочовиками Східної Європи у другій половині I тис. (Приходнюк 1997; 2002; 2002a). Віддаючи шану цьому дослідникові, пропонуємо публікацію неординарного комплексу салтівської культури, виявленого на городищі Мохнач — у зоні контактів слов'ян з поліетнічним населенням Хозарського каганату.

Городище Мохнач, розташоване на високому мисі правого берега Сіверського Дінця, вже понад півстоліття привертає увагу дослідників. Історія його вивчення достатньо висвітлена (Колода 2007, с. 9—10; 2008, с. 312; Колода, Горбаненко 2010, с. 16—18), тож зосередимося на комплексі 33 (за польовою суцільною нумерацією), дослідженому 2010 р. на розкопі 10 на північному дворі городища (рис. 1).

Головна його складова — підквадратний у плані котлован з ледь наміченими кутками і дугастою східною стіною розмірами зверху 360×290 см, а на рівні долівки ($-60,0$ см від денної поверхні) — 335×265 см. Стіни орієнтовані за сторонами світу (рис. 2). У центрі долівки були залишки майже квадратного в плані вогнища розмірами $35,0 \times 35,0$ см і завтовшки $8,0$ см, у розрізі якого простежено кілька шарів глиняної обмазки. Це свідчить про неодноразовий ремонт вогнища підмазуванням його поверхні. Долівка під вогнищем пропечена приблизно на $5,0$ см. За $35,0$ см від вогнища у південно-східному напрямку виявлено заглиблення до $70,0$ см, що в плані мало форму трапеції розмірами $35,0 \times 15,0$ — $25,0$ см. Цілком можливо, що воно могло лишитися від каменя — «робочого столика» чи зернотерки.

З півдня, по центру стіни, виявлено вхід до приміщення у вигляді заглиблення $140,0 \times 80,0$ см і завглибшки $70,0$ см. Поряд з північно-східним кутком котловану, всього за $5,0$ см,

була підквадратна в плані яма розмірами $60,0 \times 60,0$ см зверху (на рівні $-40,0$ см), яка звужувалася до дна ($45,0 \times 45,0$ см на $-55,0$ см). За $20,0$ см на захід від неї розміщувалася ще одна півовальна в плані яма — мабуть ніша, вирита в східній частині північної стіни котловану, розмірами зверху $70,0 \times 70,0$ см, що плавно звужувалася донизу ($-50,0$ см).

Котлован був заповнений сумішшю чорнозему, дрібних шматочків обпаленої глини і деревного вугілля, уламків рваного каміння (33 од., переважно пісковик). На долівці у двох місцях (поблизу південно-західного кутка і між вогнищем та східною стіною котловану) виявлено скупчення шматків перепеченої глини, долівка під ними мала такі самі сліди. Це також вказує на неодноразовий ремонт вогнища. Додамо, що шар ґрунту над материковою долівкою ($1,0$ — $2,0$ см) був насичений золою і деревним вугіллям. Серед знахідок, виявлених у заповненні котловану, — ніж-ложкоріз (рис. 3, 12) і фрагмент звичайного побутового ножа, косметична ложка (рис. 4), браслет із круглого в перетині бронзового прута (рис. 5, 6), невелике бронзове дзеркальце-привіска (рис. 6, 13) і неповний розвал гончарного кухонного горщика з традиційним для салтівської культури складом тіста та орнаментом (рис. 6, 14). Крім того, знайдено близько 130 уламків різноманітного гончарного посуду. Привертає увагу доволі високий відсоток уламків тарних піфосів з грубого шамотного тіста — $31,5$ % від загальної кількості фрагментів (58 % — від усіх уламків тарного посуду). Це значно перевищує середній показник на цьому розкопі за всі роки, який дорівнює $\approx 35,0$ %.

Ніша в північному борту котловану була заповнена чорноземною сумішшю з материковим суглинком, знахідок не було.

Яма поряд з північно-східним кутком була заповнена сирого в'язкою чорноземно-глиняною сумішшю. У північній її частині ви-

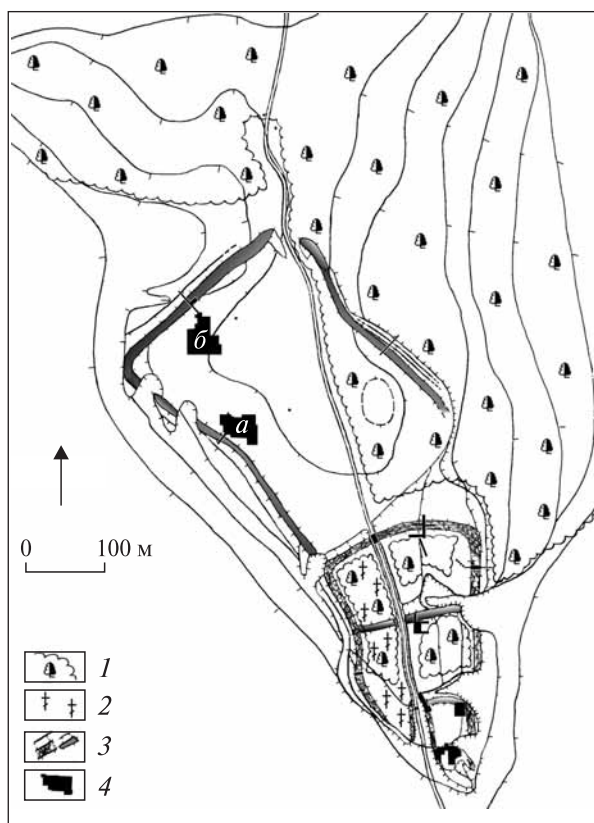

Рис. 1. Городище Мохнач, план. Умовні позначки: 1 — ліс і його межі; 2 — сучасне кладовище; 3 — рови і вали, ґрунтові та з кам'яною кріпідією; 4 — розкопи (а — розкоп 10; б — розкоп 11)

явлено щільне скупчення предметів, що можна інтерпретувати як схованку. Їх можна розділити на кілька груп: предмети озброєння і спорядження вершника, побутові речі, елементи одягу та індивідуального вжитку, прикраси, а також культові предмети. З озброєння вкажемо три залізні ножі різного розміру і ступеню збереженості. Їх знайдено разом з трьома срібними обоймами, дві з яких добре збереглися (рис. 3, 1—6). Сюди відносимо й залізне черешкове ромбічне в перетині вістря стріли (рис. 3, 10), а також бронзову скобу від сагайдака (рис. 3, 11). Елементи кінської упряжі представлені бронзовим чумбурним блоком з рослинним орнаментом (рис. 3, 9) і уламками тонкої срібної стрічки зі шпилькою для з'єднання з основою — найвірогідніше, від нагайки (рис. 3, 7). До предметів побуту і особистого вжитку зараховуємо уламок залізного ключа (рис. 3, 8), два сланцевих пряслиця, на одному з яких нанесено чотири тамги (рис. 3, 15, 16), і срібну копоушку (рис. 3, 13).

Елементи костюма представлені двома кістяними гудзиками (один уцілів у край погано) овальної форми з центральним отвором

(рис. 3, 14) — тип 5, за С.О. Плетнєвою (Плетнева 1989, с. 107, рис. 56, 5), а також косметичною ложкою з ланцюжком для привішування до паска. Цей предмет — вельми високохудожній виріб з огляду на матеріал (високоякісне срібло) та його оформлення. Держак ложечки з обох боків орнаментований: на загальному тлі, по якому «розсипані» цяточки, вигравіювані квітки лотосу. Внутрішня поверхня самої ложки гладенька, на ній видно місця ударів молотка-чекана, на зовнішній — чотири квітки лотосу. На денці п'ять наскрізних отворів: центральний круглий і чотири периферійні місяцеподібні, розташовані симетрично (рис. 4, 1, 2). На зовнішньому краю держака є рухоме кільце, вилите разом із великим кільцем короткого ланцюжка (рис. 4, 1а, 3)¹; аналогічне кільце, що розмішувалося на протилежному боці ланцюжка, слугувало для привішування ложечки до паска (рис. 4, 3). Аналогії цьому художньому виробу нам невідомі.

Досить різноманітними є прикраси. Це дві пари складних монтованих сережок. Одна (із золотого сплаву) складалася з кількох пустотілих кульок і трубочки, оздоблених стрічками із зерні (рис. 5, 1, 2), друга (зі срібла) мала вигляд низки з чотирьох пустотілих кульок, поєднаних кільцями із зерні, ще одна кулька прикрашала верхню частину дужки сережки (рис. 5, 3, 4). З інших прикрас — срібний перстень із сердоліковою вставкою (рис. 5, 7), видовжена підвіска-кулон з чорного непрозорого скла в срібному окутті (рис. 5, 5), дві тонкі срібні бляшки на кінець паска із залишками кріплення (рис. 5, 11, 12) і половинка бронзової пустотілої сферичної підвіски (рис. 5, 13). Знайдено також кілька бронзових спіральних пронизок (рис. 5, 10) і фрагменти пари кістяних привісок, на яких збереглися бронзові пластини з заклепками для скріплення (рис. 5, 8, 9), а також намистини. Останні, найвірогідніше, становили разок, реконструкцію якого тут подано (рис. 5, 14). До нього входило намисто й пронизки кількох різновидів: п'ять роздільників (на три отвори) з прозорого синього скла, п'ять видовжених жовто-зелених пастових намистин з синьо-біло-червоними вічками і одна аналогічна кругла; чотири сердолікові (одна кругла і три у вигляді трубочки) і близько 40 екз. дво-семичастинних скляних пронизок зі срібною фольгою (одна з золотистою).

¹ Ланцюжок знайдено окремо від ложечки, але місце їхнього з'єднання добре простежується за формою та рельєфом розриву.

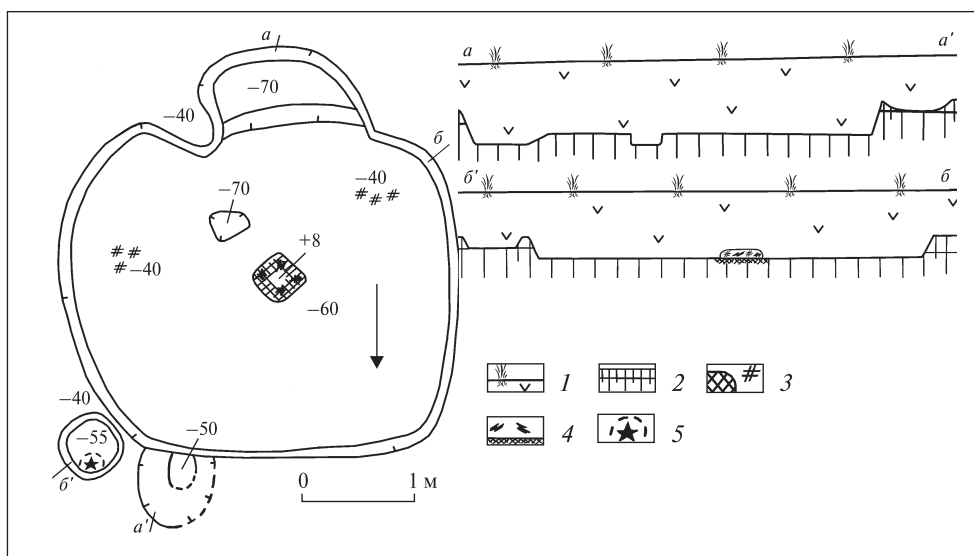

Рис. 2. Городище Мохнач, план і профілі житла 33. Умовні позначки: 1 — дерн і чорнозем; 2 — передматерик і материк; 3 — багаття, шматки обпаленої глини; 4 — деревне вугілля, пропечений ґрунт; 5 — схованка

До речей культового вжитку зараховуємо низку бронзових виробів, а саме три солярні амулети — два з зображенням птахів (соколів?) і один — коня (рис. 6, 6, 7, 11); три підвіски з парними зооморфними зображеннями — качка?, верблюд?, кінь? (рис. 6, 8—10) і підвіску з зображенням рогів (рис. 4, 12)². Якщо солярні та парні зооморфні амулети досить традиційні для салтівського суспільства, то останній (дворогий) є доволі рідкісним. На нашу думку, він є втіленням культу небесного бика — Огуз-хана — покровителя худоби (Плетнева 1967, с. 174). До цього ж кола речей слід, на наш погляд, додати й п'ять різних за формою бронзових бубонців (рис. 6, 1—5). Крім утилітарного призначення — гудзики (Плетнева 1989, с. 107, рис. 57), вони відігравали роль амулетів, що відганяли злих духів (Плетнева 1967, с. 175) або були втіленням «звуку неба» (грому)³. Нагадаємо, що дзеркальце-амулет із бронзи виявлено в заповненні житла.

Неординарність описаних матеріалів для городища Мохнач очевидна, тож потребує детальнішого розгляду та інтерпретації комплексу в цілому та окремих його складових.

Стосовно будівлі немає сумніву — це було житлове приміщення. Відсутність ямок від

опорних стовпів у межах котловану в поєднанні з його формою в плані, а також розміщення в центрі вогнища, яке неодноразово піддавалося ремонту, свідчать на користь того, що це було стаціонарне юртоподібне житло. Основою стін міг бути легкий дерев'яний каркас, нижні кінці опорних жердин якого не сягали рівня материка, що й унеможливило виявлення їх. Стіни охоплювали значно більшу площу, ніж сам котлован. На це, принаймні, вказує наявність ніші та ямки-схованки, що з причин безпеки вмісту мали знаходитися всередині оселі. Вхід до приміщення розташовувався з південного боку (зі сторони схилу), що зменшувало ризик потрапляння води (дощ, танення снігу) до житла. Додатковим дренажним заходом була сходінка біля входу, заглиблена більше, ніж долівка основної частини помешкання. Подібні житла відомі в салтівських старожитностях. За неповні йому аналогії можна визнати житла 7 і 11 на Правобережному Цимлянському городищі, будівлю 10 на Маяцькому поселенні (Флеров 1996, рис. 11, 1; 12, 1; 14, 4) і житло 13 на Дмитрівському селищі (Плетнева 1989, с. 39, рис. 16, 1).

Уже зверталася увага на те, що відсоток решток тарних піфосів, традиційно використовуваних для зберігання зерна, в житлі 33 значно більший за середній показник на розкопі. Це, на нашу думку, потребує пояснення. Багаторічними розкопками на городищі Мохнач з'ясовано, що на ділянці розкопу 10 (центрально-західна частина великого двору: рис. 1) зерносховища представлені великими ямами, погребями та

² Її можна інтерпретувати і як підвіску-лунницю. Такі відоміші в салтівській культурі у вигляді кольорових скляних чи пастових виробів.

³ Серед складного переплетення різних форм релігії та культів у поліетнічному й соціально диференційованому суспільстві Хозарського каганату шаманізм із шануванням бога неба Тенгри-хана був одним з найрозповсюдженіших (Плетнева 1967, с. 171, 175).

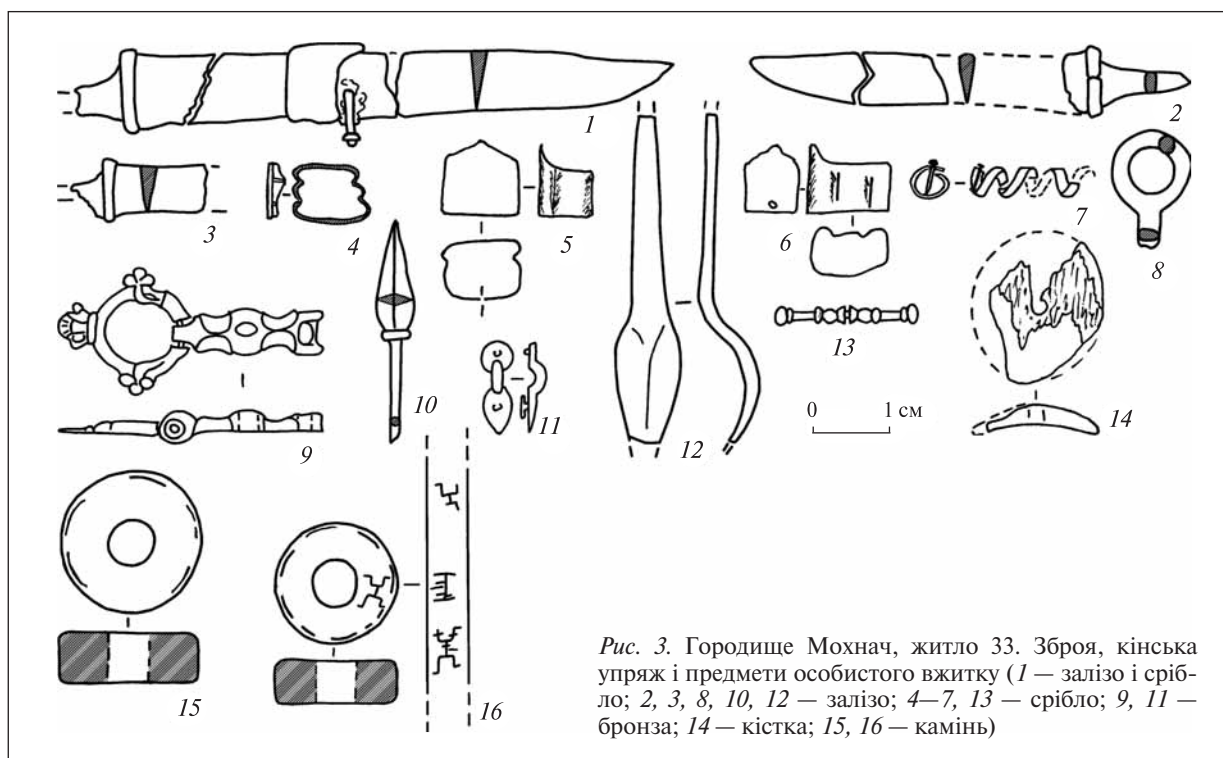

Рис. 3. Городище Мохнач, житло 33. Зброя, кінська упряж і предмети особистого вжитку (1 — залізо і срібло; 2, 3, 8, 10, 12 — залізо; 4–7, 13 — срібло; 9, 11 — бронза; 14 — кістка; 15, 16 — камінь)

коморами, що певною мірою свідчить про сільськогосподарську (товарну, зернову) спрямованість господарства цієї частини населення городища. На противагу цьому мешканці північної частини городища (розкоп 11) зберігали зернові припаси в піфосах, які не раз знайдені в житлах, що свідчить про іншу спрямованість їхнього господарства (найвірогідніше, ремісництво), в якому виробництво зерна не набуло товарного рівня (Колода, Горбаненко 2010, с. 85–92). Відтак, можна припустити, що діяльність господарів житла 33 відрізнялася від більшості мешканців цієї ділянки городища — вони не займалися товарним виробництвом зерна, а вирощували його для власних потреб чи просто споживали його. Цілком припустимо (з огляду на юртоподібне житло), що в цій оселі мешкали скотарі — колишні кочовики.

Важливим предметом для розуміння комплексу є менше з пряслиць, на якому прокреслені гострим предметом чотири графіті, кожне з яких слід вважати тамгоподібним знаком (рис. 3, 16). Три належать до так зв. двобічних двозубів, а одне є видовженою прямою лінією, обмеженою на кінцях майже перпендикулярними дещо коротшими лініями та прокресленими між ними також перпендикулярними рисками.

Знаки-тамги відомі на півдні Східної Європи ще від сарматської доби як знаки власності особи чи родини (роду). Проте їх нерідко могли

використовувати і в магічно-культових діях (Драчук 1975, с. 97–99). Фіксація тамг свідчить про те, що в усі часи (від доби раннього заліза і практично до нового часу) їх наносили на різні предмети з будь-якого матеріалу, а найпростіші знаки відомі в широкому діапазоні щодо часу й простору. Це практично унеможливляє з'ясування їхньої семантики та генези.

Знаки у вигляді «двобічного двозуба», що за формою наближаються до виявлених на пряслиці з Мохнача, відомі також від ранньої залізної доби. Принаймні по одному такому виявлено на стіні печери Ак-Кая 2 під м. Білогірськ, на вапняковому антропоморфному надгробку городища Ак-Кермень (обидва — Крим) і мармуровому леві з Ольвії (Драчук 1975, с. 118, табл. V, № 320–322). Аналогічний знак відомий на вістрі списа пізньоримського часу (там само, с. 146, табл. XIX, рис. 3, № 9). Наприкінці I тис. такий знак був досить поширений на півдні Східної Європи, особливо на пам'ятках салтівської культури: на Дону (Саркел, Семикаракорське та Маяцьке городища), на Кавказі та в Криму (Флерова 1997, табл. XXI). Розміщували їх на будівельному камені, астрагалах, кераміці, зброї⁴ тощо (Плетнева 1989, рис. 80;

⁴ Нам відоме одне вістря списа з таким наскрізним знаком із кремаційного могильника біля с. П'ятницьке Харківської обл., що зберігається в приватній колекції.

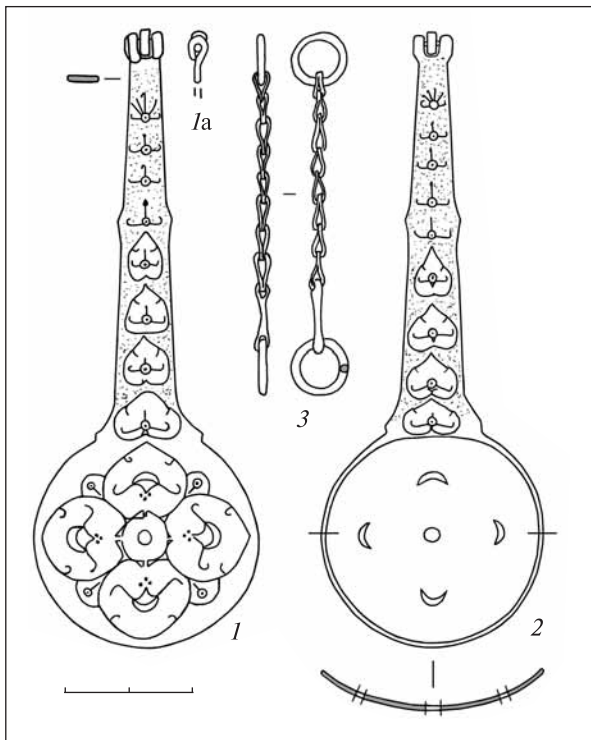

Рис. 4. Городище Мохнач, житло 33. Косметична ложка з ланцюжком (срібло)

Флерова 1997, с. 30, 36, 58, 69, табл. I, № 145—148; IV, № 116; VIII, № 27, 28; XIV, № 7; XXI). У цілому різні варіанти двозубів є однією з основ тамгоподібних знаків Хозарії загалом.

Не зважаючи на простоту, значно менше аналогій єдиному знаку з мохначанського пряслиця у вигляді видовженої прямої лінії з кількома перпендикулярними. Повні аналогії йому нам невідомі. Певною мірою до нього близькі два знаки будівельників Маяцької фортеці, пара «іпсилонів» на астрагалах із середньої течії Сіверського Дінця та графіті на амфорній ручці з Саркела (Флерова 1997, с. 37, 58, табл. IV, № 126, 127; VIII, № 32, 33; XV, № 149). Усі вони репрезентують салтівську культуру. Схожі загалом знаки відомі також пізніше — серед татарських пам'яток Криму (Драчук 1975, табл. XXV, № 24, 26).

Аналіз різних поглядів щодо призначення та інтерпретації салтівських тамгоподібних знаків не входить до завдань нашого дослідження і потребує спеціальної уваги. Однак ми погоджуємося, що ці знаки мали (окрім іншого) сакральний зміст (Флерова 1997, с. 82), одним із проявів якого є функція оберегу, захисту за допомогою потойбічних сил. Таким чином, пряслице з графіті є ключовим предметом з двоякою функцією: цими знаками господар добірки речей не тільки демонстрував їх

власність, а й намагався гарантувати їхню цілісність і недоторканість.

На особливу увагу заслуговує той факт, що три тамги, які належать до «двобічних двозубів», маючи загальну графічну основу, виявляють певну відмінність деталей. Вона проявляється в доданні окремих елементів або нехтуванні ними. Фахівці з вивчення середньовічних знакових систем давно дійшли думки, що еволюція знаків власності йшла за генеалогічним принципом, сутність якого можна висловити таким чином: зв'язок знаків діда та онука мав бути опосередкований знаком батька; враховуючи знак батька, молодші брати повинні були зважати й на знаки старших, щоб не припуститися повторення. Зокрема, у тюрків ранньосередньовічної Хакасії (як у найбільш етнічно і хронологічно близьких до тюркомовних народів Хозарії) вони еволюціонували за принципом незначної зміни родового знаку від покоління до покоління, що передбачав збереження його основи (знаку роду) з доданням або нехтуванням його окремих елементів — «від-

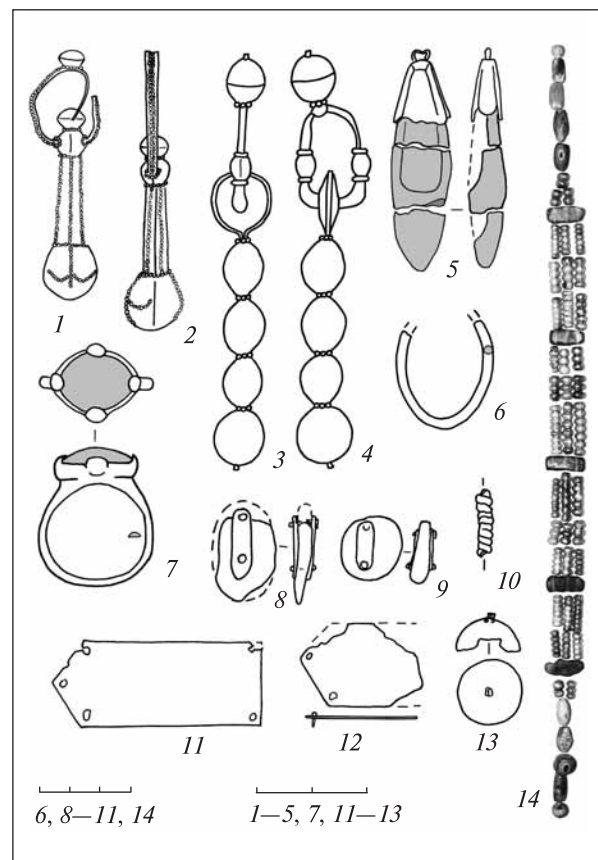

Рис. 5. Городище Мохнач, житло 33. Прикраси (1, 2 — золото; 3, 4, 11, 12 — срібло; 5 — срібло і чорна скляна паста; 6, 10, 13 — бронза; 7 — срібло і сердолик; 8, 9 — кістка і бронза; 14 — скло, кольорова скляна паста, сердолик)

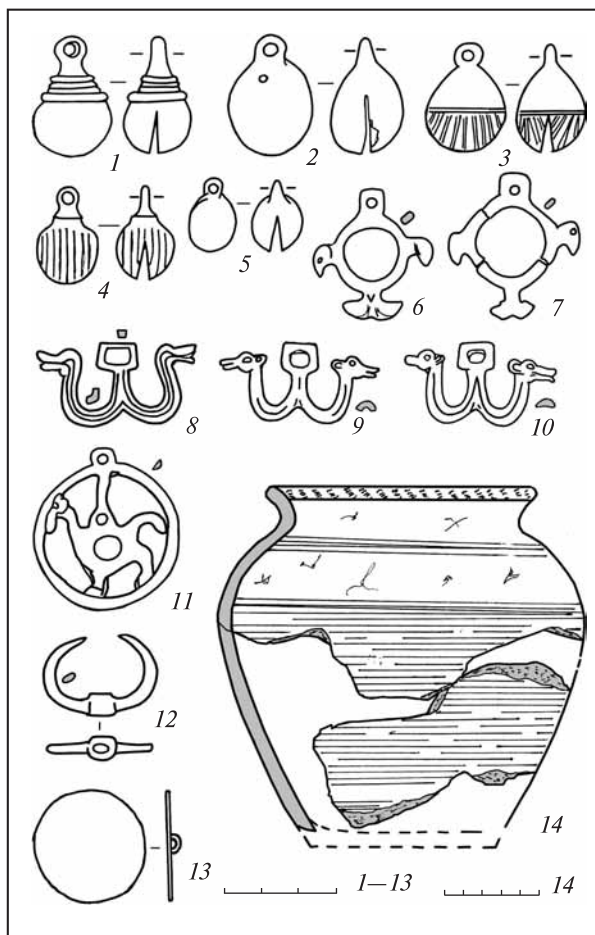

Рис. 6. Городище Мохнач, житло 33. Культові речі та горщик (1–13 — бронза; 14 — глина)

пятнишів» (Кызласов 1960, с. 106–107; 1965, с. 44–45). Такий само принцип зміни знаків власності простежено в багатьох середньовічних народів: на Русі — на прикладі власних печаток та імен новгородських посадників XII — початку XIII ст. (Молчанов 1981, с. 218–219), у Західній Європі — на прикладі хаузмарок, зокрема родини Гау з острова Хіддензее⁵ (Рыбина 1981, с. 288–289).

Виходячи з цього, слід визнати, що базовим знаком серед трьох «двобічних двозубів» на пряслиці з Мохнача є той, що зображений на

⁵ Використовуючи означений генеалогічний принцип, родина Гау мала і свої особливості: старший син успадковував знак батька без змін.

пласкій поверхні, а два інших (на ребрі) — походять від нього. Але встановити послідовність їх нанесення неможливо, оскільки розвиток знаків міг йти і в бік спрощення, і в бік ускладнення (Кызласов 1960, с. 107). І все ж, завдяки пряслицю ми маємо важливу інформацію, що власниками речей зі схованки були (один за одним) три покоління одного роду. Натомість наявність четвертої тамги свідчить, що власник змінився, і речі перейшли до представника іншого роду. Втім, так само можна припустити, що поява іншого знака маркує не принципову зміну власника «скарбу», а лише мала додати пряслицю сили оберегу, покликаного захистити речі від псування або втрати.

У цілому ж поданий комплекс за розміщенням, стратиграфією, домобудівними традиціями та добіркою знахідок відноситься до салтівської культури. Більшість його речей має значний хронологічний діапазон побутування. Недостатньо розроблена хронологія салтівської культури, як і той факт, що речі зі схованки накопичувалися впродовж кількох поколінь ускладнює стисле датування житла 33. Поряд з предметами, що тяжіють до раннього етапу салтівських старожитностей (вістря стріли, чумбурний блок, коштовні сережки, перстень), є й такі, які знаходять переважно в пізніх комплексах (бубонці з вертикальним декором, дзеркало-амулет, копоушка). Виходячи з факту відсутності в комплексі речей, притаманних виключно пізньому етапу салтівської культури, а також враховуючи декор косметичної ложки і відносну однорідність намиста — більшість намистин репрезентовані типами 15, 22 і 48 (Плетнева, 1989, с. 155–163), ми схилиємося до думки, що житло відноситься до середини IX ст., а сімейна скарбничка поповнювалася протягом першої половини — середини IX ст.

Наостанок вкажемо, що житло 33 належало заможному мешканцю городища Мохнач, виходячи з його плану та інтер'єру — колишньому кочовику. Протягом кількох поколінь у цій родині зберігалися, накопичувалися та передавалися у спадок речі престижного характеру, зокрема й з коштовних матеріалів.

Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья (тамгообразные знаки Северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). — К., 1975.

Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // СА. — 1960. — № 3. — С. 93–120.

Кызласов Л.Р. О датировке памятников енисейской письменности // СА. — 1965. — № 3. — С. 38–49.

Колода В.В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 9–15.

- Колода В.В. Техника создания славянских оборонительных линий на городище Мохнач как отражение межэтнических контактов в раннем средневековье // Древности Юга России: памяти А.Г. Атавина. — М., 2008. — С. 311—323.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010.
- Молчанов А.А. О четырех новгородских посаднических печатях XII в. // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1981. — XII. — С. 213—219.
- Плетнева С.А. От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура). — М., 1967 (МИА. — 142).
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. — М., 1989.
- Приходнюк О.М. Анти та авари // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — К.; Львів, 1997. — С. 142—147.
- Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — К.; Чернівці, 2001.
- Приходнюк О.М. Восточные славяне и степной мир в период становления Хазарского каганата // Хазарский альманах. — 2002. — 1. — С. 125—130.
- Приходнюк О.М. У истоков хазаро-славянских отношений // Хазары. — Второй Междунар. colloquium. Тез. докл. — М., 2002а. — С. 86—88.
- Рыбина Е.А. Западноевропейская система знаков собственности // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1981. — XII. — С. 282—296.
- Флеров В.С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М., 1996.
- Флерова В.Е. Граффити Хазарии. — М., 1997.

Надійшла 31.05.2011

В.В. Колода

ЖИЛИЩЕ С ТАЙНИКОМ НА ГОРОДИЩЕ МОХНАЧ

Публикуются материалы жилища 33 салтовской культуры, исследованного на городище Мохнач в 2010 г. Исходя из конструктивных особенностей и интерьера, юртоподобное стационарное жилище принадлежало бывшему кочевнику. В его пределах обнаружен тайник со значительным количеством вещей (предметы вооружения и снаряжения всадника, бытовые и личного пользования, украшения и культовые). В каждой группе предметов есть вещи, изготовленные из или с применением драгоценных материалов. Среди них по уровню художественного исполнения следует отметить уникальную серебряную косметическую ложку с цепочкой для подвешивания к поясу. Стратиграфия раскопа, традиции домостроительства и интерьера, а также весь набор вещей однозначно свидетельствует о принадлежности данного комплекса к салтовской культуре, которая репрезентирует древности Хазарского каганата.

Особенностью жилища 33 (да и всей усадьбы в целом) является отсутствие ям-зернохранилищ, характерных для данного участка городища. Этот факт, как и наличие значительного количества тарных пифосов, свидетельствует, что, в отличие от своих ближайших соседей, обитатели этой усадьбы не занимались товарным зерновым земледелием, а были, скорее всего, оседлыми скотоводами.

Обращает внимание одно из каменных пряслиц, на котором прочерчено четыре знака-тамги. Три из них являются модификациями одного из наиболее распространенных геральдических символов юга Восточной Европы — «двухстороннего двузубца», четвертый — весьма оригинален. Исходя из закономерностей развития геральдических знаков, можно предполагать, что состав тайника накапливался в пределах одной семьи (рода) на протяжении нескольких поколений. Учитывая этот тезис, а также аналогии предметам, тайник пополнялся в пределах первой половины — середины IX в. Наличие в комплексе вещей из драгоценных материалов свидетельствует о достаточно высоком (зажиточном) экономическом уровне хозяина жилища.

V.V. Koloda

DWELLING WITH CACHE AT MOKHNACH HILL-FORT

Published are the materials of the dwelling 33 of Saltivska culture studied at Mokhnach hill-fort in 2010. Coming from the structural peculiarities and the interior, a yurt-like permanent dwelling belonged to the former nomad. Within its borders a cache was discovered containing a large number of items (arms, rider munitions, everyday life goods and goods for personal usage, for decoration and for cults). There are items made of precious metals or with the use of them in each group of objects. Among them a unique silver cosmetic plate with a chain for attaching to a belt should be noted due to its artistic design. Stratigraphy of the site, traditions of house-building and interior, as well as the whole set of finds undoubtedly evidence that this complex belongs to Saltivska culture which represents the antiquities of Khazar Kaghannate.

The peculiarity of the dwelling 33, as well as of the whole estate, is that there are no pits-granaries which are common for this part of the hill-fort. This fact, and also a great number of tare pithoi, evidence that, unlike their near neighbours, habitants of this estate were not involved in agricultural grain production, but most likely they were the settled nomads.

There is noticeable one of the stone spindle whorl with inscribed four symbols-tamgas. Three of the symbols are modifications of «two-sided bident», one of the most popular heraldic symbols of the south of Eastern Europe, the fourth one is quite original. Based on patterns of development of heraldic symbols, it can be presumed that the composition of the cache was gathered within a single family (kin) during several generations. Taking into account this thesis, as well as the analogies to the items, the cache was replenishing within the period from the first half to the middle of the 9th c. Finds of items made of precious metals in the set testify about quite high (prosperous) economic level of a master of the dwelling.

М.С. Сергєєва

ДЕРЕВ'ЯНІ ВИРОБИ ПОВСЯКДЕННОГО ВЖИТКУ З КОЛОДЯЖИНА

Розглядаються дерев'яні вироби, виявлені в давньоруському місті Колодяжин, і ставиться питання про виділення окремих ремісничих галузей, пов'язаних з деревообробкою.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, ремесло, деревообробка, дерев'яний посуд.

Деревообробка була однією з традиційних ремісничих галузей у Давній Русі, оскільки дерево було найдоступнішим матеріалом, придатним і для будівництва, і для виготовлення дрібних речей різноманітного призначення. Проте загалом продукція давньоруської деревообробки на території сучасної України ще недостатньо вивчена. Особливо це стосується дрібних речей, зокрема предметів хатнього начиння, яке зберігається лише у виняткових випадках. У цьому зв'язку, насамперед, слід згадати Київський Поділ (Гупало, Толочко 1975, рис. 20—24; Гупало 1981, с. 319—325), Звенигород (Свешніков 1987, с. 19—20; 1988, с. 147) та Воїнську Греблю (Довженок, Гончаров, Юра 1966), звідки через сприятливі умови зберігання походить доволі багато дерев'яних виробів. На інших пам'ятках вони щонайбільше збереглися тільки в обвугленому стані. Іноді в розпорядження дослідника потрапляють лише окремі фрагменти, які, на перший погляд, здаються просто дрібним вугіллям, що спричинює недостатньо уважне ставлення до них. Проте насправді ретельне вивчення цих залишків дозволяє ідентифікувати окремі вироби, а в деяких випадках зробити їхню реконструкцію, принаймні графічну. Однією з пам'яток, звідки походять такі матеріали, є городище біля с. Колодяжне Житомирської обл., яке ототожнюють з давньоруським містом Колодяжин.

Колодяжинське городище, досліджене на значній площі протягом 1948—1953 рр. Волинською експедицією під керівництвом В.К. Гончарова, дало значну кількість різноманітного речового матеріалу XII — першої половини XIII ст., зокрема й решток дерев'яних виробів. Вони досі практично не опубліковані. У невеличкій статті В.К. Гончарова, де підбиті підсумки робіт на городищі у 1948 р., є рисунок орнаментованої виточеної посудини (Гончаров 1952, табл. II, 3). В узагальненій публікації матеріалів дослідження Колодяжина, здійснених Р.О. Юрою, подано фотографію кадібця з зерном, що походив з однієї з клітей, та рисунок дерев'яної ложки (Юра 1962, рис. 31; 34, 10). Пізніше деякі колодяжинські матеріали використано в роботі, присвяченій давньоруському дерев'яному посуду (Сергєєва 1998, рис. 3, 3, 11; 5, 2, 3; 6, 2, 3). Проте дерев'яні речі з Колодяжина у повному обсязі не були об'єктом спеціального вивчення, на яке вони, безумовно, заслуговують. Мета чинної праці полягає в ліквідації цього пробілу. Основна частина колодяжинських речей з дерева зберігається у фондах Інституту археології НАНУ (кол. 109). Саме їх ми і вводимо до наукового обігу.

Залишки дерева в колекції можна розділити на дві групи. До першої віднесено рештки внутрішніх конструкцій будівель, до другої — предмети побуту, до яких, насамперед, належать фрагменти посуду та ємкостей різного призначення.

Серед залишків конструкцій виділяються кілька фрагментів деревини прямокутного перетину розмірами $27,0 \times 31,0$ мм. Довжина виробу не визначається. Судячи з розмірів, зазначені рештки можна трактувати як деталі внутрішнього обладнання (ніжки лавок або столів, деталі полиць тощо). Дерево, з якого вони виготовлені, визначається як дуб¹, що традиційно для будівельної деревини, яку зазвичай використовували у Південній Русі. Крім того, серед залишків дерева є нижня частина дубового стовпа з трохи загостреним кінцем, ймовірно, від конструкції споруди. Він має напівкруглий перетин розмірами $113,0 \times 64,0$ мм.

Рештки посуду становлять більшу частину дерев'яних виробів, що є в колекції. Р.О. Юра згадує 17 місць таких знахідок у Колодяжині (Юра 1962, с. 124). Не всі вони піддаються визначенню, оскільки репрезентовані дуже дрібними фрагментами. Можна лише сказати, що більшість з них походить від посуду для зберігання сипких речовин (зерно, борошно), які знайдені обвугленими серед уламків посуду. Товщина фрагментів стінок зазвичай не більше 4,0–6,0 мм, тобто може йтися про відносно невеликі ємкості. Одна з таких посудин зі стінками 3,5–5,0 мм завтовшки виготовлена з дуба. Визначити її вигляд неможливо через дуже маленькі розміри фрагментів, але можна констатувати, що її стінки виготовлені пластинним способом і мають прямий вертикальний профіль. Отже, це могли бути клепки бондарського посуду або глибокі вирізьблені посудини, але не видовбані, оскільки видовбаний посуд завжди робився на торцевій частині стовбура. Крім зрілої деревини, матеріалом для тарного посуду могли слугувати кора та луб. Ємкості з кори реконструкції не піддаються, проте залишки фрагментів вказують, найвірогідніше, на циліндричну форму. Судячи з контексту знахідок, у таких ємкостях зберігали зерно. У деяких випадках на стінках уціліли прикипілі рештки зерна або борошна. Щодо фрагментів луб'яних ємкостей, виявлених у Колодяжині, то в окремих випадках цілком можливо графічно їх реконструювати, принаймні частково (рис. 1, 1, 2). Стінки цього посуду здебільшого мають таку само товщину як і дерев'яного тарного, тобто близько 4,0–6,0 мм. Діаметр однієї з реконструйованих посудин 8,0–9,0 см, товщина стінки 3,0 мм (рис. 1, 2). На одному з фрагментів стінки фіксуються прикипілі рештки харчів або борошна.

¹ Тут і далі дерево визначено автором за мікроструктурою.

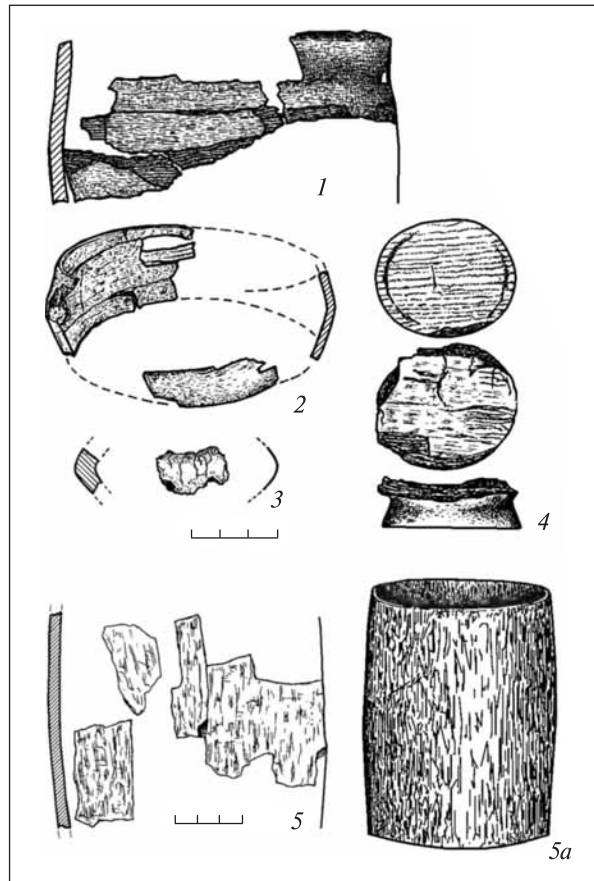

Рис. 1. Колодяжин. Рештки дерев'яного посуду: 1, 2 — ємкості з лубу (часткова графічна реконструкція); 3, 4 — токарні посудини; 5, 5а — фрагменти видовбаної посудини та її реконструкція

Серед посуду, який підлягає визначенню, можна виділити бондарський, видовбаний, вирізаний, виточений тощо.

Бондарський посуд репрезентований залишками діжок і відер. Жодне з відер не збереглося, від них знайдені тільки дужки та уламки залізних обручів. За даними Р.О. Юри, ширина двох дужок становила 25,0 і 28,0 см (Юра, автор. фонд, № 9, арк. 111, 184), що вказує на діаметр відер зверху. Вказані параметри загалом відповідають середнім розмірам давньоруських відер.

Інші бондарські ємкості репрезентовані залишками дерев'яних частин (клепки, частини днищ). Одна з посудин представлена фрагментами нижніх частин соснових клепок з уторними пазами підтрикутного перетину (рис. 2, 5, 6). Найкраще збереглася одна з великих діжок діаметром 40,0 см (Юра 1962, с. 102, рис. 31) із соснових клепок завширшки 63,0–68,8 мм і завтовшки до 15,0 мм. Уторні пази трикутні в перетині, ширина рівчачка 3,0 мм. Профіль клепок прямий (рис. 2, 1, 2), що дозволяє визначити тип посудини саме як діжку, а не боч-

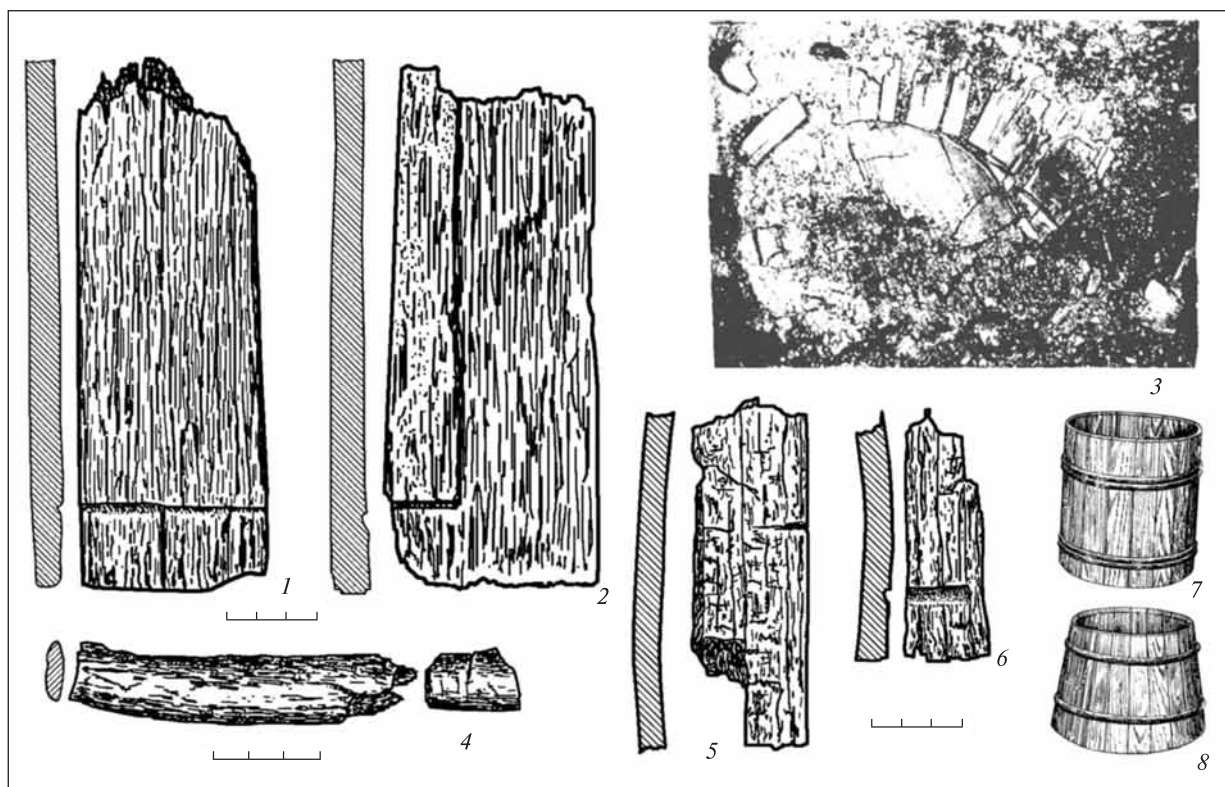

Рис. 2. Колодяжин. Бондарський посуд: 1, 2, 5, 6 — клепки; 3 — рештки діжки (за Р.О. Юрою); 4 — дерев'яний обруч від діжки; 7, 8 — давньоруські діжки (за Б.О. Колчиним)

ку. Такі діжки, або кадібці, для зберігання зерна характерні для давньоруського часу і фіксуються практично на всіх пам'ятках, де вціліли залишки дерева. За новгородськими даними (Колчин 1968, рис. 16, 3, 5), де такий посуд відомий у значній кількості і зберігся краще ніж на інших пам'ятках, діжка була або циліндричної форми, або трохи звужувалася до верху (рис. 2, 7, 8). Серед залишків дерева від описаної діжки з Колодяжина виявлені також фрагменти обручів з ліщини (рис. 2, 4). Вони майже пласкі, але форма перетину наближується до сегмента. Розмір перетину $17,0 \times 5,0$ мм. Слід зазначити, що до XX ст. обручі для бондарської тари в Україні часто виготовляли з гілок ліщини, розколотих уздовж (Богомазова 1999, с. 78, 93), тож цей різновид обручів можна вважати традиційним місцевим варіантом. Для порівняння вкажемо, що в Новгороді обручі, згадані в монографії Б.О. Колчина, присвяченій дерев'яним виробам, виготовлені з ялини (Колчин 1968, табл. 1). Надання переваги тому чи іншому виду дерева, насамперед, слід пояснювати особливостями місцевої сировинної бази. Залежно від неї формувалася відповідна традиція використання певних порід дерева.

Збереглися фрагменти видовбаного посуду для зберігання сипких речовин (зерно), зроб-

леного на торцевому зрізі стовбура з залишками кори на стінках. Діаметр його міг бути близько 12,0 см, товщина стінок становить 5,0—6,0 мм. Через форму стовбура такий посуд був циліндричним (рис. 1, 5, 5а).

Викликають окремий інтерес залишки вирізьбленого посуду з дуба (рис. 3). Кілька фрагментів виявлені разом, через що їх інтерпретували як частини однієї посудини (у колекції вони зберігаються під одним шифром). Уважне вивчення цих решток показало, що один фрагмент походить від вінця покоришки (рис. 3, 2). По краю він прикрашений насічками, виконаними тоненьким лезом, ймовірно ножем. Інший фрагмент, неорнаментований, належить вінцю посудини або покоришки зі складним профілем (рис. 3, 3). Профілі цих вінець різняться, що виключає їхню належність одній посудині. Третій фрагмент можна інтерпретувати як залишки вирізаного денця бондарської посудини (рис. 3, 1). Судячи з його товщини (5,0—8,0 мм), вона мала невеликі розміри. Не виключено, що покоришка від неї.

Серед токарного посуду особливу увагу слід приділити екземплярам з орнаментом як прикладам художньої обробки дерева. Такого збереглося три екземпляри. З позицій складності орнаменту найбільший інтерес викликає посудини-

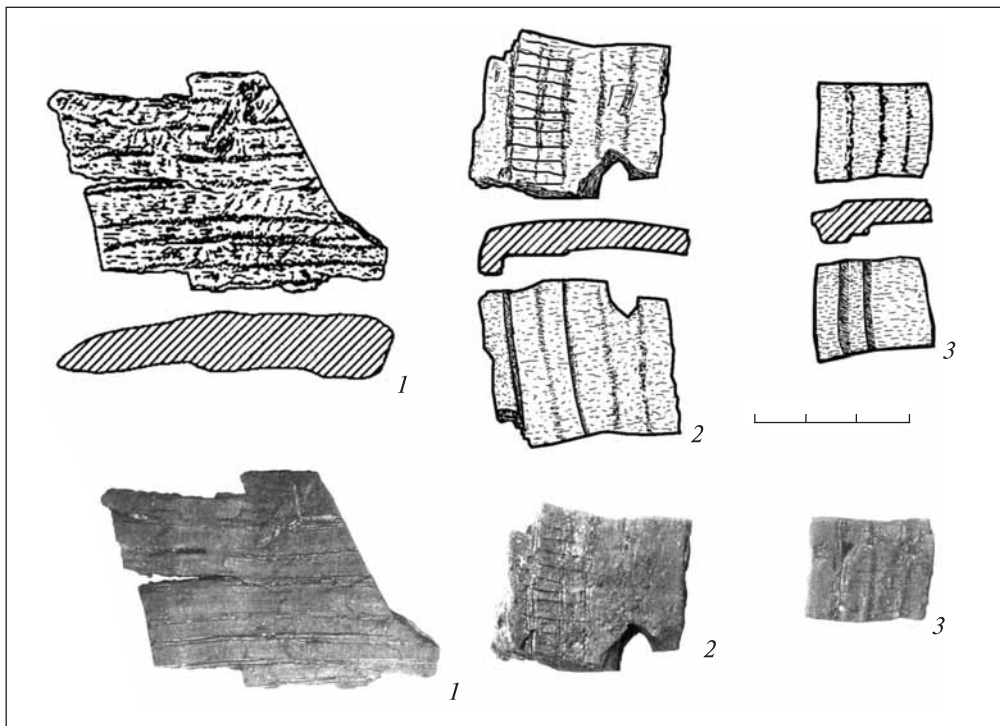

Рис. 3. Колодяжин. Рештки посуду з дуба (прорисовки та фото)

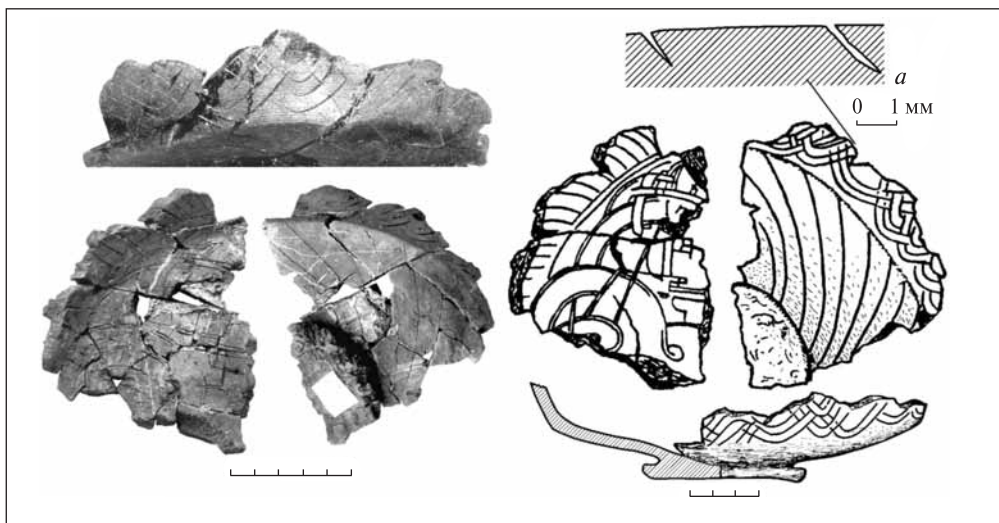

Рис. 4. Колодяжин. Виточена чаша (фото і прорисовка, *a* — форма рівначків від інструмента в перетині)

на, яку вперше опублікував В.К. Гончаров (Гончаров 1952, табл. II, 3). Вона відносно неглибока на низькому пласкому піддоні (рис. 4). Стінка переходить у придонну частину під тупим кутом, утворюючи ребро. Діаметр по ребру становить близько 15,0 см. Верхня частина не збереглася. Вцілілий фрагмент зовні прикрашений плетінкою. Орнамент виконано тоньким вістря́м або гострим кінцем спеціального ножа. На зламі видно, що рівначки прорізані навскіс, і місцями вони досить глибокі — до 1,0—1,5 мм (рис. 4а).

Декоративна композиція на внутрішній площині являє собою нерегулярний орнамент — асиметричне переплетення стрічок і ліній. Вкажемо, що це не єдиний приклад асиметричного декору на дерев'яному виробі серед давньоруських старожитностей. Зокрема, фрагмент дерев'яного предмета з нерегулярним декором, типологічно близьким до оздоблення посудини з Колодяжина (переплетені стрічки, загнуті під кутом), виявлено в Новоградку (Гуревич 1981, рис. 86, 4). За формою і характером декору описану посудину

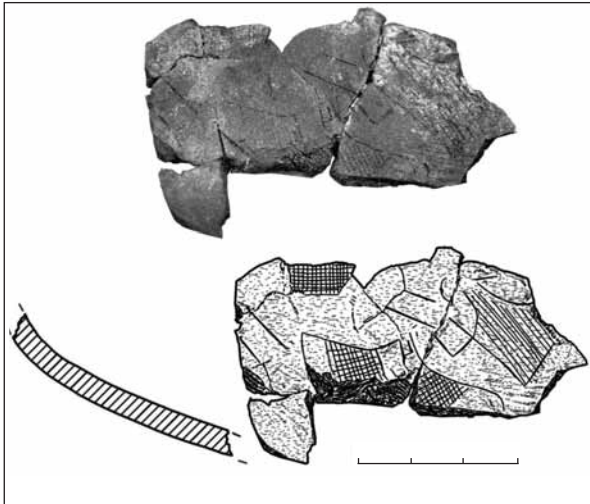

Рис. 5. Колодяжин. Рештки виточеного блюда (фото та прорисовка)

можна визначити як чашу на невисокому піддоні. Зважаючи на якість орнаменту, вона належала до парадних зразків.

Залишки ще однієї орнаментованої посудини репрезентовані стінкою завтовшки 4,0 мм (рис. 5). Судячи з цього фрагменту, її стінки були розлогі, а, отже, слушно інтерпретувати виріб як блюдо або неглибоку чашу. Орнамент-графіто виконано тоненьким вістрям, і він складається з ліній та заштрихованих фігур. Декор цієї посудини також здається нерегулярним. Зауважимо, що в попередніх публікаціях (Сергєєва 1998, рис. 6, 3; 2010, рис. 2, 10) орнамент передано дещо неточно.

Від третьої посудини з орнаментом збереглися фрагменти стінки завтовшки 5,0 мм і придонна частина з кільцевим піддоном, що дозволяють зробити її графічну реконструкцію (рис. 6, 3). Вона глибока, напівсферичної форми, і її можна визначити як миску (давньоруська «миса»: Колчин 1968, с. 34–36). Найбільший збережений діаметр миски становить близько 16,0 см. Усередині на денці простежується фрагмент контурної штрихованої фігури, аналогічної за стилем та технікою виконання зображенням на фрагменті описаного блюда. Отже, є деякі підстави стверджувати, що обидві посудини були зроблені одним майстром.

Описаний орнаментований посуд виготовлено з клена. Ця деревина була сировиною і для деяких інших виточених посудин. Одна з них — досить велика миска (діаметр 17,0 см) з профільованими вінцями, від якої збереглася верхня частина (рис. 6, 1); інший екземпляр — невеличка посудинка. Зберігся дрібний фрагмент її стінки в районі ребра (рис. 1, 3). Воно

гостре, трохи заокруглене. По ребру діаметр посудини становить близько 7,0 см, товщина стінки 6,0–7,0 мм. Характер переходу до нижньої частини дозволяє трактувати цей екземпляр як неглибоку мисочку.

Три посудини виготовлені з ясени. Від однієї збереглася нижня частина з суцільним піддоном (рис. 6, 5). Денце масивне — до 15,0 мм завтовшки, його діаметр близько 40,0 мм. В іншому випадку зберігся фрагмент, який можна інтерпретувати або як суцільний піддон, або, що вірогідніше, як ручку покритишки. Перетин трохи овальний, його розміри 40,0 × 47,0 мм (рис. 1, 4). Фрагменти зазначеної посудини були знайдені разом із залишками обвугленого зерна, яке в ній, імовірно, зберігалось. Ще від однієї посудини з ясени вцілів дрібний фрагмент вінець, що характерні для неглибоких виточених блюд (рис. 6, 4). Як правило, такі блюда мали кільцевий піддон і слугували столовим посудом.

Клен і ясен були найпоширенішими породами дерева, які використовували в токарній справі. На території Середнього Подніпров'я такі вироби з клена становлять 67,3 %, з ясени — 25,5 % від всього дерев'яного виточеного посуду, визначеного нині (Сергєєва 1998, с. 120). Разом це майже 93,0 % сировини для цього виду продукції. Така ситуація зумовлена не тільки доступністю матеріалу, але й високими його технічними якостями (твердість, в'язкість, несхильність до розтріскування). Ця деревина добре піддається обробці різальним і токарним інструментом. Клен та ясен мають гарну текстуру, що також сприяло їхньому застосуванню для виготовлення столового посуду, який оцінювався також і з позицій естетики. Саме через ці властивості вказана деревина стала найпопулярнішою для токарної справи на території всієї Русі. Навіть на півночі, у Новгороді, токарі віддавали перевагу цим породам дерева. З таблиці, наведеної в праці Б.О. Колчина, присвяченій новгородському різьбленому дереву, видно, що виточений посуд з цих порід становив 89 екз. із 139 виявлених на той час (Колчин 1968, табл. 1), тобто близько 67,0 %.

Серед колодяжинського виточеного посуду знайдено також невелику гострореберну мисочку з вільхи (рис. 6, 2). Її діаметр 14,0 см, товщина стінок — 7,0 мм. Зазначимо, що деревина вільхи, хоча й значно рідше ніж клена та ясени, використовувалась у давньоруській токарній справі. Прикладом можуть бути кілька фрагментів токарних виробів, знайдених серед горілого дерева на Райковецькому городищі (визначення наше).

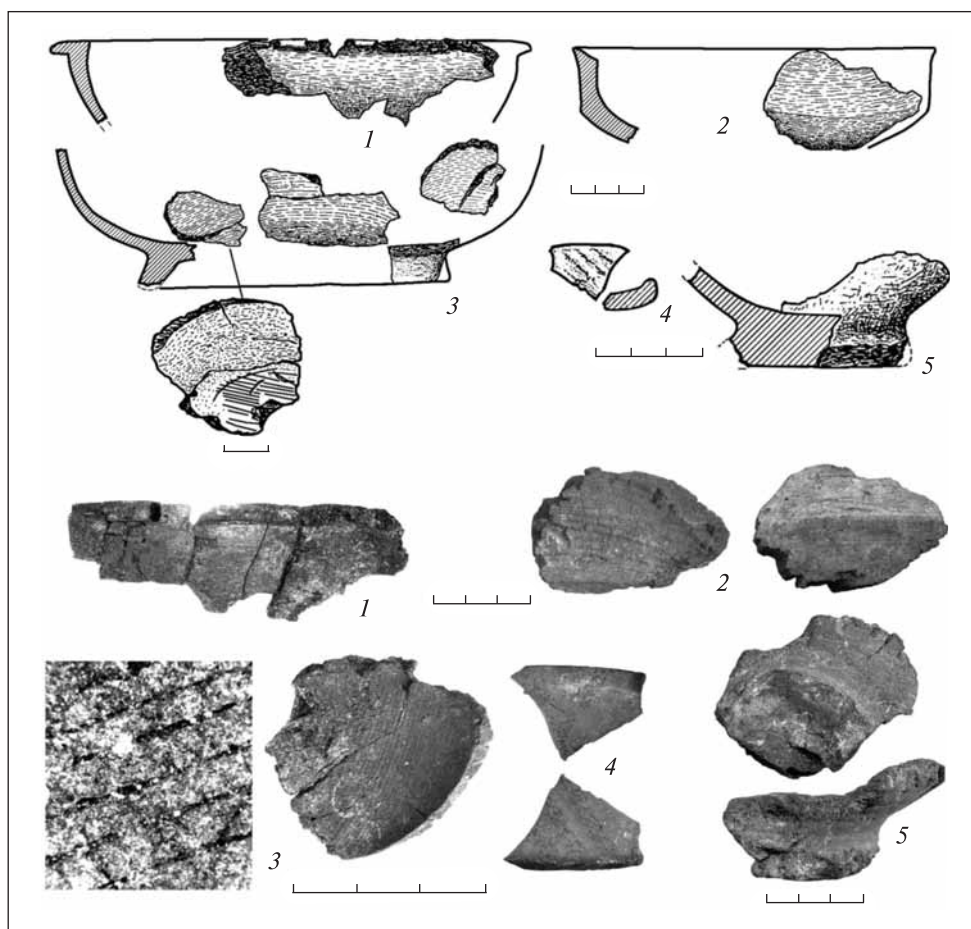

Рис. 6. Колодяжин. Виточений посуд (прорисовки та фото)

Наявність залишків виточеної ємкості з зерном свідчить, що на токарному верстаті виготовляли не лише столовий посуд, але й деякий кухонний. Проте більшість виточених зразків слід розглядати саме як столовий посуд. До парадного серед розглянутих екземплярів, без сумніву, слід відносити орнаментовані чаші. На думку Т.Г. Богомазової, деякі види парадного дерев'яного посуду, зокрема чаш, могли сягати металевих прототипів з гравійованим орнаментом (Богомазова 1999, с. 15). Це питання потребує окремого розгляду, проте попередньо можна прийняти цю думку до уваги. У зв'язку з парадним начинням слід згадати також візантійський керамічний столовий посуд схожих форм (однакові форми вінець та профіль посуду загалом, у деяких випадках наявність кільцевого піддону). Загалом не можна відкидати припущення, що форма столового посуду з різних матеріалів розвивалася під впливом спільної традиції, що відповідала естетичним уподобанням, які сформувалися на той час або раніше.

Серед столового начиння Р.О. Юра згадує також три ложки, одну дослідник проілюстру-

вав (Юра 1962, с. 124, рис. 34, 11). Але серед матеріалів колодяжинської колекції фондів ІА НАНУ знайти їх не вдалося.

Господарське приладдя, крім посуду, репрезентоване також залишками деталі маслобійки дископодібної форми (рис. 7). Діаметр виробу близько 15,0 см, товщина від 6,0 до 10,0 мм, спостерігається потовщення в бік центральної частини. Деревина визначається як ясен.

Рідкісною знахідкою є фрагменти веретена (рис. 8). З одного краю виріб має циліндричне потовщення діаметром 10,0 мм. Довжина близько 15,0 см, найбільший діаметр перетину 8,0 мм. Його виготовлено зі зрілої деревини розсіяносудинної породи, згодом родини розоцвітих. Поверхня обстругана дуже ретельно. Збереглися також фрагменти іншого виробу аналогічної форми з такої самої деревини. Діаметр перетину збереженої частини 9,0 мм. Через фрагментованість інтерпретувати цей виріб неможливо. Це могло бути веретено або якась конструктивна деталь.

Наявність інструментів для деревообробки (сокири, тесла, скобелі, долота різних ти-

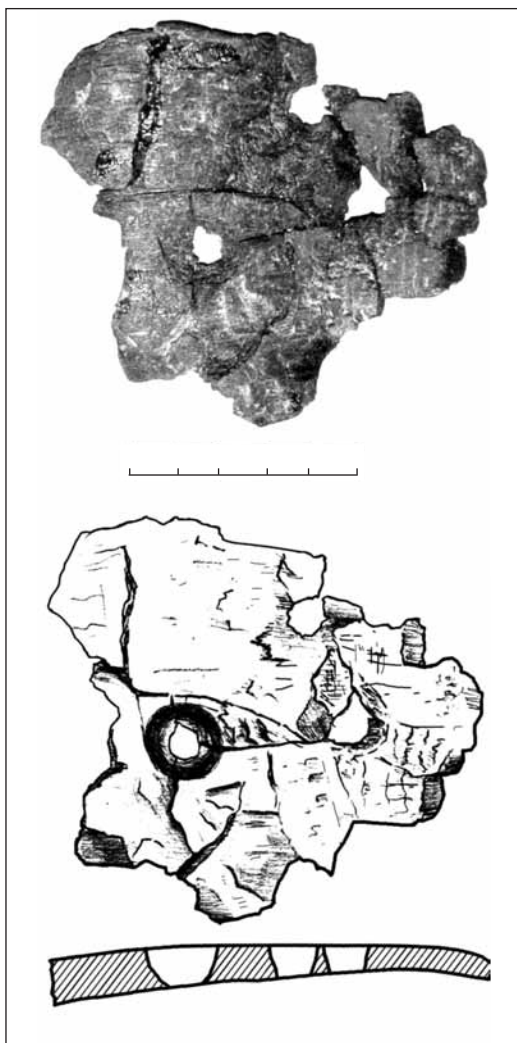

Рис. 7. Колодяжин. Рештки маслобійки (фото та прорисовка)

пів, ложкарі, свердло тощо) свідчить про місце походження дерев'яних речей, принаймні переважної кількості. Деревообробні інструменти пов'язані з окремими об'єктами і можуть вказувати на конкретне коло осіб, які займалися цим ремеслом. Слід вказати, що більшість деревообробних інструментів містилася в клітках, і в цих самих комплексах зазвичай засвідчені також інші знаряддя праці та елементи озброєння. Отже, деревообробкою, найвірогідніше, займалися переважно в дружинному середовищі.

Р.О. Юра, характеризуючи рівень ремесла в Колодяжині, відзначав його переважно натуральний характер, коли виготовлена продукція призначалася в основному не для ринку, а для власного вжитку. Деревообробка, на його думку, посідала місце між домашнім загальнодоступним промислом і ремеслом. Одним зі свідчень обробки дерева в межах домашніх

промислів дослідник вважав той факт, що відповідні інструменти були знайдені в більшості жител Колодяжина (Юра 1962, с. 100). Чи є таке визначення вірним для колодяжинської деревообробки?

Безумовно, простіші вироби з дерева виготовляли в кожному господарстві, і кожен господар був обізнаний з елементарними деревообробними операціями. Для їхнього виконання були потрібні переважно сокира та долото — саме ці універсальні деревообробні знаряддя зазвичай трапляються в багатьох будівлях. Проте деякі категорії виробів вимагали опанування певних технологій і, відповідно, професійних вмінь і навичок. Тут викликає інтерес спеціалізований інструментарій, призначений для окремих видів деревообробних робіт. Його наявність може бути індикатором виокремлення осіб, в чиїх руках зосереджувалися окремі види цієї справи.

Слід особливо відзначити наявність серед ремісничого інструментарію, що є в колодяжинській колекції, спеціальної уторної пилки (рис. 9, 1). Це знаряддя не згадується в публікації пам'ятки, не фігурує воно й у чернетках, які зберігаються в особистому фонді Р.О. Юри в Науковому архіві ІА НАНУ. Одним з можливих пояснень цього факту може бути те, що знаряддя на той час не було ідентифіковане. Уторна пилка з Колодяжина ідентична екземплярам з Новгородка (Колчин 1959, рис. 28) і Давид-Городка у Туровській землі (Лысенко 1999, рис. 37, 8). На жаль, через відсутність в описі матеріалів її не можна пов'язати з конкретним комплексом. Проте загалом можна відзначити, що для давньоруського часу уторні пилки є досить рідкісними знахідками. Опоередковано це може свідчити, що вони не були обов'язкові в наборі інструментів кожного господаря, а, отже, бондарською справою не займалися в кожному господарстві. Слід також враховувати, що виготовлення бондарського посуду потребувало майстерності та спеціальних знань і навичок. Б.О. Рибаків припускав, що навіть на сільських поселеннях бондарська справа була ремеслом, а не домашнім виробництвом, і становила додаткові заняття майстра, які він поєднував із хліборобством (Рыбаков 1948, с. 185). У відносно невеликому місті, яким був Колодяжин, не було потреби в значній кількості бондарів, отже, цим видом ремісничої діяльності могло займатися достатньо вузьке коло осіб.

Ймовірно, також окремі особи чи навіть одна могли займатися різьбленням по дереву

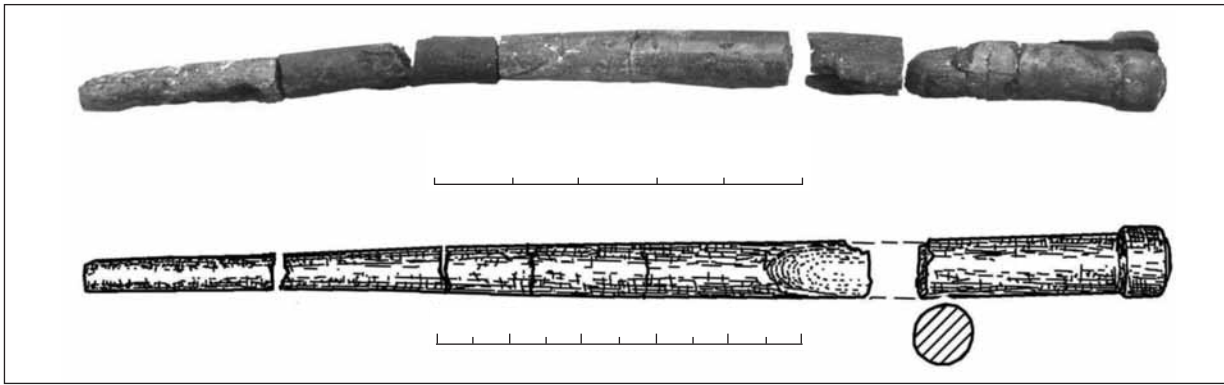

Рис. 8. Колодяжин. Веретено (фото та прорисовка)

і токарським ремеслом. Про це може свідчити і зв'язок спеціалізованих деревообробних інструментів з окремими будівлями, і якість продукції. У деяких випадках в одному комплексі знайдено і спеціалізовані, і універсальні деревообробні знаряддя.

З діяльністю різьбярів можна пов'язувати ложкарі і деякі різновиди ножів. Ложкарів, за даними Р.О. Юри, знайдено всього два. В одному випадку він містився в кліті, де виявлено також втулкове тесло та долото, в іншому — разом з ложкарем у будівлі було втулкове тесло (Юра 1962, с. 124—125).

Серед інструментів, пов'язаних з деревообробним фахом, слід також згадати спеціальні ножі. Власне кажучи, для простих операцій придатним може бути звичайний господарський ніж, і в межах домашнього виробництва саме ним і користувалися. Тож знахідки спеціальних ножів можуть свідчити про наявність осіб — спеціалістів у галузі деревообробки. На жаль, речовий комплекс з Колодяжинського городища розпорошений і лише частково представлений у фондах ІА НАНУ. Це не дозволило проаналізувати всі ножі та виділити серед них такі, що їх можна пов'язувати саме з деревообробкою. Значна кількість ножів відома нам лише за рисунками Р.О. Юри, і вони здебільшого належить до звичайних господарських. Проте деякі екземпляри привертають увагу. Один з них, 14,5 см завдовжки, мав характерну горбату спинку і загострений кінець (рис. 9, 4). Цей тип ножів для деревообробки виділив Б.О. Колчин за новгородськими матеріалами (Колчин 1959, рис. 42а). Ще один ніж з трохи вигнутою спинкою має довжину 11,0 см і зберігається у фондах ІА НАНУ (рис. 9, 2). Ще один, який згодом можна пов'язувати з обробкою дерева, знайдено в господарській прибудові до клітей 13—14 (Юра 1962, рис. 29, 10). Він менших розмірів — завдовжки 10,0 см — і

має досить вузьке та загострене на кінці лезо, розміщене трохи під кутом до черешка (рис. 9, 3). Ножі такої форми мають аналогії серед пізнішого деревообробного інструментарію (Просвіркина 1955, табл. І, 2).

Перший з описаних ножів походить з кліті 17, де були також дві сокири, які різняться за формою — колун і теслярська сокира з виїмкою та опущеним лезом, тобто їхнє функціональне призначення було неоднаковим. Крім того, в господарській прибудові до зазначеної кліті виявлено просте долото і втулкове тесло (Юра 1962, с. 78). У прибудові до клітей 13—14 знайдено перовидне свердло, також пов'язане з деревообробкою (Юра 1962, с. 75). Наявність таких спеціалізованих інструментів може свідчити, що господарі описаних будівель мали справу з деревообробкою. Судячи з наявності іншого інвентарю (сільськогосподарські знаряддя, предмети озброєння та ін.), вона була для них одним із побічних ремесел, а продукція була

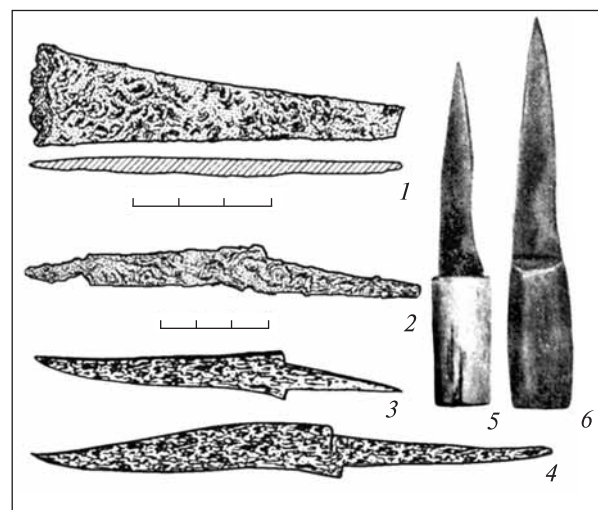

Рис. 9. Колодяжин. Деревообробні інструменти: 1 — уторна пилка; 2—4 — ножі; 5, 6 — ножі XIX ст. для роботи по дереву (за С.К. Просвіркою)

розрахована на вузьке коло споживачів. Відзначимо, що в кліті 14 було знайдено, крім іншого, предмет з рогу благородного оленя (Р.О. Юра назвав його булавою) та кістку зі слідами обробки (Юра 1962, с. 75). Не виключено, що господар пробував практикувати різьбярські роботи з різними матеріалами. Проте відсутність будь-яких інших ознак косторізної справи свідчить про те, що звернення майстра до цього виду сировини було випадковим. Він міг переважно зосереджуватися саме на деревині.

Про функціонування на городищі токарного ремесла свідчить наявність виточеного посуду, навряд чи довізного. Оздоблення кількох екземплярів дуже цікавим орнаментом-графіті, виконаним тонким вістрям (штриховані аси-

метричні фігури на двох посудинах, тонкі насічки на покритті тощо), дозволяє припустити, що ці вироби міг виконати один майстер, який опанував характерний стиль орнаментування дерев'яного посуду.

Отже, є всі підстави припускати існування в давньоруському Колодяжині деревообробних ремесел, націлених на виготовлення продукції повсякденного вжитку. Незважаючи на те, що виробництво предметів хатнього начиння, судячи з наявних даних, не належало до вузько-спеціалізованих ремесел, можна стверджувати, що цей вид діяльності практикували переважно окремі особи, які забезпечували своєю продукцією не лише власне господарство, але й певне коло споживачів.

Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX — начале XX вв. (производство деревянной утвари). — СПб., 1999.

Гончаров В.К. Роботи Волинської експедиції 1948 р. // АП УРСР. — 1952. — III. — С. 169—181.

Гупало К.Н. Обработка дерева, кости и камня // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 319—334.

Гупало К.М., Толочко П.П. Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 40—79.

Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. — Л., 1981.

Довженко В.И., Гончаров И.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. — К., 1966.

Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — 1959. — 65. — С. 7—120.

Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия. — М., 1968 (САИ. — Вып. Е1-55).

Лысенко П.Ф. Туровская земля IX—XIII вв. — Минск, 1999.

Просвиркина С.К. Русская деревянная посуда. — М., 1955.

Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.

Свешников И.К. Звенигород: Краеведческий нарис. — Львів, 1987.

Свешников И.К. Исследование пригорода древнерусского Звенигорода // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. Киев, 18—25 сентября 1985 г. — К., 1988. — Т. 2. — С. 142—147.

Сергеева М.С. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 118—128.

Сергеева М.С. К вопросу о художественной резьбе по дереву X—XIII веков на территории Среднего Поднепровья // Археологический альманах. — 2010. — 21. — С. 396—403.

Юра Р.О. Древний Колодяжин // АП УРСР. — 1962. — 12. — С. 57—130.

Юра Р.О. Колодяжин. Орудия производства, оружие, украшения и бытовой инвентарь // НА ІА НАНУ. — Автор. фонд Р.О. Юри. — Справа № 9.

Надійшла 15.02.2011

М.С. Сергеева

ДЕРЕВЯННЫЕ ИЗДЕЛИЯ ПОВСЕДНЕВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИЗ КОЛОДЯЖИНА

Рассматриваются деревянные изделия, обнаруженные в 1948—1953 гг. на древнерусском городище у с. Колодяжное Житомирской обл. (древнерусский город Колодяжин). Артефакты разделяются на две группы: мелкие остатки внутренних конструкций или, возможно, оборудования и предметы быта.

Большую часть сохранившихся бытовых изделий составляют посуда и тарные емкости. По технике изготовления они разделяются на бондарные, долбленые, резные и точеные изделия. Имеются также остатки емкостей из коры и луба. Определения древесины показали, что материалом для бондарных емкостей служила сосна, для точеных сосудов — клен, ясень и в одном случае ольха. Имеются остатки трех резных сосудов из дуба.

Среди бытового инвентаря также обнаружены фрагментарно сохранившиеся ложки, часть маслобойки и веретено.

Анализ изделий и деревообрабатывающего инвентаря приводит к выводу, что, кроме домашнего производства, в городе могли проживать специалисты, связанные с деревообработкой, — бондари, резчики и токари. Сочетание в отдельных комплексах узкоспециализированных инструментов с сельскохозяйственными орудиями и иногда предметами вооружения свидетельствует о том, что деревообработка не была для их владельцев основным видом деятельности. Однако, несмотря на то, что изготовление бытовых предметов не относилось к узкоспециализированным ремеслам, можно утверждать, что существовал круг лиц, обеспечивающих своей продукцией не только себя, но и определенное количество потребителей.

M.S. Serheyyeva

WOODWORK OF EVERYDAY USAGE FROM KOLODYAZHYN

Woodwork found from 1948 to 1953 at Ancient Rus hill-fort near Kolodyazhne Village in Zhytomyr Oblast (Ancient Rus Kolodyazhyn city) is described in the article. Artifacts are divided into two groups: small remains of inner structures or, perhaps, equipments and everyday goods.

Ware and tare containers form the majority of the preserved domestic items. They are divided into cooper's, hollowed out, carved, and turned items according to the production technique. There are also containers made of bark and phloem. Wood determination showed that pine was the material for cooper's wares, maple, ash, and alder in one case were used for turned wares production. There are remains of three carved wares made of oak.

Fragmented spoons, a part of a churn, and a spindle were also found among the everyday usage inventory.

Analysis of items and of woodworking inventory allow the author to conclude that besides handicraft industry, specialists related with woodwork, coopers, carvers and turners, could had lived in the city. Combination in some complexes of narrow specialized instruments with agricultural tools, and sometimes with arms, testifies that woodwork was not the only activity for their owners. However, despite the fact that everyday life items production did not refer to narrow specialized crafts, it is possible to state that there was a circle of people who supplied with their products not only themselves, but also a certain number of customers.

М.М. Ієвлев, А.О. Козловський

ЛЬОХИ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА КІНЦЯ X — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.

Публікуються матеріали трьох льохів (порубів), виявлених на території Верхнього Києва.

Ключові слова: Давня Русь, Київ, Верхнє місто, господарська споруда, льох.

Різноманітні типи господарських споруд для зберігання харчових припасів у містах Київської Русі нині досить добре відомі. Вони представлені різного зразка підклітами та ямами у Києві та інших давньоруських містах (Каргер 1958; Раппопорт 1975; Толочко 1980; Даркевич, Борисевич 1995), що були майже в усіх садибах — в оселях чи поряд з ними. Однак свідчення про такі господарські споруди як льох на території давнього Києва нечисленні, а більшість з них збереглася дуже погано.

У давньоруських писемних джерелах трапляються згадки про погребі (льохи), поруби, медуші та беретяниці на території великих садиб — княжих, боярських, монастирських чи

купецких (Каргер 1958, с. 277). У літописах і билинах погребі (льохи) також досить часто фігурують як приміщення, що використовувалися і під в'язницю. В літописах маємо такі назви як погреб (льох) і поруб, і вони досить часто позначають однакові об'єкти. Так, в описі подій 1067 р. повідомляється: «Ізяслав тоді привів Всеслава до Києва, і засадили його в поруб із двома його синами». Потім (1068 р.) говориться про те, що «друга половина людей прийшла од погребі, відкривши погреб»; і далі: «Люди ж висікли Всеслава із поруба» (Махновець 1989, с. 104—105). В Іпатіївському літописі в описі подій 1146 р. повідомляється: «Ігоря, через чотири дні схопивши в болоті, привели до Ізяслава. І послав він його в (Михайлівський) монастир на Видобич, і, окувавши його, одіслав до Переяславля, і вса-

© М.М. ІЄВЛЕВ, А.О. КОЗЛОВСЬКИЙ, 2011

див у поруб у монастирі святого Іоанна (Предтечі?)» (Махновець 1989, с. 202). У 1147 р. Ізяслав звільнив Ігоря з поруба: «І тоді пославши (посла), звелів він розібрати над ним поруб» (там само, с. 206). Про події 1146 р. повідомляється: «Тож пішли вони на Ігореве сільце, де ото він поставив був добрий двір. Було ж тут готовизни багато у брестяницях і в погребях — вина і меди, а ще тяжкого добра всякого, до заліза й до міді» (там само, с. 204). Щодо льоху на Святославовому дворі в Путивлі вказується: «а в погребях було п'ятсот беркавців меду, а вина вісімдесят корчаг» (там само, с. 205). Ці описи льохів, розташованих у різних містах, дають приблизне уявлення про можливі розміри та вірогідну конструкцію погребів, улаштованих на княжих подвір'ях. Зокрема згадується 500 беркавців меду та 80 корчаг. Важко визначити площу, яку могли займати перші, але 80 корчаг, навіть упритул поставлені одна до одної, могли вміститися не менше ніж на 20 м². Враховуючи інші припаси, які повинні були бути в цьому льоху, його загальна площа, вірогідно, становила від 30 до 40 м², а, може, й більше.

Серед майна, захопленого на Ігоровому дворі, згадуються залізо та мідь, зберігання яких у досить сирому льоху мало ймовірно. Це дозволяє припустити, що над льохом була й наземна споруда. Разом вони утворювали господарську будівлю, яка в літописі названа порубом. Саме в наземній частині могли складати різноманітні запаси, що не потребували низької температури для зберігання — залізо, мідь та ін. Порівнюючи описи таких господарських споруд, зазначимо, що в літописах до XI ст. трапляються назви і погреб, і поруб, а від XII ст. — лише поруб.

Вірогідно, на початку будівництва господарських споруд для зберігання харчових припасів використовували тільки підземну частину, яку й називали погребом (льохом), а над нею зводили якусь невелику будівлю, що захищала його від несприятливих погодних умов. З часом захисна споруда була розширена та почала використовуватися для зберігання різноманітних запасів (і не тільки харчових). Можна припустити, що саме споруда над погребом (льохом) спочатку й мала назву поруб. Але згодом, у XII ст., цю назву перенесли на всі такі будівлі разом із підземною їхньою частиною. Вони мали досить значні розміри і, вірогідно, їх влаштовували тільки на великих князівських, монастирських чи боярських садибах. У Радзивіловському літописі поруб зображений як наземна споруда (рис. 1).

Ще одне джерело, що дає певну інформацію про такі об'єкти, — давньоруські билини.

В билині «Ілья Муромец и голи кабацкие» повідомляється, що богатиря посадили в погріб (льох) завглибшки 40 сажнів (Былины 1950, с. 86, 88), у іншій — «Ілья Муромец и Калин царь» — є свідчення, що льох зачинявся залізними ґратами на замок (Былины 1950, с. 94). В билині «Про Ставра» йдеться про льох, що зачинявся дубовими дверима з важкими замками (там само, с. 206). Про те, що льох замикали «дверьми железными» і «замками булатными», також згадується в билині «Василий Буслаев» (там само, с. 227).

Таким чином, з літописних повідомлень і давньоруських билин можна зробити висновок, що погребі (льохи) на території великих садиб мали значні розміри та могли складатися з наземної частини (яка, вірогідно, спочатку мала назву поруб) і головної, підземної, в якій зберігалися харчові запаси та інколи туди кидали в'язнів. Зазначимо, що в Західній Європі в XI ст. в середньовічних замках підвали (льохи) також досить часто використовували як в'язниці (Удальцов, Косминский, Вайнштейн 1938, с. 161). Найкраще вцілілі господарські споруди для припасів на території Південної Русі досліджені в Любецькому замку XI—XII ст. Тут знайдені «медуша», «склади готовизни», численні господарські ями (Рыбаков 1985, с. 96, 132, табл. 31).

Декілька споруд такого призначення (різних за розмірами) відкрито на території Верхнього Києва протягом останніх років. Їхня особливість полягає в тому, що вони викопані в материк і не обличковані. Іноді вони мали дерев'яне перекриття, засипане ґрунтом.

Влаштування викопаних у материк льохів майже не потребувало будівельних матеріалів, тож можна зробити припущення, що саме такого типу господарські споруди були досить поширені на території Верхнього Києва, де були відповідні геологічні умови. Той факт, що вони були майже невідомі у Києві, як і в інших містах Київської Русі, пояснюється саме особливостями їхнього влаштування. Відсутність обличкування робила їх недовговічними і ускладнювала фіксацію. Вірогідно, більшість із них була зруйнована й засипана ще в давньоруські часи, тож якщо їх і виявляли, то часто сприймали як великі господарські ями.

Нині на території Верхнього Києва відкрито чотири льохи: один на вул. Велика Житомирська, 2а, два на вул. Артема, 12 і ще один на Десятинному пров., 3. Найкраще зберігся льох на вул. Велика Житомирська, 2а (рис. 2, 1). Він зафіксований на глибині 2,0—2,2 м від сучасної

Рис. 1. Мініатюри Радзивілівського літопису: 1 — Всеслава Брячиславича висікають із поруба; 2 — Всеслав Брячиславич із двома синами в порубі

поверхні. На глибині 1,7—2,1 м над льохом був потужний шар вугілля та золи, що перекривав його північну частину. Льох мав у плані хрестоподібну форму та складався з головного коридору, орієнтованого за лінією схід—захід, і двох бічних приміщень з північного та південного боків. Його довжина 7,9 м, ширина 1,5 м у східній частині, 1,8 м — у центральній і 1,5 м — у західній, ймовірна висота 1,8—2,0 м. Дно льоху було на глибині 4,3—4,6 м від сучасної поверхні і мало нахил зі сходу на захід до 0,3 м. Ширина за лінією північ—південь, з урахуванням бічних приміщень, становила 7,7 м. Загальна площа разом з вхідним приміщенням 25,65 м², площа центрального коридору 13,45 м², північного приміщення — приблизно 5,0 м², південного — 4,5 м², вхідного — 2,7 м².

Вхід до льоху розміщувався біля східного краю головного коридору. Ширина вхідного приміщення 1,2 м, довжина — 2,3 м, глибина — 2,7 м від сучасної поверхні (0,8 м в матеріку). Його долівка була на 1,6 м вище від дна льоху. В плані це приміщення являло собою прямокутник, орієнтований північ—південь, із заокругленою південною стороною. У південній частині було заглиблення напівкруглої форми завширшки 1,4 м, завдовжки 0,5 м і завглибшки 2,9 м від сучасної поверхні зі сходами, що вели з двору до цього вхідного приміщення. За ним знаходилися, одна навпроти іншої, дві стовпові ями діаметром 0,25 м і завглибшки близько 0,20 м, відстань між якими становила до 1,00 м. Між цими стовповими ямами проходив ровик завглибшки 0,07—0,09 м.

Із вхідного приміщення до центрального коридору льоху можна було потрапити дерев'яною драбиною в східній частині, де було приміщення площею 2,0 м². У ньому на південній стіні, на висоті 0,4 м від долівки, була ніша 1 для світильника напівкруглої форми завширшки і заввишки 0,40 м, заглиблена в стіну на 0,15 м. З західної сторони розташовувалися двері до центрального коридору, що фіксувалися за двома стовповими ямами діаметром до 0,25 м та завглибшки до 0,20 м. За ними починався головний коридор завдовжки 6,5 м. Відстань до північного бічного приміщення 3,5 м. За стовпом, що знаходився біля північної сторони головного коридору, на висоті 0,2 м від долівки, у заглибленні в стіні знайдено скарб золотих жіночих прикрас, імовірно, складений у мішечок.

Уздовж північної стіни коридору, перед північним бічним приміщенням, розміщені три ніші з заглибленнями для корчаг або великих амфор і одна для світильника. Першою, на висоті 0,5 м від дна льоху, була ніша для світильника. Вона мала напівкруглу форму з шириною основи 0,4 м за висоти 0,5 м і була заглиблена в стіну на 0,2 м. Поряд з нею, на відстані 0,7 м від дверей до входу в головний коридор льоху, була господарська ніша 1. Вона мала круглу форму діаметром близько 0,5 м і була заглиблена на 0,25 м у стіну, її зафіксована висота 0,7 м. У ній знайдені дрібні уламки кераміки XI — першої половини XIII ст.

Господарська ніша 2, теж округлої форми, знаходилася за 0,15 м від першої. Її діаметр 0,80 м, глибина від підлоги 0,12 м, зафіксована

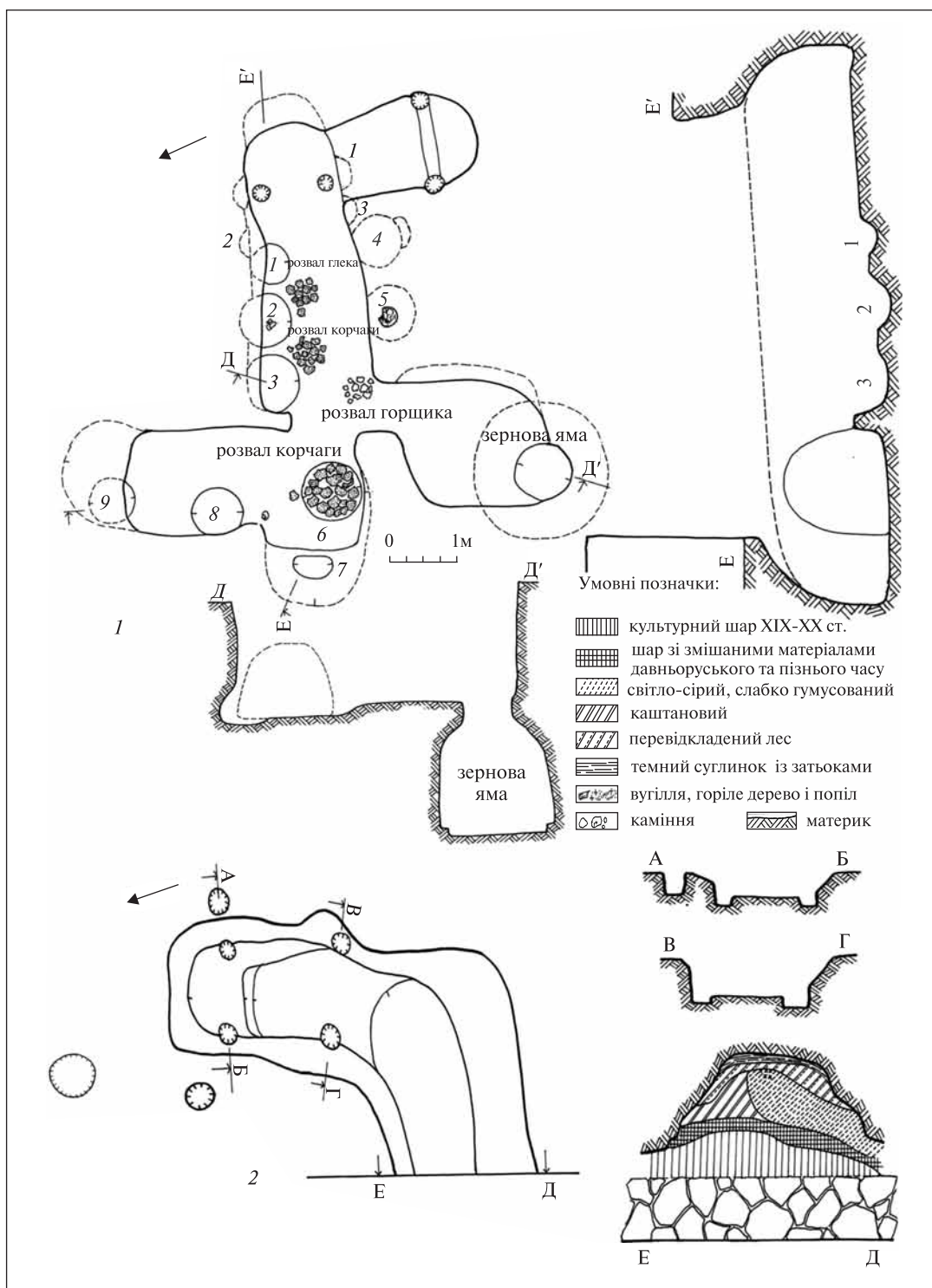

Рис. 2. Давній Київ: 1 — план і перетини льоху на вул. Велика Житомирська, 2а; 2 — план і перетини льоху (вхід) на вул. Артема, 12

висота 0,50 м. На дні був досить добре збережений світлий сіроглиняний двоярусний світильник (рис. 3, 6) і половинка плінфи світло-оранжевого кольору завтовшки близько 3,5 см. Між першою і другою нішами знаходився розвал рожевого плоскодонного глечика візантійського кола (рис. 5, 2).

Господарська ніша 3 мала круглу форму і знаходилася за 0,20 м від другої (за 2,45 м від входу до льоху). Її діаметр до 0,90 м, глибина 0,15 м, зафіксована висота близько 0,80 м. В ній виявлені дрібні фрагменти гончарної кераміки. На схід від ніші був розвал дворучної корчаги з темно-рожевої глини (рис. 5, 1).

З південного боку коридору були вириті дві ніші для світильників і дві округлі господарські ніші, які, ймовірно, призначалися для дерев'яних скринь. Біля них знайдені фрагменти дощок, залізних і бронзових пластин, що могли бути рештками окуття скринь (рис. 4, 17, 18). Ніша 3 для світильника знаходилася за 0,25 м від південної стовпової ями на висоті 0,40 м від долівки і була заглиблена в стіну на 0,18 м. Її ширина 0,35 м, висота 0,35—0,38 м. За 0,10 м від неї на захід розташовувалася південна господарська ніша 4. Її діаметр 0,75 м, глибина від долівки 0,12 м, зафіксована висота 0,90 м. В ній знайдено залишки дощок і деревного тліну та два залізні замки. Ці знахідки можуть вказувати на те, що в ніші могла стояти дерев'яна скриня для зберігання продуктів. Відмінність цієї ніші від інших полягає в тому, що в ній була (друга з південного боку) ніша 4 для світильника. Вона розташовувалася на висоті 0,50 м від дна господарської ніші та мала ширину 0,45 м і висоту 0,37—0,39 м, була заглиблена в стіну на 0,20 м. Таким чином, усі ніші для світильників мали приблизно однакові розміри і розташовувалися на однаковій висоті від долівки. Перша ніша влаштована в приміщенні, яке знаходилося перед вхідними дверима до головного коридору льоху.

Південна господарська ніша 5 вирита за 0,50 м від ніші 4, її діаметр 0,85 м, глибина від долівки 0,25 м, зафіксована висота 1,20 м. На дні лишилися великі фрагменти клепаного бронзового сплющеного казана.

За 4,0 м від дверного отвору, в центральному коридорі льоху, було заглиблення 6, у якому знайдено розвал верхньої половини дворучної корчаги (рис. 5, 4). Діаметр заглиблення 0,9 м, глибина від долівки 0,4 м. За 0,54 м від цієї корчаги й 0,38 м від західного закінчення центрального коридору було довгасте заглиблення 7 розмірами 0,60 × 0,30 м і завглибшки 0,18 м від долівки.

Північне бічне приміщення розташоване за 3,5 м від дверей у центральний коридор льоху. Його довжина 3,3 м, ширина по долівці на початку 1,4 м, далі — 1,5 м. Це приміщення вціліло найкраще. В ньому вдалося зафіксувати частину склепіння, яке не завалилося, і стіни зі слідами кіптяви. Повністю збережена частина льоху була напівсферичної форми і мала в довжину приблизно 1,20 м, висота 1,45 м, ширина 1,50 м. Вона була заповнена темним дуже перемішаним ґрунтом зі значною домішкою вугілля, попелу, кераміки, дрібних уламків плінфи завтовшки 3,0—5,0 см. Тут зафіксовано два за-

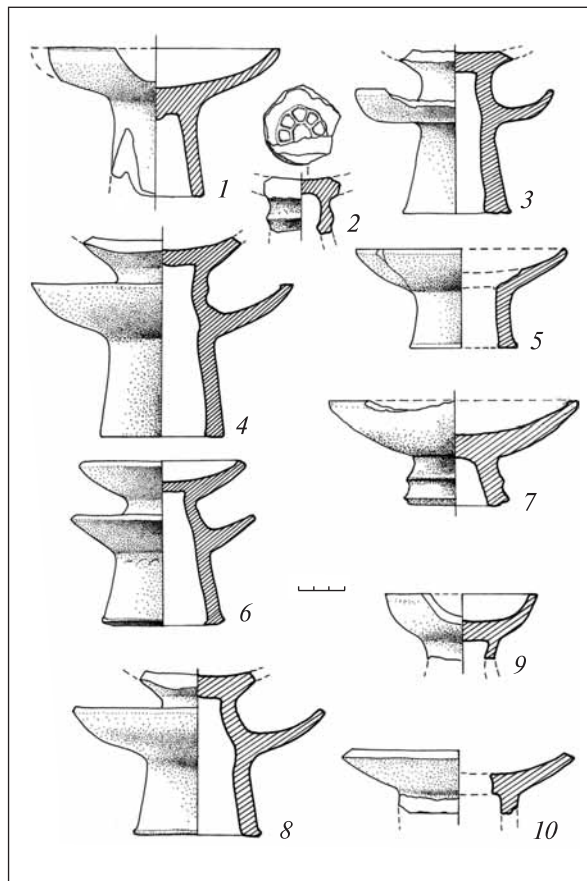

Рис. 3. Давній Київ. Світильники з долівки льоху на вул. Велика Житомирська, 2а

глиблення з західного боку. Перше знаходилося за 0,35 м від початку приміщення. Воно мало діаметр близько 0,8 м, було заглиблене на 0,5 м і заповнене материковим лесом. Друге заглиблення було за 0,95 м від першого та за 0,50 м від торця приміщення. Його діаметр близько 0,7 м, глибина 0,4 м. Воно було заповнене мішаним материковим лесом. У західному кутку, де центральний коридор з'єднувався з північним приміщенням, на дні лежав добре збережений однопорядковий світильник.

Південне бічне приміщення знаходилося за 3,0 м від входу до центрального коридору. Ширина входу по дну приблизно 0,8 м, довжина — 0,5 м. За входом було приміщення прямокутної в плані форми розмірами 2,2 × 2,0 м. Долівка була на 0,25 м вище від рівня центрального коридору. Найбільшими знахідками в ньому були частини кам'яних жорен з ракушняку, вапняку та пісковика завтовшки 4,0—8,0 см. Діаметр вцілілих частин 40,0—52,0 см. Усього знайдено частини не менше ніж від шести жорен (рис. 6).

У західному кутку цього приміщення була зернова яма. Діаметр її верхньої частини близь-

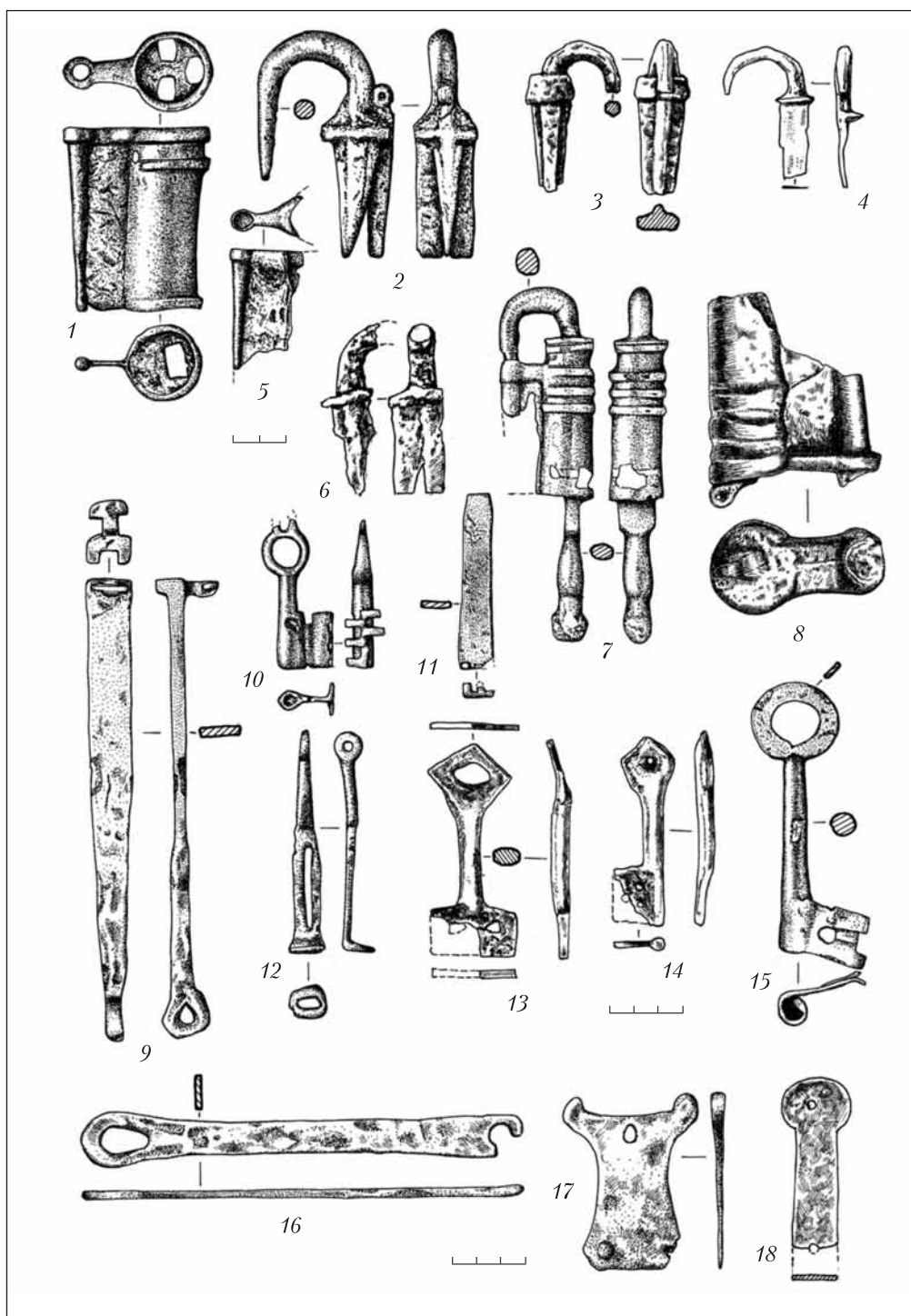

Рис. 4. Давній Київ, залізні знахідки з льоху на вул. Велика Житомирська, 2а: 1–8 — замки; 9–15 — ключі; 16–18 — накладки

ко 1,0 м, дна — 1,8 м, загальна глибина 3,1 м. Стіни рівні, звужувалися до отвору. На глибині 2,95 м її діаметр становив 2,00 м, потім йшла сходинка завширшки близько 0,10 м, що оперізувала придонну частину на висоті 0,15 м від дна. Об'єм ями приблизно 7,50 м³. Такого зразка ями-сховища були досліджені в Любецькому замку (Рыбаков 1985, с. 96).

Заповнення льоху зафіксоване від глибини 2,0 м від сучасної поверхні. Воно було насичене фрагментами кераміки XI–XIII ст., попелом, вуглинками, значною кількістю уламків шиферу, фрагментами і цілою плінфою давньоруського часу, рештками виробів із заліза та бронзи. Крім цього, в заповненні льоху, особливо в його верхній частині, траплялися не-

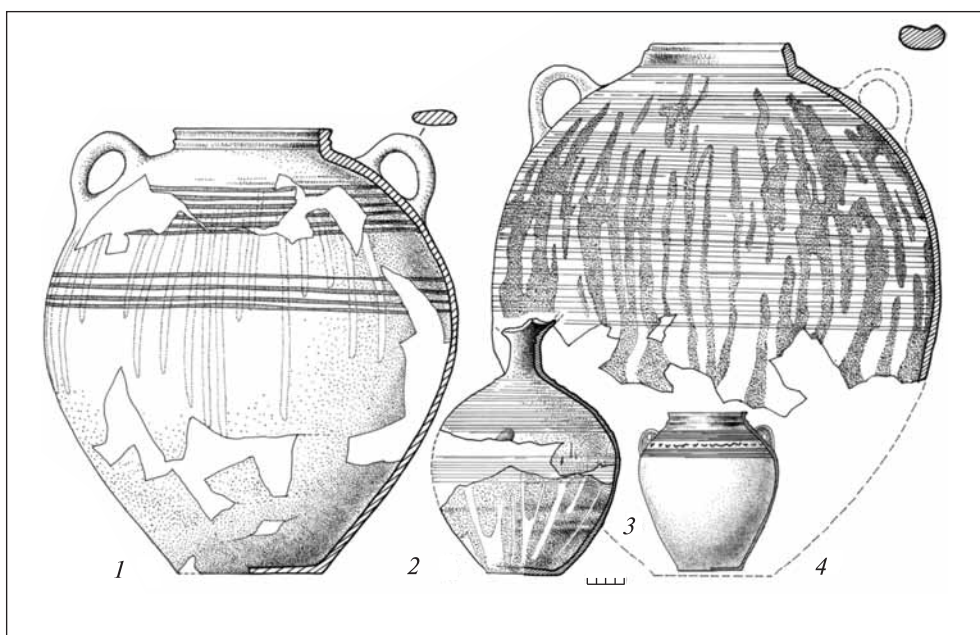

Рис. 5. Давній Київ. Глиняний посуд з долівки льоху на вул. Велика Житомирська, 2а

оброблені шиферні плити різних розмірів. На долівці знайдені численні фрагменти горщиків початку XI—XIII ст., амфорної тари, корчаг, глечиків, мисок, полив'яної кераміки давньоруського і візантійського виробництва, дрібні уламки скляного посуду та браслетів синього і зеленкуватого відтінків, виробів із заліза та кольорових металів.

Окремо відзначимо знахідку розвалів двох корчаг заввишки 49,0 і 59,0 см, великого світлоглиняного глечика заввишки до 40,0 см і горщика заввишки 21,4 см (рис. 5, 1, 4). Одна корчага була накрита шматком плінфи завтовшки 3,0—3,2 см. Розвали посуду знаходилися в центральному коридорі льоху, головним чином у його східній частині. Більшість горщиків була досить великих розмірів, діаметри їхніх вінець становили 24,0—30,0 см, а діаметри трьох дещо 12,0, 13,0 і 13,5 см. На долівці також знайдено 10 світильників, що збереглися частково (чотири двоярусних і п'ять одноярусних), та дев'ять дрібних фрагментів (рис. 3, 1—7, 9, 10). Вони, як і розвали посуду, знаходилися в центральному коридорі. Тут же знайдено 11 кременів від кресал.

З-поміж залізних виробів найчисленніші знахідки на долівці представлені замками й ключами, цвяхами завдовжки 6,0—12,0 см і металевими накладками від дерев'яних скринь (рис. 4). Всього знайдено вісім навісних циліндричних замків різного розміру і вісім ключів (по чотири від навісних і накладних замків). Виготовлення замків і ключів, згідно класифікації Б.О. Кол-

чина, можна датувати XI—XIV ст. (Колчин 1982, с. 162, рис. 3). Вкажемо також знахідку уламків невеликого залізного відра діаметром до 28,0 см і заввишки 24,0 см з двома вушками.

Серед виробів з кольорових металів трапилися дві пряжки до паска напівкруглої форми з мідного сплаву, бронзова двобічна ікона — частина складня, нижня частина бронзового позолоченого хреста з Розп'яттям, на зворотному боці якого зберігся штир завдовжки 1,0 см, у діаметрі 0,11 см (вірогідно, накладка на дерев'яну обкладинку книги) та бронзовий цвях завдовжки до 2,0 см з широкою округлою шляпкою діаметром 1,0 см. У ніші 5 була деформована верхня частина клепаного бронзового казана і кілька фрагментів бронзових пластин, з'єднаних між собою заклепками, а також фрагмент свинцевої пластини завтовшки 0,07—0,09 см, свинцева гиля або, можливо, пряслице конічної форми.

Знахідки з зернової ями майже не відрізнялися від матеріалів на дні льоху. Найбільшу кількість знахідок становили керамічні вироби — фрагменти посуду та світильників. Посуд представлений кухонними горщиками, глечиками, невеликими мисочками-плошками, а також виробами для зберігання припасів — амфорами й корчагами. У заповненні ями зафіксовано 12 фрагментів від дев'яти світильників: п'яти двоярусних і двох одноярусних, ще від двох світильників лишилися фрагменти плошок для олії діаметром 14,0—15,0 см (рис. 3, 8).

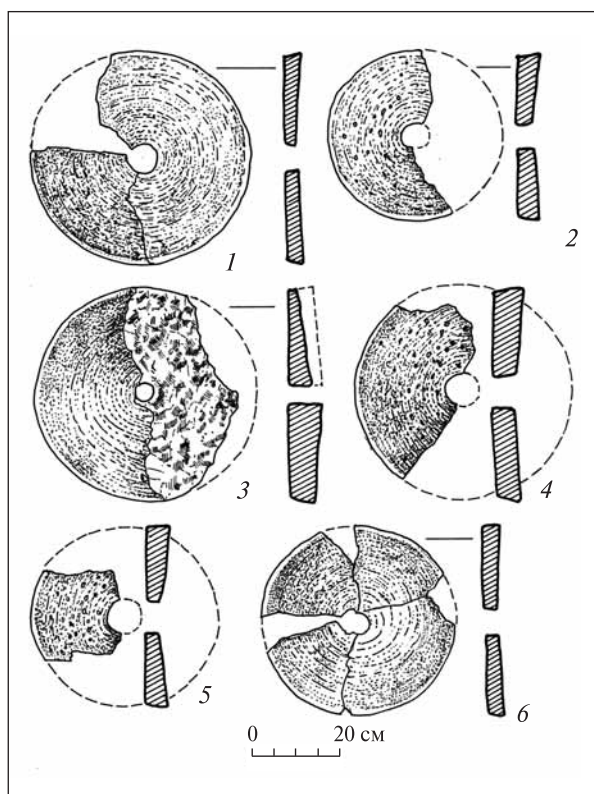

Рис. 6. Давній Київ. Кам'яні жорна із зернової ями льоху на вул. Велика Житомирська, 2а

В ямі також зафіксовані фрагменти скляного посуду — від двох тонкостінних бокалів і двох з товстими стінками, на одній є канелюри. Залізні вироби представлені цвяхами різних розмірів. Знайдено також кілька фрагментів від мідного клепаного казана та невеликий цвях з напівсферичною шляпкою. Кам'яні вироби представлені кількома фрагментами жорен.

Таким чином, у трьох північних нішах центрального коридору знаходилися корчаги та декілька великих глечиків, а ще одна, найбільша корчага, була в коридорі (рис. 5, 4). У нішах з південної сторони, дуже ймовірно, були розміщені дерев'яні скрині для продуктів. Крім того, на долівці центрального коридору знайдено значну кількість фрагментів від горщиків різного об'єму, розміщених уздовж стін. Не встановлено, чи стояли вони на дерев'яних полицях, чи просто на долівці. У центральному коридорі зафіксовано чотири ніші для світильників: одна — в приміщенні перед дверима до нього, дві — одразу за дверима одна навпроти одної, а ще одна — в першій південній ніші. Вони призначалися для освітлення льоху. Ймовірно, в одній із двох ніш одразу за дверима стояв двоярусний світильник, а в другій — одноярусний, котрий, очевидно, брали для освітлення віддалених приміщень.

У північному приміщенні розташовувалися два заглиблення, в які могли встановлювати бочки, на що побічно вказує відсутність у них розвалів корчаг чи інших фрагментів керамічного посуду.

У південному приміщенні була тільки зернова яма. Найцікавішими знахідками тут є фрагменти кам'яних жорен. Вони дозволяють припустити, що в цьому приміщенні мололи зерно ручними жорнами безпосередньо біля зернової ями. Борошно, ймовірно, зберігали в корчагах у центральному коридорі льоху. Продовольчі припаси, вірогідно, зберігали в різноманітній керамічній тарі (корчагах, великих горщиках і глечиках), черепками від яких була встелена долівка, а також у дерев'яних скринях і бочках.

Час побутування льоху можна датувати початком XII — першою половиною XIII ст. Вірогідно, він входив до складу господарських споруд садиби Федорівського монастиря. Нині через те, що ця територія неодноразово забудовувалася, майже неможливо встановити, чи був льох складовою якоїсь великої будівлі, чи окремою спорудою. На користь останнього свідчить наявність чотирьох стовпових ям (діаметром від 0,3 до 0,7 м) з обох боків льоху. Біля двох з північного боку лишилися сліди від дерев'яних колод, які відходили від них у напрямку до входу у льох. Крім того, частково зберігся потужний шар попелу та деревного вугілля, який перекривав майже всю площу льоху. Кераміка в цьому шарі тотожна знайденій у заповненні льоху. Таке саме заповнення було зафіксоване в двох просіданнях культурного шару до льоху в його центральній частині. Беручи до уваги досліджені рештки наземної будівлі, час якої збігається з функціонуванням льоху, можна припустити, що вони, вірогідно, належали до господарської будівлі, розташованої над льохом (літописний поруб?). Але наявні матеріали не дають можливості dokonано стверджувати факт існування такої господарської споруди та зробити реконструкцію її зовнішнього вигляду.

Ще дві господарські споруди для зберігання запасів досліджені на вул. Артема, 12 — на території великої боярської садиби. За керамічним матеріалом вона існувала від кінця X до середини XI ст. і зазнала кількох перебудов. З погляду розвитку забудови численність мешканців садиби зростала, що обумовило необхідність збільшення площі споруд для зберігання харчових запасів.

Із заснуванням садиби посередині була зведена центральна квадратна в плані будівля розмірами 5,0 × 5,0 м. Зважаючи на конструктив-

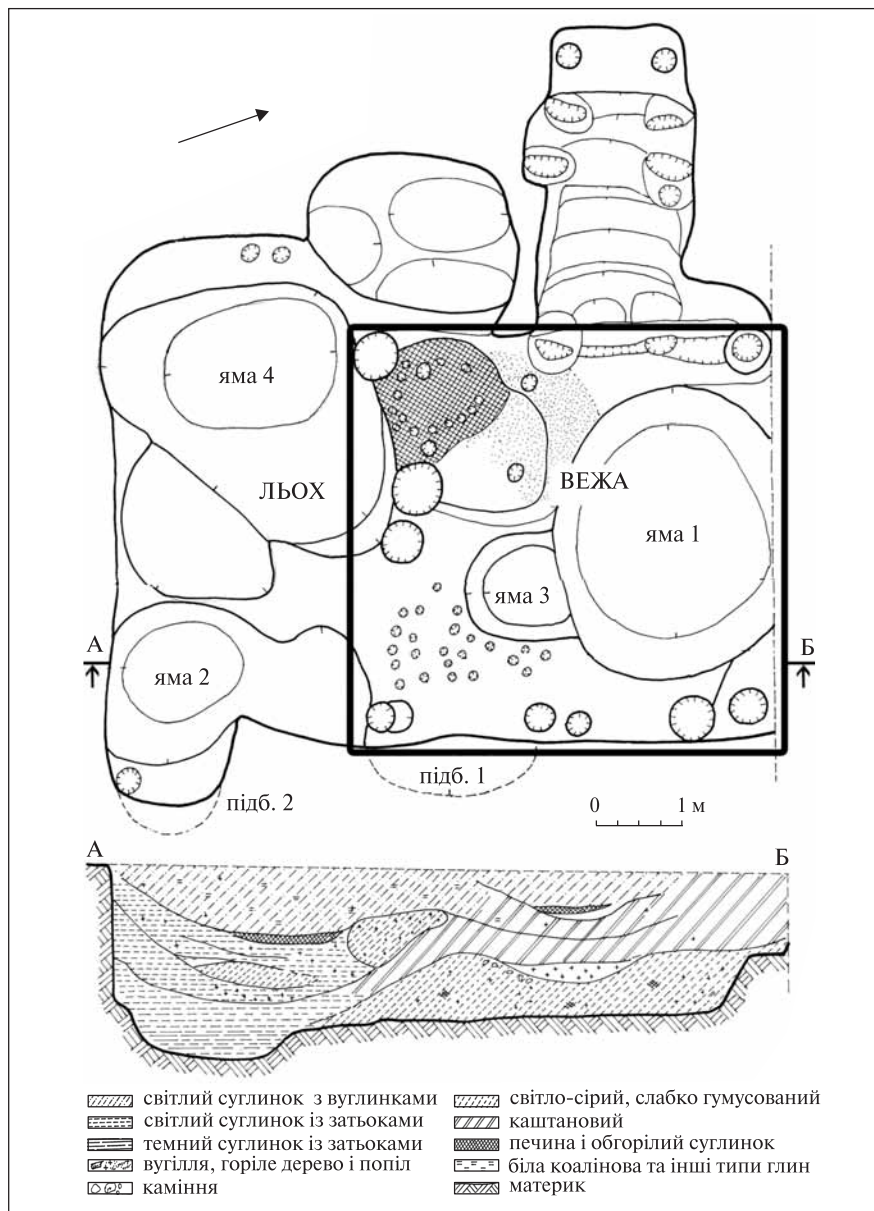

Рис. 7. Давній Київ. План і перетин вежі та льоху на вул. Артема, 12

ні особливості, це була, вірогідно, триповерхова вежа з житловим підклітом (на що вказує піч, розташована у південно-західному кутку), де була перекрита велика господарська яма для припасів. Підкліт мав підлогу з дощок. З часом до підкліту вежі з південної сторони був прибудований льох розмірами $5,0 \times 3,0$ м, відокремлений від підкліту дерев'яною стіною з дверима (рис. 7). Дно льоху було на $0,3\text{--}0,4$ м нижче за підлогу підкліту. Зверху він був перекритий деревом, що добре фіксувалося в південній стіні. Виходячи з відсутності стовпових ям в кутках льоху та залишків дерев'яного тліну вздовж стін, він не був обшитий деревом.

У ньому виявлено дві господарські ями. Яма 2 була в південно-східному кутку. В пла-

ні вона мала округлу форму діаметром до $1,9$ м, глибина до $0,5$ м. До дна яма звужувалася. Біля неї в східній стіні знаходився невеликий підбій — ніша завширшки $1,30$ м і завглибшки до $0,75$ м. Яма 4 розташована в південно-західному кутку центральної будівлі. В плані вона мала неправильну форму з приступками. Довжина її до $3,6$ м, ширина до $2,5$ м, дно на глибині $0,7$ м від долівки. Над ямою, на приступці, зафіксовано дві стовпові ями діаметром $0,25$ м і завглибшки до $0,10$ м. За знахідками побудова льоху відноситься до початку XI ст.

Споруди такого типу нині маловідомі на території Київської Русі. Подібна вежа, трохи більша, досліджена в Любецькому замку (Рыбаков 1985, с. 96), а також, вірогідно, на те-

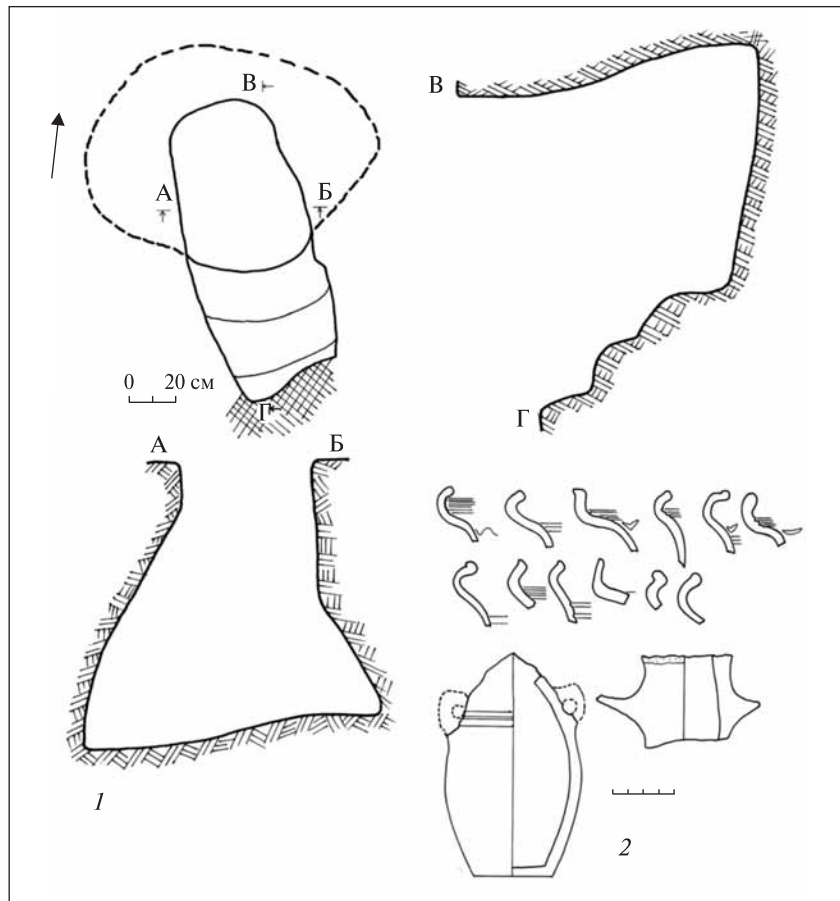

Рис. 8. Давній Київ. Льох на пров. Десятинний, 3—5: 1 — план і перетини; 2 — знахідки

риторії дитинця літописного Юр'єва — сучасної Білої Церкви (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 36—37). Зважаючи на конструктивні особливості та літописні свідчення, можна припустити, що в цьому приміщенні могли також утримувати в'язнів.

Другий льох був розташований за 8,0 м на захід від вежі. Від нього збереглася тільки вхідна частина, основна ж була зруйнована під час будівництва в XX ст. Вхід до льоху був орієнтований довгою віссю по лінії північ—південь із незначним відхиленням. Потім вхід повертав на захід майже під прямим кутом. Довжина його 5,90 м, ширина 1,75 м, на повороті досягала 2,5 м (рис. 2, 2). Вхід до льоху мав кілька сходинок, перша з яких була на глибині 0,3 м від материка, а остання — на 0,8 м. Від цієї глибини долівка плавно понижувалася до 1,15 м. Вхід мав стіни стовпкової конструкції. Два парних стовпи стояли з зовнішніх боків входу, а чотири — йшли понад стінами всередині входу. Ще дві великі, вірогідно стовпові, ями знаходилися зі східного боку льоху. Призначення їх не встановлено. Льох був окремою будівлею,

і чотири парних стовпи, що знаходилися всередині входу, слугували опорою для даху. Між ними було двоє дверей. Перші двері були на вході, а другі, за 1,7 м від них, вели до самого льоху. Вхід розташовувався на глибині 0,5 м, і перед ним знаходилися дві сходинки, можливо, закріплені дерев'яними дошками.

Заповнення льоху було шарувате та досить щільне. Знахідки, що зосереджувались у верхніх шарах заповнення, нечисленні та, головним чином, представлені фрагментами горщиків і амфор, що датуються часом існування садиби, на території якої він був розташований. Зафіксовано 14 невеликих стінок від кухонних горщиків, чотири придонні частини, зокрема від ліпного горщика. Цей горщик мав товсте, до 1,7 см, дно діаметром 12,0 см і товсті стінки, прикрашені різними вертикальними заглибленнями. Вінця представлені двома екземплярами: одне має відігнутий край із заглибленням з внутрішнього боку, а з зовнішнього — манжет з трикутним потовщенням знизу; друге — відігнутий заокруглений край, а зсередини — заглиблення для покритишки, зовнішній край потовщений, знизу

трикутний валик. Амфори представлені п'ятьма невеликими стінками (одна з мілким рифленням) і частиною ручки зі слідами заглиблень для приліплювання.

Поряд з льохом, зі східного його боку, було дві ями діаметрами 0,5 і 1,0 м. В їхньому заповненні трапилося чимало вуглинок, камінців і фрагментів печини. Кераміка представлена незначною кількістю стінок горщиків. Наявність цих стовпових ям та їхні розміри дозволяють припустити, що над льохом була досить велика господарська споруда. За розмірами та конструктивними особливостями вхідна частина льоху подібна до описаного на вул. Велика Житомирська, 2а (рис. 2). Вірогідно, що і їхні розміри були досить близькі. Льох на вул. Велика Житомирська, 2а функціонував на початку XII — в першій половині XIII ст., а на вул. Артема, 12 — на початку — в першій половині XI ст. Відтак, можна зробити висновок, що споруди такого типу зводили на території великих садиб Верхнього Києва у давньоруський час.

Ще одним досить цікавим об'єктом виявився невеликий льох, досліджений на Десятинному провулку, 3—5 (рис. 8, 1). Він зафіксований у південній частині розкопу, за 2,3 м на захід від рогу Західного палацу. З півдня до льоху прилягав господарський об'єкт давньоруського часу, в заповненні якого трапилися фрагменти кераміки XI — першої половини XIII ст. (рис. 8, 2) та пізній перекоп, що перетинав частину верхньої сходинки льоху. Льох у плані овальної форми, видовжений по лінії північ—південь. Вхід розташовувався з південного боку. Тут зафіксовано три сходинки заввишки 0,15—0,25 м, що спускалися до дна льоху. Льох мав у перетині дзвоноподібну форму — розширювався до долівки. Розміри його 1,50 × 0,80 м, глибина 3,55 м від рівня сучасної поверхні. У заповненні трапилася незначна кількість кераміки XI—XII ст., фрагменти стінок амфор, кілька фрагментів бронзових виро-

бів і дуже багато кісток різних тварин. На долівці, біля останньої сходинки, знайдена майже ціла амфорка київського типу (рис. 8, 2). У заповненні траплялися також невеличкі фрагменти жорен і давньоруської плінфи завтовшки 2,5—3,0 см. Цей льох, як і два попередні, був викопаний в материку без використання будь-якого кріплення. Можна припустити, він знаходився всередині житлової чи господарської споруди, яка була знищена ямами XIX—XX ст.

Таким чином, відкрито досить маловідомий тип споруд для зберігання харчових продуктів, а саме, погребі (льохи), викопані в материку без застосування дерев'яних чи кам'яних конструкцій. За конструктивними особливостями вони дуже схожі з Лаврськими печерами, виритими в аналогічних геологічних умовах. Зазначимо, що подібного типу споруди були можливі тільки на територіях з відповідними геологічними умовами. Тож їх не було на Подолі у Києві, де ґрунтові води підходили близько до поверхні. В інших давньоруських містах теж влаштовували споруди такого зразка. Нині відомі льохи, викопані в материку (як льох на вул. Артема, 12) і перекриті деревом, присипаним зверху. Такі споруди трапляються, зокрема, в Стародавній Рязані (Даркевич, Борисевич 1995, с. 318—319, табл. 90, 91) і на поселенні Ліскове біля Чернігова (Шекун, Веремейчик 1999, с. 144, рис. 75).

З чотирьох описаних льохів три мали досить значні розміри. Вони розташовувалися на території великих садиб — два на боярській (вул. Артема, 12) і один, вірогідно, на монастирській (вул. Велика Житомирська, 2а). Знайдений матеріал підтверджує літописні та билинні свідчення стосовно конструкцій та розмірів льохів. Над двома з них, вірогідно, були будівлі (поруби), а всі мали двері з залізними замками. У двох випадках дверей було декілька (вірогідно, по двоє), що сприяло збереженню в льосі постійної температури. За етнографічними даними, льохи такого зразка побутують донині.

Былины. — Л., 1950.

Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли. — М., 1995.

Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1.

Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. — М., 1982. — С. 156—177.

Махновець Л.Є. Літопис Руський за Іпатським списком. — К., 1989.

Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностях // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 30—62.

Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. — Л., 1975 (САИ. — Вып. Е1-32).

Рыбаков Б.А. Замок // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 94—96.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. — К., 1980.

Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1983.

Удальцов А.Д., Косминский Е.А., Вайнштейн О.Л. История средних веков. — М., 1938. — Т. 1.
Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернівці, 1999.

Надійшла 24.02.2011

М.М. Иевлев, А.А. Козловский

ПОГРЕБА ДРЕВНЕГО КИЕВА КОНЦА X — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII вв.

Рассмотрен один из малоизученных типов хозяйственных построек для хранения пищевых припасов. Различные типы таких хозяйственных построек на территории Киевской Руси в настоящее время достаточно хорошо известны. Однако такие хозяйственные постройки как погреб на территории Киева древнерусского времени практически не сохранились.

В древнерусских письменных источниках встречаются упоминания про погреба и порубы на территории больших усадеб (княжеских, боярских, монастырских или купеческих). Судя по летописным и археологическим данным, над погребом возводили помещение. В нем складировали различные припасы, хранение которых не требовало низких температур. Вместе они образовывали хозяйственную постройку, которая в летописях получила название поруб. Сравнивая описания этих хозяйственных построек в летописях, необходимо отметить, что до XI в. в них встречались названия как погреб, так и поруб, а с XII в. — только поруб.

Несколько построек такого типа за последние годы открыто на территории Верхнего города Киева. Главной их особенностью было то, что они вырыты в материке и практически без крепления. В одном случае погреб был перекрыт деревом, засыпанным сверху грунтом. В настоящее время на территории Верхнего Киева открыто четыре таких погреба: один по ул. Большая Житомирская, 2а, два по ул. Артема, 12 и один по Десятинному переулку, 3. Наилучше сохранился погреб по ул. Большая Житомирская, 2а. Три погреба имели достаточно большие размеры: 15—20 м². Они находились на территориях усадеб: два на боярских и один, вероятно, на монастырской. Эти постройки подтверждают летописные и былинные сведения относительно конструкций и размеров погребов. Над двумя из них, вероятно, были наземные посторойки (порубы).

М.М. Iyevlev, A.A. Kozlovskyj

CELLARS OF ANCIENT KYIV FROM THE END OF THE 10th c. TO THE FIRST HALF OF THE 13th c.

One of the little studied types of husbandry buildings for provisions storage is discussed. Various types of such husbandry buildings made on the territory of Kyiv Rus are well known by this time. However, it should be noted that such husbandry structures as cellars almost have not preserved on the territory of Kyiv.

There are records in Ancient Rus written sources of cellars and frames on the territory of large estates (princes', boyars', merchants' and in monasteries). Judging from chronicles and archaeological data, the surface part of cellar was erected over the underground one. Various provisions which did not require low temperatures were stored in the overland part. These parts together formed a separate husbandry structure which in chronicles bore the name «a frame». Comparing descriptions of these husbandry structures in the chronicles, it should be noted that before the 11th c. both names, «cellar» and «frame», were used, while since the 12th c. only «frame» was used.

Several structures of such type were discovered on the territory of Upper Kyiv city in recent years. Their main feature is the fact that they are holed in subsoil and almost did not have bonding. In one case a cellar was overlapped with wood, which was covered with soil. Four such cellars are discovered on the territory of Upper Kyiv by this time: one at 2a Velyka Zhytomyrska Street, two at 12 Artema Street, and one at 3 Desyatynnyi Lane. A cellar at 2a Velyka Zhytomyrska Street is the best preserved. Three cellars were quite large: 15—20 m². They situated on the territories of estates: two were boyars' and one was apparently at the monastery. These buildings confirm evidence from the chronicles and bylinas concerning cellars' structure and size. Overland structures (frames) apparently existed over the two of them.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ СЕРЕДИНИ XIII—XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х — початку 1980-х рр.)

Проаналізовано археологічні колекції, зібрані в ході розвідок середини—другої половини XX ст. Введено до наукового обігу нові дані стосовно пам'яток Середнього Подніпров'я золотоординського та литовського часів.

К л ю ч о в і с л о в а: середина XIII—XV ст., Україна, Середня Наддніпрянина, археологічні пам'ятки, фонові колекції.

Цілеспрямовані історичні та археологічні дослідження пам'яток другої половини XIII—XV ст. розпочалися відносно недавно. Доволі тривалий час низький рівень вивченості матеріальної культури золотоординського та литовського часу (і, в першу чергу, відсутність хронотипології кераміки) не дозволяв правильно датувати комплекси післямонгольського часу.

Кардинальні зміни у вирішенні цієї проблеми відбулися після виходу статті М.П. Кучери про специфічну групу середньовічної кераміки, датованої дослідником другою половиною XIII—XIV ст. Вперше такий посуд знайдено під час розкопок на хут. Половецький Богуславського р-ну Київської обл. Колекції схожої кераміки виявлені в ході досліджень городища біля с. Сокільці Гайсинського р-ну Вінницької обл. (Кучера 1969). Необхідно зазначити, що знахідки так зв. «архаїчної» (за М.П. Кучерою) кераміки не поодинокі. Вона виявлена на території Києва, Малина, Черкас, Новгорода-Сіверського, Озаричів, Комарівки тощо (Звиздецький 1987; Виногородська 1988; Боровський, Калюк 1993; Беляєва, Кубишев 1995).

Від кінця 1960-х рр. спостерігається тенденція до зростання кількості картографованих пам'яток і досліджених об'єктів післямонгольського часу. Своєрідним компендіумом багаторічних досліджень українських археологів став вихід у 1982 р. монографії С.О. Беляєвої, в якій вперше на основі комплексного аналізу писемних та археологічних джерел зроблено спробу з'ясувати, яким чином відбувався розвиток земель Південної Русі у XIII—XIV ст. (Беляєва 1982). Нині необхідність проведення історичних та археологічних студій з вивчення золотоординського та литовського часів актуальна як ніколи. І хоча кількість спеціалізованих робіт з указаної тематики зростає, проте їх недостатньо для більш-менш об'єктивного розуміння історичних процесів другої половини

XIII—XV ст. (Беляєва 1982; Виногородська 1988; Оногда 2008).

Перспективним напрямом сучасних досліджень є робота з матеріалами, зібраними в ході розвідок у Середній Наддніпрянині наприкінці 1940-х — початку 1980-х рр. У фондах Інституту археології НАН України зберігається багато колекцій, отриманих під час обстежень території Київської, Житомирської, Черкаської та Чернігівської областей. Найцікавішими виявилися матеріали, знайдені у 1950—1960-і рр. перед спорудженням гідроелектростанцій, водосховищ і каналів. Нині більшість цих пам'яток зруйнована або затоплена і недоступна для повторного обстеження (Блажевич та ін. 2007).

Аналіз керамічних серій, зібраних у ході розвідок середини—другої половини XX ст., дозволив виявити матеріали післямонгольського часу в колекціях: № 57 (розвідки А.В. Добровольського), № 334, 479, 527, 593, 997 (розвідки Д.Я. Телегіна), № 337 (розвідки Д.Т. Березовця), № 341 (розвідки В.А. Іллінської), № 460 (розвідки М.М. Шмаглія та Є.Ф. Покровської), № 545 (розвідки Є.О. Петровської та Д.Т. Березовця), № 694 (розвідки М.Ю. Брайчевського), № 908 і 909 (розвідки Є.В. Максимова), № 1110 (розвідки О.М. Кухарської). Зауважимо, що нами враховані лише ті колекції, в яких матеріали середини XIII—XV ст. раніше не виділяли. Інформація стосовно місця та часу знахідки подаватиметься за хронологічним принципом.

1947 року за дорученням ІА АН УРСР А.В. Добровольський провів розвідку вздовж правого берега Дніпра від м. Вишгород до с. Бірки на р. Ірпін (рис. 1). У північно-східній частині Вишгородського підвищення в береговому урвищі виявлено п'ять поховань, які перекривалися культурними нашаруваннями з матеріалами XII—XIV ст. На території самого кладовища дослідник знайшов дві срібні монети: західноєвропейську 1601 р. та шеляг 1620 р. Окрім того, А.В. Добровольський

зібрав уламки кераміки та скляних браслетів на території садиби Підліського та Замковищі Ольги (Добровольський 1947, с. 3–4). Щодо кераміки зазначимо, що її можна віднести до двох хронологічних періодів — давньоруського (XI–XIII ст.) і післямонгольського часу. Уламки горщиків представлені фрагментами вінець, які можна віднести до типів П–3–А, П–3–Б, IV–1 (за: Беляева 1982), I–2–А, I–2–В (за: Виногородська 1988), I та II (за: Оногда 2008) і відповідно датувати XIV–XV ст. (рис. 2, 12–19). На жаль, немає точної вказівки на місце знахідки охарактеризованих фрагментів, тож можна констатувати лише сам факт наявності культурних нашарувань XIV–XV ст. на території давнього Вишгорода.

У 1954 р. В.А. Іллінська на «острові на Дніпрі» виявила окремі фрагменти кераміки другої половини XII — першої половини XIII ст. та XIII–XIV ст. (рис. 2, 9–11). Точніших відомостей стосовно місця знахідок не збереглося, звіту цієї експедиції в архіві ІА НАНУ немає.

У 1956 р. експедиція М.Ю. Брайчевського обстежила поселення біля с. Шабельники Чигиринського р-ну Черкаської обл. Воно розташоване в північно-східній частині села, за 250–300 м від річища Дніпра і займає ділянку першої надзаплавної тераси. Підйомний матеріал складався переважно з фрагментів кераміки, яка за формою вінець нагадувала давньоруську (Брайчевський, Брайчевская 1956). Уламки посуду відносяться до типу П–2–Б (за С.О. Беляєвою) і датуються другою половиною XIII–XIV ст. (рис. 2, 6–8). Цілком можливо, що тут існувало невелике поселення післямонгольського часу.

У тому ж році Д.Т. Березовець у Черкаській обл. оглянув поселення біля с. Набутів Корсунь-Шевченківського р-ну, де зібрав уламки кераміки XIII–XV ст. (рис. 2, 22–31). Усього на пам'ятці знайдено 11 вінець, які можна віднести до типів П–2–Б, П–2–В, П–3–В (за С.О. Беляєвою) та типу III (за О.В. Оногдою). Датуються кераміка другою половиною XIII–XV ст. Але визначити точну локалізацію поселення неможливо, оскільки звіт до архіву ІА НАНУ не надійшов.

Цікаві матеріали отримані в ході розвідки Д.Я. Телегіна долиною р. Ольшанка від с. Байбузи до с. Лозівки Черкаського р-ну та обл. Зокрема, за 1,3 км на північний схід від села та 0,5 км від лівого берега р. Ольшанка на ріллі, вздовж болота, зібрано фрагменти ліпної кераміки з домішкою шамоту в тісті. Горщики біконічної форми з плавно відігнутими вінцями

датовані серединою I тис. (Телегин и др. 1958, с. 28–29). У колекції з поселення Лозівки 5 є уламки гончарних горщиків типу П–2–Б (за С.О. Беляєвою), що датуються серединою XIII–XIV ст. (рис. 2, 1, 2).

У 1960 р. М.М. Шмаглій та Є.О. Петровська на території Канівського водосховища обстежили городище в с. Вітачев Обухівського р-ну Київської обл. Укріплений майданчик в уроч. Городок розташовувався на високому правому корінному березі Дніпра. На території посаду досліджено напівземлянку, датовану авторами XII–XIII ст. (Шмаглій, Петровская 1960, с. 4–6). Аналіз керамічного комплексу із заповнення цього об'єкта дозволяє дещо уточнити його датування. Кераміка представлена уламками горщиків XI–XII ст. Із заповнення походить також фрагмент вінця, який можна віднести до типу П–1–Б (за С.О. Беляєвою) і датувати кінцем XIII–XIV ст. (рис. 3, 19–22). Вірогідно, він потрапив до об'єкта в процесі запливання котлована споруди, однак сам факт знахідки кераміки цього періоду вказує на наявність тут культурних нашарувань післямонгольського часу.

Ця ж експедиція обстежила поселення біля с. Стайки Кагарлицького р-ну Київської обл. в уроч. Забара. Пам'ятка розміщується на краю плато правого корінного берега Дніпра. Підйомний матеріал зафіксовано по обидва боки глибокого та широкого яру, де зібрано фрагменти посуду давньоруського та післямонгольського часів. Останні відносяться до типів П–2–В і П–3–Б (за С.О. Беляєвою) і датуються другою половиною XIV–XV ст. (рис. 2, 20, 21).

Матеріали середини XIII–XV ст. зібрані також у ході розвідки Д.Я. Телегіна, В.І. Чуприни та Л.О. Клевцова територією Чернігівської та Київської обл. (1960 р.). Але звіту про неї немає, тож ми змушені обмежитися лише констатацією самого факту знахідок кераміки післямонгольського часу на території с. Надинівка Козелецького р-ну Чернігівської обл. З Надинівки походить кілька уламків вінець типу П–3–Б (за С.О. Беляєвою) та I (за О.В. Оногдою), що датуються XIV–XV ст. (рис. 4, 1, 2). У Гнідині зібрано гончарну кераміку типів П–2–Б, П–2–Г і П–3–Б (за С.О. Беляєвою), типу I (за О.В. Оногдою), що датуються серединою XIII–XV ст. (рис. 4, 3–9). Синхронні матеріали виявлені у 1976 р. розвідкою О.М. Приходнюка та С.О. Беляєвої на південно-західній околиці села (Приходнюк, Беляева 1976, с. 13–14).

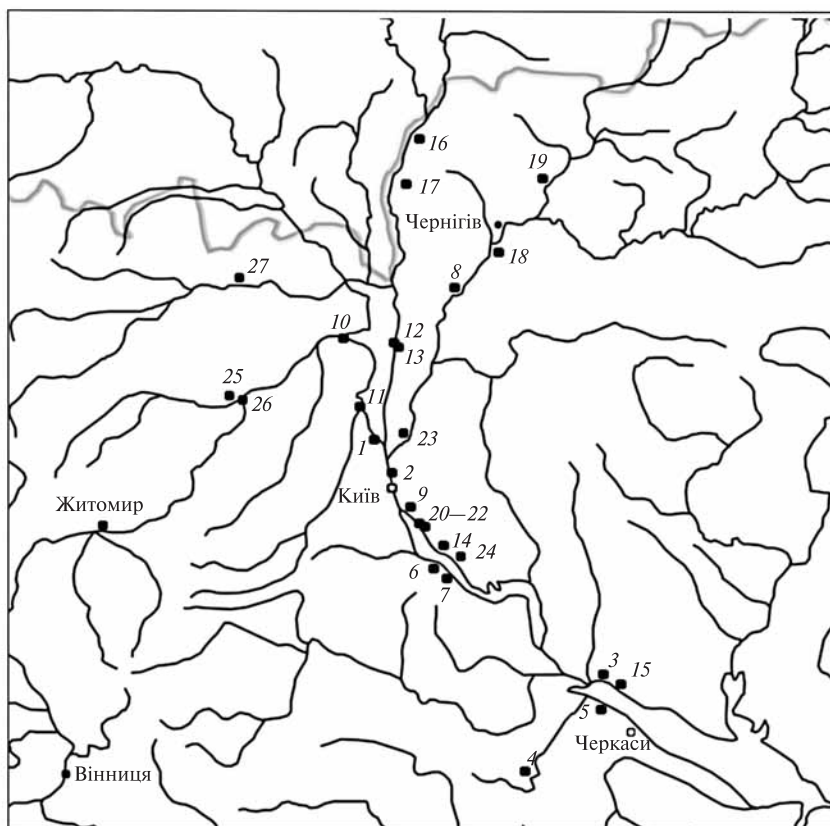

Рис. 1. Археологічні пам'ятки середини XIII—XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х — початку 1980-х рр.): 1 — Вишгород; 2 — Київ (острів на Дніпрі); 3 — Шабельники; 4 — Набутів; 5 — Лазівок; 6 — Вітачев; 7 — Стайки; 8 — Надінівка; 9 — Гнідин; 10 — Богдани; 11 — Козаровичі; 12—13 — Ошитки; 14 — Жовтневе; 15 — Комарівка; 16 — Радуль; 17 — Любеч; 18 — Іванівка; 19 — Макішин; 20—22 — Вишеньки; 23 — Погреби; 24 — Кийлів; 25 — Заруддя; 26 — гирло Ірші; 27 — Мартиновичі

У 1962 р. Д.Я. Телегін на західній околиці с. Богдани Іванківського р-ну Київської обл. обстежив залишки поселення доби бронзи. На площі 100—150 м уздовж течії Ірпіня та 30—50 м углуб плато, на зораному полі, зібрано уламки кераміки тшинецько-комарівської культури та поодинокі уламки посуду давньоруського часу. У шурфі 1 простежено залишки вогнища 2,0 × 3,0 м, заповненого вуглистим піском, перепаленими кістками, шматками печини та керамікою доби Київської Русі (Телегін и др. 1962, с. 77—78). Так зв. «давньоруська кераміка» представлена вінцями гончарного посуду типів П—2—Б і П—3—Б (за С.О. Беляєвою), що датуються кінцем XIII—XV ст. (рис. 2, 3—5). Культурний шар на поселенні незначний — 15—20 см (там само, с. 78). Досліджений об'єкт міг бути залишками наземної споруди золотоординського часу.

Ще одне поселення післямонгольського часу виявлене біля с. Козаровичі Вишгородського р-ну Київської обл. (Телегін и др. 1962, с. 75). Тут в уроч. Жужель зібрано уламки ке-

раміки, які можна віднести до типів П—2—Б, П—3—Б і IV—1 (за С.О. Беляєвою), І—2—А (за Л.І. Виногородською) і датувати другою половиною XIV—XV ст. (рис. 3, 16—18).

Надзвичайно цікаві матеріали отримані на поселенні біля с. Ошитки Вишгородського р-ну Київської обл. (нині затоплене Київським водосховищем). Воно розташовувалося на захід від села, в заплаві р. Матчева, в уроч. Бойківщина. Знахідки зібрані на площі 250 м² біля самого берега річки. Д.Я. Телегін відзначив значну товщину стінок посуду і датував його давньоруським часом (Телегін и др. 1962, с. 76). Насправді зібрані фрагменти кераміки відносяться до типів П—2—Б, П—2—Г, П—3—А, П—3—Б і IV—1 (за С.О. Беляєвою) і датуються другою половиною XIII—XV ст. (рис. 8, 1—22). Кількісне переважання кераміки XIV—XV ст. дозволяє датувати поселення литовським часом. Уламки горщиків XIV—XVI ст. зібрані Д.Т. Березовцем в уроч. За Діденом неподалік с. Ошитки (рис. 8, 23—26). Найпізнішим є уламок вінця горщика із ром-

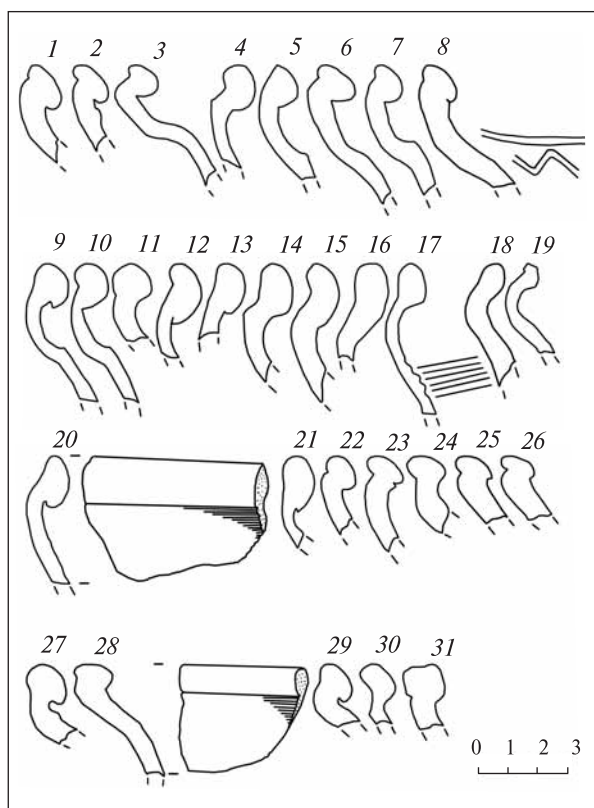

Рис. 2. Матеріали розвідок 1947–1962 рр.: 1, 2 — Лозівок; 3–5 — Богдани; 6–8 — Шабельники; 9–11 — «Острів на Дніпрі» (Київ); 12–19 — Вишгород; 20, 21 — Стайки; 22–31 — Набутів

боподібним профілем верхнього краю, що датується другою половиною XV — серединою XVI ст. (Оногда 2008, с. 57). Точніших даних стосовно місця розташування поселення не збереглося, оскільки звіту немає.

У 1963 р. Є.О. Петровська оглянула поселення в с. Жовтневе (Жеребятин) Бориспільського р-ну Київської обл., в уроч. Церковщина, на піщаному останці першої низької борової тераси над озером та річкою. Підйомний матеріал був поширений на 200–300 м. Тут виявлено уламки кераміки давньоруського часу, а також стінка ліпного багатоваликового горщика (Петровская 1963, с. 2–3). Насправді кераміка з цього поселення відноситься до типів I–1–Б, II–1–Б і II–3–Б (за С.О. Беляєвою), I, II і IV (за О.В. Оногдою) та датується XIV — серединою XVI ст. (рис. 7, 1–12). У 1960 р. М.П. Кучера в західній частині села на дюнному підвищенні у заплаві Дніпра зібрав уламки кераміки XII–XIV ст. (Петрашенко, Козюба 1994, с. 31–32).

Було також оглянуто поселення біля с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (хут. Чаплин, уроч. Васильків) і зібрано уламки кераміки давньоруського часу та

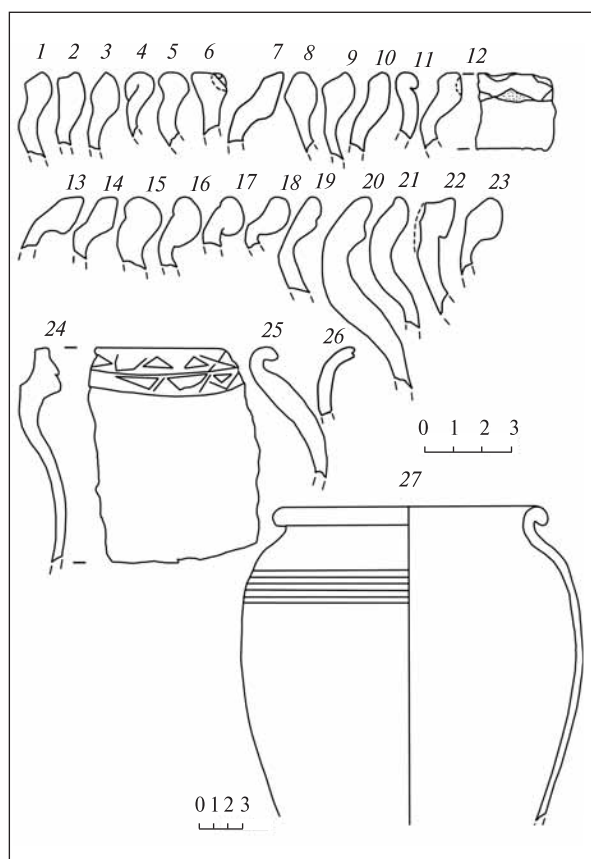

Рис. 3. Матеріали розвідок 1960–1981 рр.: 1–8 — Заруддя; 9–15 — гирло Ірші; 16–18 — Козаровичі; 19–22 — Вітачев; 23–27 — Мартиновичі

фрагмент червоноглиняного горщика (глека?) з прокресленим зображенням у вигляді птаха? (Петровская 1963, с. 6–7). Частина кераміки (рис. 7, 13–15) датується другою половиною XIII–XIV ст. (тип II–2–Б, за С.О. Беляєвою). Протягом 1964–1968 рр. на поселенні проводилися стаціонарні розкопки під керівництвом А.І. Кубишева. Досліджено близько 3,5 га площі пам'ятки, на якій зафіксовано численні житлові та господарські споруди другої половини XIII–XIV ст. (Беляєва, Кубишев 1995).

У 1966 р. розвідкою Д.Я. Телегіна від гирла р. Сож до м. Любеч обстежено городище біля с. Радуль. Воно розташоване на південний схід від села на болоті Боблово та займає дюнний останець розмірами 125 × 70 м, який здіймається над прилеглою територією на 8,0 м. У шурфах виявлено уламки кераміки милоградського типу, а також доби бронзи та Київської Русі (Телегин, Круц 1966, с. 19). Аналіз колекції показав, що так зв. «давньоруська» кераміка відноситься до типів I–1–А, II–1–Б, II–3–А і IV–1 (за С.О. Беляєвою), I, IV і Va (за О.В. Оногдою) і датується XIV — серединою XVI ст. (рис. 6, 15–25).

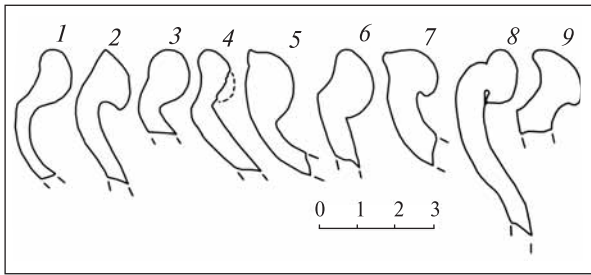

Рис. 4. Кераміка з розвідок Д.Я. Телегіна 1960 р.: 1, 2 — Надинівка; 3—9 — Гнідин

Окрім того, експедиція обстежила поселення на північний захід від м. Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. На північно-західній околиці підвищення біля оз. Посеред, у вимивині (40 × 20 м), зібрано кераміку пізньонеолітичного часу, середньодніпровської культури та доби Київської Русі (Телегин, Круц 1966, с. 25). На глибині 0,2 м від поверхні зафіксовано обриси великої плями, заповненої чорним вуглистим ґрунтом, датованої давньоруським часом. На площі плями зафіксовано потужний шар печини діаметром 1,0 м та зібрано значну кількість гончарної кераміки «києво-руського» часу та уламки товстостінних горщиків червоного кольору, виготовлених на повільному гончарному крузі (Телегин, Круц 1966, с. 29—30). Матеріали, що зберігаються у фондах Інституту археології, представлені фрагментами вінець посуду післямонольського часу, що відноситься до типів П—2—В, П—3—А і IV—1 (за С.О. Беляєвою), І—1—в, П—1—а (за Л.І. Виногородською), Vб (за О.В. Оногдою) і датуються XIV—XVI ст. (рис. 6, 26—30). Цікаво, що з одного об'єкта? походять уламки кераміки другої половини XIII ст. і другої половини XV—XVI ст., що може свідчити про співіснування різних технік виготовлення кераміки (застосування швидкого та повільного гончарного круга) у XV—XVI ст.

У 1975 р. Є.В. Максимов обстежив поселення за 1,5 км. від с. Іванівка Чернігівського р-ну. Воно розміщене на піщаному пагорбі в заплаві Десни (уроч. Обірок) і оточене з півдня, південного заходу та південного сходу старицею р. Вздвиг (Максимов і др. 1975, с. 5). Кераміка з поселення відноситься до типів П—2—Б і П—3—Б (за С.О. Беляєвою), І—1—В (за Л.І. Виногородською), І (за О.В. Оногдою) і датується XIII—XV ст. (рис. 6, 11—14).

У наступному році Є.В. Максимов обстежив поселення біля с. Макішин Городнянського р-ну Чернігівської обл. Воно розташоване в уроч. Журавлеве Поле на ділянці високої (20 м) тераси правого берега р. Снов завдовж-

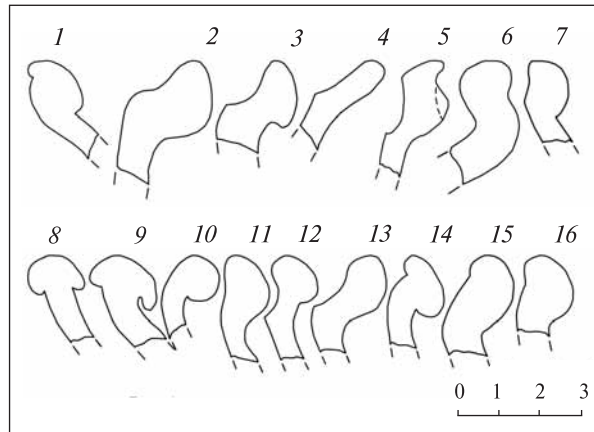

Рис. 5. Кераміка з розвідок Д.Я. Телегіна 1979 р.: 1—4 — Погреби; 5—9 — Вишеньки; 10—16 — Кийлів

ки близько 2,0 км і розділене старими ярами (Максимов, Терпиловський, Цындровская 1976, с. 5). Тут зібрано матеріал, який відноситься до типів П—2—А, П—3—А, П—3—Б і IV—1 (за С.О. Беляєвою), І та П (за О.В. Оногдою) і датується XIV—XVI ст. (рис. 6, 1—10).

У 1979 р. Д.Я. Телегін розвідав пам'ятки, розташовані в зоні Канівського водосховища, в пониззі Десни та Надпоріжжі. Найбільше інформації здобуто розвідками лівим берегом Дніпра. Матеріали XIII—XV ст. зафіксовано в п'яти пунктах. Так, на північний схід від с. Вишеньки Бориспільського р-ну, біля оз. Гапониха в заплаві Дніпра, зібрано уламки кераміки дніпродонецької культури та пізнішого часу — Вишеньки 1, за Д.Я. Телегіним (Телегин, Круц, Нужный 1979, с. 12). З колекції походить фрагмент вінця горщика кінця XV—XVI ст. типу Va, за О.В. Оногдою (рис. 5, 5). Далі було обстежено поселення на північно-східній околиці села, розташоване вздовж старого річища Дніпра (Вишеньки 3, за Д.Я. Телегіним). На поверхні високої заплави зібрано кераміку давньоруського часу (там само, с. 13). Уламки «давньоруського» посуду відносяться до типів П—3—Б (за С.О. Беляєвою) та П—1—б (за Л.І. Виногородською) і датуються кінцем XIII—XV ст. (рис. 5, 6, 7). Два фрагменти горщиків другої половини XIII—XIV ст. (тип П—2—Б, за С.О. Беляєвою) знайдено на поселенні в уроч. Селище — Вишеньки 6, за Д.Я. Телегіним (рис. 5, 8, 9). Воно розташоване на південний схід від села, на березі давньої стариці Дніпра, на піщаному підвищенні вздовж дамби водосховища (там само, с. 14). Зазначимо, що матеріали післямонгольського часу, зібрані біля с. Вишеньки, непоодинокі. Вони зафіксовані також в уроч. Озеро Баклажне та уроч. Княже (Петрашенко, Козюба 1994, с. 8—22).

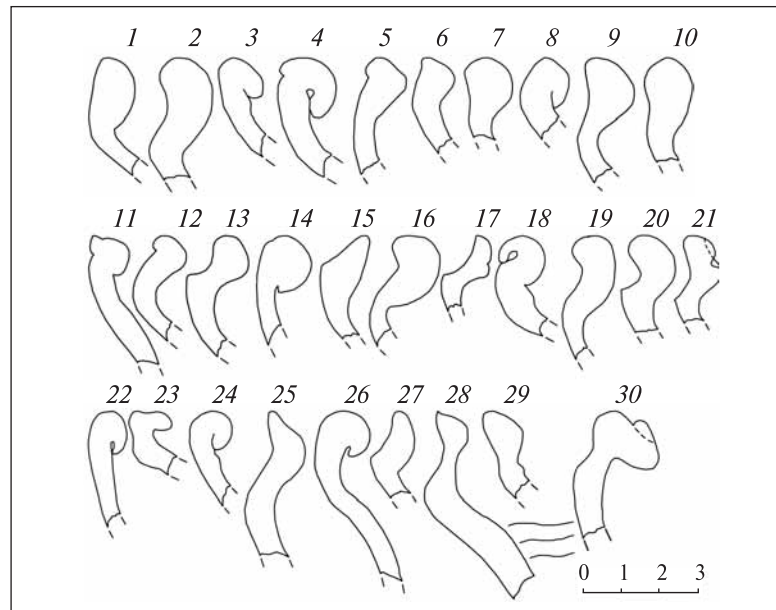

Рис. 6. Матеріали розвідок Є.В. Максимова 1975 р. та Д.Я. Телегіна 1979 р.: 1—10 — Макішин; 11—14 — Іванівка; 15—25 — Радуль; 26—30 — Любеч

Ще один пункт з керамікою XIII—XV ст. відмічено за 1,5 км від с. Погреби Броварського р-ну Київської обл. в уроч. Лани на березі невеликого ручая. Тут зібрано матеріали неолітичного та енеолітичного часу, доби бронзи та скіфського часу (Телегін, Круц, Нужный 1979, с. 33). Звідси ж походять уламки посуду, що відносяться до типів П—3—Б (за С.О. Беляєвою), І (за О.В. Оногдою) і датуються XIV—XV ст. (рис. 5, 1—4).

У ході обстеження поселення біля с. Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл. (уроч. Гаї) Д.Я. Телегін зібрав фрагменти кераміки, які відносяться до типів П—2—Б, П—2—В і П—3—Б (за С.О. Беляєвою) і датуються кінцем XIII—XV ст. (рис. 5, 10—16). Поселення розташоване на піщаному місці заввишки 3,0—4,0 м над заплавою річки (Телегін, Круц, Нужный 1979, с. 17). Підйомний матеріал зібрано на незначній площі (50,0 × 5,0 м), що може вказувати на існування тут у XIII—XV ст. невеликого поселення, можливо хутора.

У тому ж році матеріали золотоординського та литовського часів зібрані розвідкою О.М. Кухарської в Поліському та Іванківському районах Київської обл. Зокрема, біля с. Заруддя Іванківського р-ну (Заруддя II, за О.М. Кухарською) виявлено поселення, на якому зібрано уламки кераміки, що відносяться до типів П—1—Б, П—2—А і IV—1 (за С.О. Беляєвою), П, III та Va (за О.В. Оногдою) і датуються кінцем XIII—XVI ст. Найпізнішим є фрагмент вінця, зовні оформлений зачіпами, який датується кінцем XV—XVI ст. (рис. 3, 1—8). Фраг-

менти посуду післямонгольського часу зібрано в гирлі Ірші. Вони відносяться до типів П, III і Va (за О.В. Оногдою) і датуються кінцем XV — серединою XVI ст. (рис. 3, 9—15). Але детальнішої інформації стосовно місця розташування поселень не збереглося, звіт до архіву ІА НАНУ не надійшов.

У 1981 р. О.М. Кухарська обстежила поселення біля с. Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл. В уроч. Севок досліджено залишки ями та споруди, зруйновані зсувом ґрунту. Із заповнення споруди походить 18 фрагментів кераміки (п'ять вінець і 13 стінок) і три кремені. Уламки посуду відносяться до типів III—1—а (за Л.І. Виногородською), типу П (за О.В. Оногдою) і датуються кінцем XV—XVI ст. Із заповнення походить також вінець, характерне для кінця XVI—XVII ст. (рис. 3, 23—26). У заповненні ями, що розташовувалася неподалік, був розвал горщика (тип П—2—А, за С.О. Беляєвою) другої половини XIII—XIV ст. (рис. 3, 27). Необхідно зазначити, що в 2003 р. розвідкою В.О. Манька на високій дюні у заплаві лівого берега р. Уж за 1,2 км на північ від північної околиці с. Мартиновичі виявлені уламки гончарного посуду XV—XVII ст. (Манько та ін. 2003). Тож, цілком імовірно, що в литовський час тут було поселення, однак його пошуки та дослідження — справа майбутнього.

Аналіз керамічних колекцій, що зберігаються у фондах ІА НАНУ, дозволив реінтерпретувати та ввести до наукового обігу інформацію про 22 пам'ятки золотоординського та литовського часів на території Київської, Житомир-

ської, Черкаської та Чернігівської областей. Зазначимо, що їхнє топографічне розміщення, як правило, залежало від природно-географічних і кліматичних умов певного регіону. Наприклад, на Правобережжі більшість поселень локалізується на берегах річок, на першій надзаплавній терасі (Богдани, Шабельники), високому корінному березі (Вітачев, Стайки) або болота (Набутів). На Лівобережжі спостерігається дещо відмінна тенденція: для північних регіонів характерні поселення, розташовані на підвищеннях у заплаві річки (Ошитки, Іванівка) або посеред болота (Радуль), а для південних — на березі річки на першій надзаплавній терасі (Вишеньки III, Погреби) чи низькій борівій (Жовтневе). Такі висновки узгоджуються з результатами досліджень у відповідних регіонах Південної Русі (Беляева 1986; Веремейчик 1998; Ситий 1998; Томашевський 2003).

Що стосується розмірів поселень, то здебільшого дослідники не вказували ані точного місця локалізації пам'ятки, ані площі поширення підйомного матеріалу. Тож робити будь-які висновки стосовно розмірів поселень золотоординського та литовського часів слід дуже обережно. Цілком імовірно, що переважали малодвірні села і лише деякі, зважаючи на їхні незначні розміри, можна назвати хуторами (Ошитки, Кийлів).

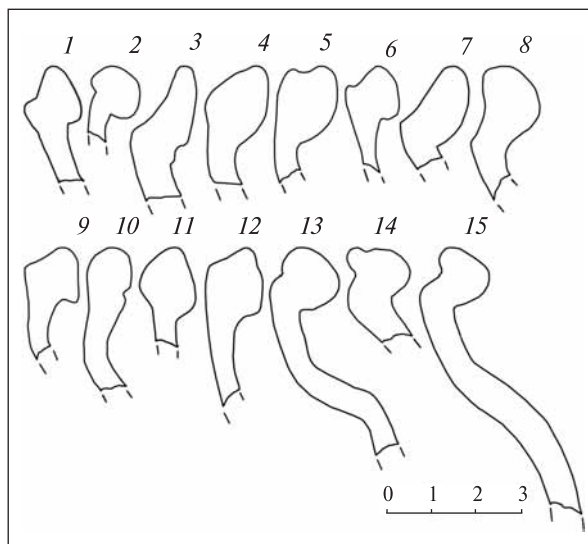

Рис. 7. Кераміка з розвідок Є.О. Петровської 1963 р.: 1—12 — Жеребятин; 13—15 — Комарівка

Необхідно також зазначити, що всі пам'ятки можна розділити хронологічно на три групи: до першої відносяться 12 поселень (друга половина XIII—XIV ст.), до другої — дев'ять (XIV—XVI ст.), до третьої — лише три (кінець XV—XVI ст.). Результати археологічних досліджень можна зіставити з розробками істориків-медієвістів щодо проблем історичного розвитку Східної Європи в XIII—XVI ст. Як відомо,

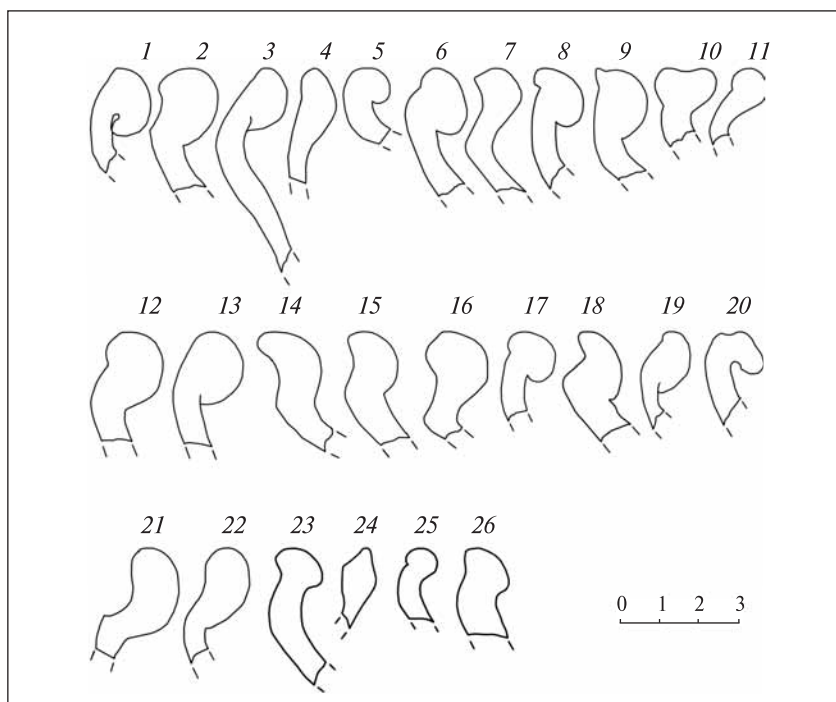

Рис. 8. Кераміка з поселення Ошитки (розвідки Д.Я. Телегіна і Д.Т. Березовця): 1—22 — уроч. Бойківщина; 23—26 — уроч. За Діденом

монгольська навала спричинила істотне зменшення кількості поселень порівняно з початком XIII ст. (за різними підрахунками ця цифра коливається в межах 75—90 %). Своєрідний демографічний «вибух» стався лише після стабілізації військово-політичної ситуації в другій половині XIV ст., коли литовсько-руські війська, очолювані литовським князем Ольгердом, розбили трьох татарських беїв у битві на Синіх Водах. Наприкінці XV — на початку XVI ст. відбулося перегрупування політичних сил в Європі. Агресивна зовнішня політика Кримського хан-

ства та Московської держави призвела до сповільнення темпів економічного та культурного розвитку Середнього Подніпров'я і, як наслідок, до зменшення кількості пам'яток з матеріалами відповідного часу.

Насамкінець зазначимо, що подальший аналіз фондів колекцій дозволить картографувати нові археологічні пам'ятки, з'ясувати особливості мікро- та макрорегіонального розвитку окремих територій та розширити наші уявлення щодо історії Південної Русі середини XIII—XV ст.

- Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в. (по материалам археологических исследований). — К., 1982.
- Беляева С.А. Селища // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 396—404.
- Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. — К., 1995.
- Блажевич Н.В., Бурдо Н.Б., Вітрик І.С., Денисова А.О., Карашевич І.В., Карнаух Є.Г., Корпусова В.М., Павленко Л.В., Сон Н.О. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. — К., 2007. — С. 287—341.
- Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 3—12.
- Брайчевский М.Ю., Брайчевская А.Т. Отчет о работе Раннеславянской кременчугской экспедиции 1956 г. // НА ІА НАНУ. — 1956/2.
- Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої Десни та Дніпра у IX—XIII ст. // Україна і Росія в панорамі століть. — Чернігів, 1998. — С. 51—65.
- Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. — 1988. — 61. — С. 47—57.
- Добровольський А.В. Разведка местности от Вышгорода до с. Бирок по правому берегу Днепра до р. Ирпени и степью до с. Лалок в 1947 г. // НА ІА НАНУ. — 1947/27.
- Звиздецкий Б.А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/146.
- Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.
- Максимов Е.В., Петровская Е.А., Попудренко М.А., Терпиловский Р.В., Цыдровская Л.А., Юркова Н.В. Отчет о полевых исследованиях 1975 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции // НА ІА НАНУ. — 1975/24.
- Максимов Е.В., Терпиловский Р.В., Цыдровская Л.А. Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — 1976/21.
- Манько В.О., Залізняк Л.Л., Смирнов А.П., Сапожніков І.В. Звіт про археологічні розвідки на території Чорнобильської зони у 2003 р. // НА ІА НАНУ. — 2003/171.
- Оногда О.В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV — початку XVI ст. // Археологія. — К., 2008. — № 4. — С. 55—63.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К. Звіт Канівської експедиції про розвідку лівобережжя Канівського водосховища // НА ІА НАНУ. — 1994/7.
- Петровская Е.А. Отчет об археологической разведке на территории Каневского водохранилища по левому берегу р. Днепра в 1963 г. // НА ІА НАНУ. — 1963/3а.
- Приходнюк О.М., Беляева С.А. Отчет о работе Поросской славяно-русской экспедиции в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — 1976/16.
- Ситий Ю.М. Поселення X—XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення // Україна і Росія в панорамі століть. — Чернігів, 1998. — С. 9—95.
- Телегин Д.Я., Березанская С.С., Митрофанова В.И., Круц В.А. Отчет об археологических исследованиях в зоне Киевского водохранилища в 1962 г. // НА ІА НАНУ. — 1962/15.
- Телегин Д.Я., Круц В.А. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1966 г. // НА ІА НАНУ. — 1966/1.
- Телегин Д.Я., Круц В.А., Нужный Д.Ю. Отчет о работе археологической экспедиции Славутин в 1979 г. в зоне Каневского водохранилища, низовья Десны и в Надпорожье // НА ІА НАНУ. — 1979/18.
- Телегин Д.Я., Юра Р.А., Кучера М.П., Максимов Е.В., Митрофанова В.И. Отчет о разведке археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища в 1958 г. // НА ІА НАНУ. — 1958/1е.

Томашевський А.П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 4—26.

Шмаглій Н.М., Петровская Е.А. Отчет по разведке на территории Каневского водохранилища в 1960 г. // НА ІА НАНУ. — 1960/26.

Надійшла 15.02.2011

К.М. Капустин

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ СЕРЕДИНЫ
XIII—XV вв. (по материалам разведок конца 1940-х — начала 1980-х гг.)

В научных фондах Института археологии НАН Украины хранятся коллекции, собранные несколькими поколениями украинских ученых. Особый интерес для современных исследователей представляют материалы разведок конца 1940-х — начала 1980-х гг., которые почти не привлекались в научных разработках. Повторная атрибуция и датировка находок, собранных в середине—второй половине XX в., значительно расширяет источниковедческую базу.

Здесь проанализированы материалы, полученные в ходе разведок на территории Киевской, Житомирской, Черкасской и Черниговской обл. Находки золотоордынского и литовского времен обнаружены в составе 14 коллекций, что позволило ввести в научный оборот данные о 22 ранее неизвестных памятниках середины XIII—XV вв., преимущественно неукрепленных поселений.

Материалы послемонгольского времени в большинстве представлены находками керамики, датировка которой осуществлялась с ориентацией на разработки С.А. Беляевой, Л.И. Виногородской и Е.В. Оногды.

К.М. Kapustin

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF THE DNIPRO RIVER MIDDLE
REGION FROM THE MID OF THE 13th c. TO THE 15th C. (based on the materials
of archaeological prospecting since the 1940-s till the beginning of the 1980-s)

Collections accumulated by several generations of Ukrainian scholars are kept in the scientific funds of the Institute of Archaeology of NASU. Materials of archaeological prospecting since the end of the 1940-s till the beginning of the 1980-s, which were almost never used in scientific developments, are of special interest for the modern researchers. Recurring attribution and dating of the finds collected in the middle and the second half of the 20th c. significantly widen the source study base.

Materials obtained during the archaeological prospecting on the territory of Kyiv, Zhytomyr, Cherkasy, and Chernihiv Oblasts are analyzed here. Finds of the Golden Horde and Lithuanian periods were found within 14 collections which allowed the author to present to scientific circulation the data on 22 sites not known before, mainly unfortified settlements, dated from the middle of the 13th to the 15th c.

Materials of post-Mongolian period are presented mostly by the finds of ceramics which was dated based on works of S.O. Bilyayeva, L.I. Vynohorodska, and O.V. Onohda.

Л.Р. Григор'єва

КИЇВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ОСЕРЕДОК НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглядається археологічна діяльність київських дослідників наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Особливу увагу приділено В.Б. Антоновичу як основоположнику української археології та засновнику так зв. «київської школи» істориків.

К л ю ч о в і с л о в а: історія науки, історія археології, київська документальна школа, В.Б. Антонович.

Формування археологічного осередку в Києві розпочалось у першій половині ХІХ ст., поштовхом до чого став будівельний бум, що виник унаслідок розбудови міста. Спочатку зацікавлення розкопками виникло в поціновувачів старовинних речей, які не були фахівцями з історії. Однак уже в 1835 р. при Університеті Св. Володимира був створений «Временный Комитет для изыскания древностей», а рік потому за його ініціативою засновано Музей старожитностей при університеті. Цей період діяльності київського осередку визначався поєднанням аматорських підходів і першими спробами застосувати наукові методи до розкопок археологічних пам'яток (Семенов-Зусер 1947, с. 70; Козловська 1997, с. 343—344).

У 70—80-х рр. ХІХ ст. в українській, як і в російській, археології розпочався новий період, що характеризується впровадженням наукових підходів і методів до вивчення старожитностей. Для російської археології цей період нерозривно пов'язаний з ім'ям видатного археолога графа О.С. Уварова, який у 1864 р. заснував Московське археологічне товариство, а в 1869 р. скликав I Археологічний з'їзд у Москві (Лебедев 1992, с. 158—161). У той само час знаковою постаттю для української археології того періоду став знаний історик, етнограф і археолог, професор Університету Св. Володимира В.Б. Антонович. Діяльність цього непересічного вченого на ниві історичної науки мала багато напрямів: дослідження історії Правобережної України ХV—ХVІІІ ст., вивчення археологічних пам'яток, організація археологічних з'їздів у Києві, музейницька справа, а

також дослідження з нумізматики та антропології. Одразу зазначимо, що існує доволі багато праць, присвячених біографії, громадській і науковій діяльності В.Б. Антоновича, що, звісно, викликано надзвичайно широкою сферою зацікавлень вченого (Грушевський 1985; Михальченко 1994; 1997; Кіян 2005 та ін.).

Наукова діяльність В.Б. Антоновича припадає на перехідний етап у розвитку української історіографії — час поступової зміни романтизму на позитивізм, саме тому в працях дослідника поєднуються «дух народу» та верховенство фактів. Для дослідника авторитет фактичного матеріалу був таким непорушним, що він заперечував можливість задовільно вирішити питання, в дослідженні яких не можна опертися на тверді фактичні дані. Саме тому однією з головних рис В.Б. Антоновича як археолога була обережність у висновках, адже вчений розумів багатоваріантність інтерпретації матеріальних залишків (Ляскоронський 1928, с. 89—90; Завитневич 1997, с. 336).

Окремо потрібно наголосити на тому, що В.Б. Антонович був засновником так зв. київської документальної школи, до якої входили такі визначні вчені як М.С. Грушевський, Д.І. Багалій, І.А. Лінниченко, Д.М. Щербаківський, О.С. Грушевський, М.В. Довнар-Запольський, В.М. Щербаківський, В.Ю. Данилевич, В.М. Базилевич, Н.Д. Полонська-Василенко (Дорошенко 1942, с. 113—115; Ситник 1991—1992; Процик 1991—1992; Михальченко 1994; 1996; 1997; Оглобин 1997, с. 281—285; Кіян 2005, с. 28—29). Саме для них В.Б. Антонович, як професор Університету Св. Володимира, добирив теми конкурсних і дипломних робіт, спрямовував їх у написанні магістерських і доктор-

ських дисертацій, а результати їхніх наукових розробок рекомендував до друку в провідних наукових виданнях — «Київській старині», «Университетских известиях» тощо.

За своїми переконаннями В.Б. Антонович був українофілом, підтвердженням чого служить не лише його громадська (він був лідером Київської громади), а й наукова діяльність (Яковенко 2007, с. 137; Єсельчик 2010, с. 30; Моця 2011). Історик поставив собі за мету детальне вивчення історії України від первісних часів до сучасності. Цю програму сприйняли й активно впроваджували в життя його учні, про що свідчить те, що протягом доволі короткого часу вдалося опублікувати низку так зв. «обласних монографій», присвячених вивченню історії окремих регіонів України (Дорошенко 1942, с. 118; Оглобин 1997, с. 281—285; Самоквасов 1993, с. 57; Григор'єва 2011, с. 35).

Окремо наголосимо на тому, що В.Б. Антонович намагався донести до своїх учнів, що історію неможливо вивчати лише за писемними джерелами, без використання методів різних наук — археології, антропології, етнографії, нумізматики тощо, адже саме ці науки та їхні методи можуть доповнити або пояснити детальніше, а часом і зовсім по-іншому показати минулі етапи народного життя. Він намагався переконати своїх учнів, що археологічні джерела для історичного дослідження мають не менш важливе значення ніж писемні свідчення (Ляскоронський 1928, с. 91).

Отже, саме наукова діяльність В.Б. Антоновича та його послідовників визначила основні напрями розвитку історії і археології на українських теренах наприкінці XIX — початку XX ст. Розглянемо внесок київських дослідників детальніше.

Як уже згадувалося, від 1869 р. в Російській імперії кожні три роки проводилися археологічні з'їзди, головною метою яких було об'єднати зусилля вчених у дослідженні старожитностей. На II Археологічному з'їзді, що відбувся 1871 р. у Санкт-Петербурзі, представником від Київського університету був В.Б. Антонович, який підготував доповідь про класифікацію давніх могил української території (Козловська 1997, с. 344). Мабуть, саме цей з'їзд поклав початок багатолітній співпраці та дружнім стосункам двох знаних дослідників — В.Б. Антоновича та графа О.С. Уварова (Харченко 2000, с. 132—133). За ініціативою цих вчених було вирішено провести в 1874 р. III Археологічний з'їзд у Києві. Підготовкою з'їзду займалися київські дослідники, зокрема багато організаційних про-

блем довелося вирішувати В.Б. Антоновичу. Спочатку вчений ретельно підбирав археологічні матеріали для виставок, збирав доповіді, які мали бути заслухані на з'їзді, планував розкопки, а під час роботи самого з'їзду археолог читав реферати та брав активну участь у їхньому обговоренні, проводив екскурсії по Києву, детально пояснюючи його історію та археологію, проводив розкопки та трактував значення знайдених матеріалів (Ляскоронський 1928, с. 89; Лебедев 1992, с. 165—171; Данилевич 1997, с. 384; Козловська 1997, с. 350; Харченко 2000, с. 132—141).

З одного боку, непересічне значення цього з'їзду для розвитку археології полягало в тому, що на відміну від двох попередніх, він став насправді міжнародним, адже його відвідали сербські (Ю. Даничич, С. Новакович), чеські (О. Колер, Я. Ганоль), хорватські (Ф. Рачка) та французькі (Л. Леж та А. Рамбо) вчені. З іншого боку, III Археологічний з'їзд став справжнім проривом у розвитку власне української археології, адже він був за своєю суттю українським — переважна більшість оголошених рефератів стосувалася проблем української археології, етнографії та історії (Про Київський... 1997, с. 357). Також варто згадати, що на з'їзді була зачитана доповідь про пам'ятки кам'яного віку на р. Сула і її притоках, зокрема й про палеолітичну стоянку Гінці. Це була перша робота, що звернула увагу археологів різних країн на кам'яний вік на території України. На нашу думку, саме з цього з'їзду починав втілюватись у життя задум В.Б. Антоновича щодо якомога детальнішого вивчення історії України від первісних часів до сучасності. Напевне, саме за вдало організований та проведений з'їзд у Києві 4 листопада 1874 р. В.Б. Антоновича за поданням графа О.С. Уварова було одноставно обрано членом Московського археологічного товариства (Кобилянський 1997, с. 356; Харченко 2000, с. 132—133).

У 1899 р. у Києві відбувся XI Археологічний з'їзд, організаційну підготовку якого здійснювали В.Б. Антонович, К.М. Антонович-Мельник, В.З. Завитневич та ін. вчені (Данилевич 1908, с. 20). Приготування до з'їзду знову вимагало від організаторів вирішення численних завдань господарського й адміністративного характеру, а також влаштування виставок, планування розкопок і екскурсій, запрошення закордонних колег (Подготовительные... 1997). Серед запрошених були й українські дослідники з Галичини, зокрема з Наукового товариства ім. Шевченка, які погодилися взя-

ти участь у з'їзді, але виключно за можливості прочитання своїх рефератів українською мовою (Листування... 1997, с. 363; Грушевський 1991—19926, с. 413—415). Для вирішення цього питання В.Б. Антонович доклав чимало зусиль та часу і, здавалося, що навіть зміг його залагодити — граф О.С. Уваров домовився з міністром освіти М.П. Боголєповим щодо прочитання рефератів українською мовою. Але на перешкоді стали професор Т.Д. Флоринський та ректор Університету Св. Володимира Ф.Я. Фортинський, які заперечували існування окремої української мови. Своїми діями вони призвели до того, що міністр заборонив виступи українською, а напередодні самого з'їзду знову змінив своє рішення — дозволив робити доповіді українською, але перед аудиторією не більшою ніж 25 осіб. У відповідь на це члени Наукового товариства ім. Шевченка, головою якого був учень В.Б. Антоновича М.С. Грушевський, відмовилися брати участь у з'їзді, а підготовлені реферати опублікували у «Записках НТШ». Така ситуація, звісно, засмутила і багатьох учасників з'їзду, і організаторів, зокрема В.Б. Антоновича та П.С. Уварову, які старанно намагалися вирішити це питання і долучити західноукраїнських вчених до роботи в ньому (Грушевський 1991—1992, с. 415; Лотоцький 1997).

Справжньою окрасою цього з'їзду була доповідь В.В. Хвойки «Кам'яний вік у Середньому Придніпров'ї», в якій підсумовувалися результати досліджень Кирилівської палеолітичної стоянки й пам'яток доби енеоліту. Доповідь викликала виключно схвальні відгуки учасників з'їзду, адже розкопки на Кирилівській вулиці, що провадилися у 1893—1900 рр., дали цінні джерела для вивчення життя та мистецтва стародавніх людей, зокрема й орнаментований бивень мамонта. Також дослідник описав пам'ятки нової культури, для позначення якої він запропонував термін «трипільська культура», який ствердився в археологічній науці (Хвойко 1901; Брайчевський 1999, с. 215; 1999а, с. 209—210).

Київські дослідники також брали участь і в інших археологічних з'їздах, виступаючи на них з рефератами, що найчастіше стосувалися археологічних пам'яток теренів України. Зокрема, багато доповідей з української археології та історії було зачитано на VI Археологічному з'їзді, що відбувся в 1884 р. в Одесі. Така «українофільська» атмосфера на з'їзді викликала незадоволення міністра народної освіти І.Д. Делянова. І хоча вчені вирішили провести наступний з'їзд у Харкові, міністр народної

освіти (за яким було остаточне рішення), побоюючись зростання національних тенденцій українців, вирішив провести VII Археологічний з'їзд у Ярославлі (Смирнов 2011).

Київські археологи також доволі часто долучалися до організації археологічних з'їздів і в інших українських містах. Зокрема, активну участь у підготовці XII з'їзду, що відбувся 1902 р. за ініціативи Д.І. Багалія у Харкові, взяли В.Ю. Данилевич і К.М. Антонович-Мельник. У 1901 р. молодим дослідникам було доручено провести розвідки, розкопки, зібрати археологічні та нумізматичні матеріали в Богодухівському та Охтирському повітах Харківської губернії. Варто зазначити, що вченим вдалося здійснити доволі об'ємні польові роботи, зокрема провести розкопки 52 курганів, а також обстежити пам'ятки біля сіл Янків Ріг (Янківка), Стара Горобина, Капітанські Вили, Журавне, Роздольне, Максимівка, Яблучне, ст. Мерчик, Бакирівка, м. Слов'янськ тощо (Ляшко 2003, с. 132; Руденко 2009, с. 125).

Результати польових досліджень В.Ю. Данилевича і К.М. Антонович-Мельника були викладені у рефератах, підготовлених до з'їзду, а згодом опубліковані окремими працями (Данилевич 1902; 1902а; 1905а; 1905б; Мельник 1905). Знайдені матеріали були включені до виставки, і саме ці реферати викликали найбільше зацікавлення та обговорення учасників з'їзду.

Окремо відмітимо організаційну діяльність В.Ю. Данилевича під час самого з'їзду, адже він виконував роль секретаря на засіданні таких секцій як «Пам'ятки мистецтв, малярств, нумізматики і сфрагістики», «Старожитності слов'янські» та «Старожитності історичні, географічні та етнографічні» (Ляшко 2003, с. 133).

Загалом археологічні з'їзди відіграли дуже важливу роль у становленні української археологічної науки, адже саме на них фахівці мали змогу зробити підсумки здійсненої роботи, обмінятися думками з суперечливих питань, наочно ознайомитися з старожитностями різного часу.

Діяльність київських дослідників у галузі археології відзначається значною кількістю напрямів. Так, постійно провадилися археологічні розкопки в Київській, Подільській, Житомирській і Харківській губерніях, а отримані таким чином матеріали розцінювалися вченими вже як повноцінні джерела для вивчення стародавньої історії.

Окремо виділимо спроби впорядкувати інформацію про археологічні пам'ятки, що вилилися в укладання та публікацію археологічних карт. Першим з українських археологів взяв-

ся за цю справу В.Б. Антонович, який склав археологічні карти для Київської та Волинської губерній (Антонович 1895; 1901). Обидві мапи були результатом багатолітньої систематичної праці дослідника, який використав для підготовки карт низку різноманітних джерел — опубліковані та рукописні матеріали, колекції приватних осіб та музеїв. Зазначимо, що ці праці отримали схвальні відгуки сучасників, які вважали їх надзвичайно цінним внеском у розвиток археології (Ляскоронський 1928, с. 89; Дорошенко 1942, с. 125; Самоквасов 1993, с. 68; Семейкина 1995, с. 11; Козловська 1997, с. 350; Макаренко 1997, с. 355; Павлуцький 1997, с. 335). Окремо наголосимо на такій позитивній рисі обох карт В.Б. Антоновича як надзвичайно вдала система пошуку, яку вчений розробив за допомогою географічного та предметного показників, хоча не доліком обох карт, на нашу думку, є зведення пам'яток занадто широкого хронологічного діапазону. Звісно, карти В.Б. Антоновича вже втратили своє значення найповнішого каталогу археологічних пам'яток — відкрито багато нових пам'яток, розроблено нові детальніші карти, але все ж важливість праць дослідника важко заперечити, адже саме вони стали праобразом усіх наступних археологічних карт. Справу продовжили його учні та послідовники — Ю.Й. Сіцинський підготував карту Подільської губернії (1901), а Д.І. Багалій — карту Харківської (1905 р.).

Також нагадаємо про розбудову Музею старожитностей при Університеті Св. Володимира, експозиція якого постійно поповнювалася матеріалами з розкопок К.М. Антонович-Мельник, В.Ю. Данилевича, М.Ф. Біляшівського та ін., а також за рахунок подарованих або придбаних речей у шанувальників старожитностей. Завідувачем музею понад чверть століття був В.Б. Антонович, який приступив до цієї роботи в 1873 р., коли після численних клопотань було вирішено розділити Музей пам'яток старовини та мистецтва на два окремі — Музей пам'яток старовини та Музей мистецтва. Завдяки зусиллям дослідника музей швидко зростає, наприклад, до 1884 р. колекція поповнилася понад півтора тисячами речей. У 1901 р., вже наприкінці свого життя, В.Б. Антонович передав завідування музеєм Ю.А. Кулаковському, якому вести музейні справи ще певний час допомагала К.М. Антонович-Мельник (Ляскоронський 1928, с. 90—91; Дорошенко 1942, с. 123; Данилевич 1997).

Варто згадати і дослідження з нумізматики, що входила до сфери зацікавлень В.Б. Антоно-

вича, адже в 1872 р. він став завідувачем Нумізматичного кабінету при Університеті Св. Володимира. В 1870-х рр. вчений опублікував низку статей, присвячених монетам, знайденим на території Київщини. Загалом за час роботи В.Б. Антоновича у нумізматичному кабінеті було кілька десятків тисяч монет, для збирання, класифікації та вивчення яких вчений доклав чимало часу та старань. Підсумовуючи свою роботу у цій галузі, вчений вирішив зробити опис усіх монет, що зберігалися тут, і в 1896 р. опублікував «Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира» (Антонович 1896; Болсуновский 1997; Слюсаренко 1997, с. 421—427). Мабуть, саме В.Б. Антоновичу вдалося зацікавити нумізматику В.Ю. Данилевича, який протягом певного часу допомагав учителю опрацьовувати монетні скарби, що розміщувались у Нумізматичному кабінеті при Університеті Св. Володимира. Згодом В.Ю. Данилевич зробив опис монетних скарбів, знайдених на Дніпропетровщині, а на XII Археологічному з'їзді презентував карту монетних скарбів і знахідок окремих монет на території Харківської губернії (Данилевич 1905а). Також дослідник, розуміючи важливість публікації археологічного матеріалу, описав чотири монетних скарби з Курської, Тульської, Полтавської та Харківської губерній, що надійшли до Музею мистецтв і старожитностей при Харківському університеті (Данилевич 1905). Загалом вчений неодноразово наголошував, що монети є важливим джерелом для історичних студій і саме з цього питання прочитав свою першу лекцію у Харківському університеті (Данилевич 1904; 1905; Козловская 1937, с. 314; Гомоляко 2010, с. 98).

Не можна оминати увагою і такий важливий напрям діяльності київських істориків і археологів як публікацію історичного журналу «Київська старина». Ініціаторами створення цього «першого українофільського часопису» ще в 1874 р., під час проведення III Археологічного з'їзду в Києві, виступили В.Б. Антонович і О.М. Лазаревський (Ситник 1991—1992, с. 169). Але втілити задум у життя перешкодив Емський указ від 1876 року. Проте уже в 1881 р. В.Б. Антонович за допомогою братів О. та В. Лазаревських зміг уладнати цю справу й отримати дозвіл на видання щомісячника «Київська старина», який виходив друком протягом 1882—1907 рр. Хоча першим редактором журналу був Т. Лебединцев, та все ж значна заслуга в укладанні журналу належала і В.Б. Антоновичу — історик був не лише постійним автором, а й переглядав і підбирав статті для публікації, писав передмови та пояснювальні замітки до

матеріалів, що друкувалися. На сторінках цього часопису, як і в «Киевских университетских известиях» та «Трудах археологических съездов», опубліковано чимало праць київських археологів (Дорошенко 1942, с. 130; Ситник 1991—1992, с. 169—170).

Варто зазначити, що частина представників київської школи істориків працювала в Києві, зокрема В.Ю. Данилевич, Н.Д. Полонська-Василенко, М.В. Довнар-Запольський, К.М. Антонович-Мельник та інші учні В.Б. Антоновича продовжили свої дослідження з історії й археології в інших університетах, зокрема Д.І. Багалій і певний час В.Ю. Данилевич — у Харківському, І.А. Лінниченко — в Одеському, М.С. Грушевський — у Львівському, внаслідок чого на початок ХХ ст. постали нові осередки вивчення історії та археології українських земель (Процик 1991—1992). Завдяки особистим зв'язкам випускників Університету Св. Володимира відбувалася постійна наукова співпраця провідних істориків і археологів на українських теренах, наприклад міцна дружба поєднувала І.А. Лінниченка та В.В. Хвойку¹, гарні стосунки склалися у В.Ю. Данилевича та

К.М. Мельник-Антонович (Закоханый... 1995; Черняков 2008, с. 27—28; Руденко 2009, с. 127). Підтримував зв'язок зі своїми учнями і В.Б. Антонович, про що свідчать листи, сповнені турботою та порадами щодо наукових студій (Антонович 1991—1992, с. 397—411). Звісно, що не завжди стосунки склалися найкращим чином, наприклад іноді з недовірою ставився до В.Б. Антоновича його найталановитіший учень М.С. Грушевський, що чітко можна простежити у його листах до брата Олександра, також учня В.Б. Антоновича (Грушевський 1991—1992). Складні взаємини склалися у М.С. Грушевського з Д.І. Багалієм, хоча варто зазначити, що, незважаючи на особисту антипатію, вони завжди підтримували наукові стосунки (Грушевський 1991—1992а).

Отже, діяльність представників київського археологічного осередку наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. відзначалася заходами, спрямованими на становлення та розвиток археології як історичної науки на українських землях. Це знайшло своє відображення в активній польовій діяльності (розкопки, розвідки), численних статтях та монографіях, укладанні археологічних карт, організації археологічних з'їздів у Києві тощо. Непересічну роль у цій діяльності відіграв В.Б. Антонович, якого вважають основоположником української археології.

¹ Хоча В.В. Хвойка не навчався в Університеті Св. Володимира, та все ж належав до когорти київських археологів і, мабуть, слухав приватні лекції В.Б. Антоновича.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895.

Антонович В.Б. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее университета св. Владимира. — К., 1896.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС. — М., 1901. — Т. 1. — С. 1—134.

Антонович В.Б. Листи В. Антоновича до М. Грушевського // Український історик. — 1991—1992. — № 3—4. — С. 396—411.

Багалей Д.И. Пояснительный текст к археологической карте Харьковской губернии // Труды XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 1—92.

Болсуновський К. В.Б. Антонович как нумизмат // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 2. — С. 412—421.

Брайчевський М. В.В. Хвойка та Імператорська археологічна комісія // Хроніка 2000. — К., 1999. — С. 213—229.

Брайчевський М. Видатний український археолог Вікентій Хвойка // Хроніка 2000. — К., 1999а. — С. 208—212.

Гомоляко А. В.Ю. Данилевич як дослідник історії Слобожанщини // Український історичний збірник. — 2010. — № 13. — С. 97—105.

Григор'єва Л. Київський археологічний осередок наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. // Каразінські читання. Тези доповідей 64-ї Міжнарод. наук. конф. — Харків, 2011. — С. 34—35.

Грушевський М.С. Володимир Боніфатійович Антонович. — Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1985.

Грушевський М.С. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського // Український історик. — 1991—1992. — № 3—4. — С. 416—432.

Грушевський М.С. Листування М. Грушевського з Д.І. Багалієм // Український історик. — 1991—1992а. — № 3—4. — С. 433—437.

Грушевський М.С. Чотири листи М. Грушевського до В. Антоновича // Український історик. — 1991—1992б. — № 3—4. — С. 411—415.

- Данилевич В.Е. Несколько стоянок и случайных находок каменного века в Ахтырском и Богодуховском уездах Харьковской губернии // Труды Харьковского Подготовительного Комитета по устройству XII АС. — Харьков, 1902. — С. 365—372.
- Данилевич В.Е. По поводу одного погребения, вырезанного с землей // Там само. — Харьков, 1902а. — С. 361—364.
- Данилевич В.Е. Значение нумизматики в изучении русской истории // Записки Императорского Харьковского Университета. 1903 г. — Харьков, 1904. — Кн. 4. — С. 165—197.
- Данилевич В.Е. Заметки по археологии и нумизматике. — Харьков, 1905.
- Данилевич В.Е. Карта монетных кладов и находок отдельных монет Харьковской губ. с картой // Труды XII АС. — М., 1905а. — Т. 1. — С. 314—410.
- Данилевич В.Е. Раскопки курганов около с. Буд и х. Березовки Ахтырского у. Харьковской губ. (совместная экскурсия Е.Н. Мельник и В.Е. Данилевича) // Труды XII АС. — М., 1905б. — Т. 1. — С. 411—433.
- Данилевич В.Е. Курс русских древностей (Лекции, читанные на Высших Женских Курсах в весеннем полугодии 1907/8 г.) — К., 1908.
- Данилевич В. Проф. В.Б. Антонович та Археологічний музей І. Н. О. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 2. — С. 379—390.
- Дорошенко Д. Володимир Антонович: його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага, 1942.
- Єскельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. — К., 2010.
- Завитневич В. Из воспоминаний о В.Б. Антоновиче, как археологе // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 2. — С. 335—338.
- Закоханий в історію України // Український історичний календар'96. — К., 1995. — С. 330—331.
- Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». — К., 2005.
- Кобилянський А. Дещо з давно минулого // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 2. — С. 356.
- Козловская В.Я. Памяти проф. В.Е. Данилевича // СА. — 1937. — № 4. — С. 313—315.
- Козловська В. Значіння проф. В.Б. Антоновича в українській археології // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — С. 343—352.
- Лебедев Г.С. История отечественной археологии 1700—1917 гг. — СПб., 1992.
- Листування НТШ з комітетом по підготовці XI археологічного з'їзду // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 2. — С. 363—365.
- Лотоцький О. Археологічний з'їзд // Там само. — С. 358—361.
- Ляскоронський В. Володимир Боніфатієвич Антонович, як археолог // Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 88—93.
- Ляшко С.М. Про участь В.Ю. Данилевича у підготовці та роботі XII Археологічного з'їзду в 1902 р. у Харкові // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 132—135.
- Макаренко М. В.Б. Антонович як археолог // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 2. — С. 358—361.
- Мельник Е.Н. Раскопка курганов в Харьковской губернии. 1900—1901 // Труды XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 673—743.
- Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках. — Брянск, 1994.
- Михальченко С.И. Киевская школа в Российской историографии (школа западно-русского права). — М.; Брянск, 1996.
- Михальченко С.И. Киевская школа в Российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). — М.; Брянск, 1997.
- Моця О.П. «Українська тема» в працях Володимира Антоновича // Археологія. — 2011. — № 3. — С. 129—134.
- Оглобин О. Володимир Антонович та його історична школа // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 2. — С. 281—289.
- Павлуцький В. В. Антонович, як археолог // Там само. — С. 331—335.
- Подготовительные работы к устройству XI-го Археологического съезда в Киеве // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 2. — С. 361—363.
- Про Київський Археологічний з'їзд 1874 року // Там само. — С. 356.
- Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій // Український історик. — 1991—1992. — № 3—4. — С. 178—185.
- Руденко Г.Г. Життєвий та творчий шлях К.М. Мельник-Антонович // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. — Дніпропетровськ, 2009. — 6. — С. 121—129.
- Самоковасов Д. Археологические карты В.Б. Антоновича // Синови України. 36. статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича. — К., 1993. — С. 55—70.

- Семейкина Е.Л. Археологическая деятельность профессора Антоновича В.Б. (1830—1908 гг.) // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. Мат-лы 3-ей Междунар. археолог. конф. студентов и молодых ученых. — Одесса, 1995. — С. 10—11.
- Семенов-Зусер С.А. Скифская проблема в отечественной историографии. — Харьков, 1947.
- Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС. — М., 1901. — Т. 1. — С. 197—355.
- Ситник О. Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика // Український історик. — 1991—1992. — № 3—4. — С. 169—177.
- Слюсаренко Ф. Нумізматична праця проф. В.Б. Антоновича // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 2. — С. 356.
- Смирнов А.С. Одесский археологический съезд (в восприятии общества и власти) // III Междунар. науч.-практ. конф. «Историко-культурное наследие Причерноморья: изучение и использование в образовании и туризме». Тез. докл. и сообщ. — Ялта, 2011. — С. 102—103.
- Харченко В.Ю. Листи В.Б. Антоновича до графа О.С. Уварова (1873—1874 рр.) // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 132—141.
- Хвойко В.В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI АС. — М., 1901. — Т. 1. — С. 736—813.
- Черняков І.Т. Зв'язки Одеси та Києва у розвитку археології у ХІХ та на початку ХХ ст. // КСОАМ. — Одеса, 2008. — С. 24—28.
- Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007.

Надійшла 17.02.2011

Л.Р. Григорьева

КИЕВСКИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ЦЕНТР В КОНЦЕ ХІХ — НАЧАЛЕ ХХ вв.

Рассмотрена научная и организационная деятельность киевских археологов на рубеже ХІХ—ХХ вв., а именно: подготовка и проведение III и XI Археологических съездов в Киеве, составление археологических карт, написание многочисленных статей и публикаций, посвященных различным аспектам археологии и истории древних жителей Украины.

Особенное внимание уделено роли В.Б. Антоновича, которого можно считать зачинателем украинской археологии. Сфера деятельности этого ученого характеризуется большим количеством направлений: исследования по истории Украины, изучение археологических памятников, организация Археологических съездов в Киеве, работа в Музее древностей при Университете Св. Владимира, а также исследования по нумизматике и антропологии.

Также нужно отметить, что ученый был основателем так называемой киевской документальной школы историков, в которую входили такие видные ученые как М.С. Грушевский, Д.И. Багалей, И.А. Линниченко, А.С. Грушевский, Д.М. Щербакивский, В.М. Щербакивский, М.В. Довнар-Запольский, В.Ю. Данилевич, В.М. Базилевич, Н.Д. Полонская-Василенко и др. Многие из учеников В.Б. Антоновича работали над проблемами археологии и истории в Киеве, другие — продолжали свои исследования, работая в других университетах, в частности Д.И. Багалей и некоторое время В.Ю. Данилевич — в Харьковском, И.А. Линниченко — в Одесском, М.С. Грушевский — во Львовском, вследствие чего в начале ХХ в. зарождаются новые центры по изучению истории и археологии украинских земель.

L.R. Grygorieva

KYIV ARCHAEOLOGICAL CENTRE IN THE END OF THE 19th c. AND THE BEGINNING OF THE 20th c.

Scientific and organizational activity of Kyiv archaeologists at the edge of the 19th and the 20th c. is discussed, namely the preparation and holding of the III and XI Archaeological Congresses in Kyiv, compiling of archaeological maps, publishing of numerous articles and publications on various aspects of archaeology and history of ancient population of Ukraine.

Particular attention is paid to the role of V.B. Antonovych who can be considered to be a founder of Ukrainian archaeology. This scholar's domain is known for a great number of courses: Ukrainian history research, archaeological sites study, organization of Archaeological Congresses in Kyiv, work in Museum of Antiquities at St. Volodymyr University, and also research on numismatics and anthropology.

It is also should be noted that the scholar was a founder of so-called Kyiv documentation school of historians with such members as M.S. Hrushevskiy, D.I. Bahalei, I.A. Lynnychenko, O.S. Hrushevskiy, D.M. Shcherbakivskiy, V.M. Shcherbakivskiy, M.V. Dovnar-Zapolskyj, V.Yu. Danylevych, V.M. Bazylevych, N.D. Polonska-Vasylenko, and others. Many of V.B. Antonovych's followers worked on problems of archaeology and history in Kyiv, others continued their own studies working in other universities; for instance, D.I. Bahalei and for some time V.Yu. Danylevych worked in Kharkiv University, I.A. Lynnychenko — in Odesa University, M.S. Hrushevskiy — in Lviv University, as a result at the beginning of the 20th c. new centres of study the history and archaeology of Ukrainian lands were founded.

М.В. Скржинська

**ОЛЬВИЙСКИЕ ДРЕВНОСТИ. СБОРНИК
НАУЧНЫХ ТРУДОВ ПАМЯТИ В.М. ОТРЕШКО
(1949—1999). — К.: ИА НАНУ — 2009. — 384 с.**

У середовищі вчених давно існує добра традиція присвячувати збірники статей і спогадів пам'яті своїх колег. 2009 р. число таких праць поповнилося виданою в Києві великою і дуже цікавою книжкою обсягом близько 50 друкованих аркушів. Її назва — «Ольвийские древности. Сборник научных трудов памяти В.М. Отрешко» — відображує головну тему наукових інтересів і польових досліджень Валерія Михайловича Отрешко. У подібних виданнях звичайно наводиться коротка біографія і список праць покійного колеги, а далі публікуються статті різних авторів, здебільшого з середовища його друзів і колег. Все це є і в цій книжці, але вона включає ще кілька інших розділів, що вміщують щоденники, спогади, документи і фотографії. Вони дають різнобічну уяву про неординарну людину, котру не лише друзі, а й багато хто з колег (і я серед них) з великою симпатією називали просто Велом.

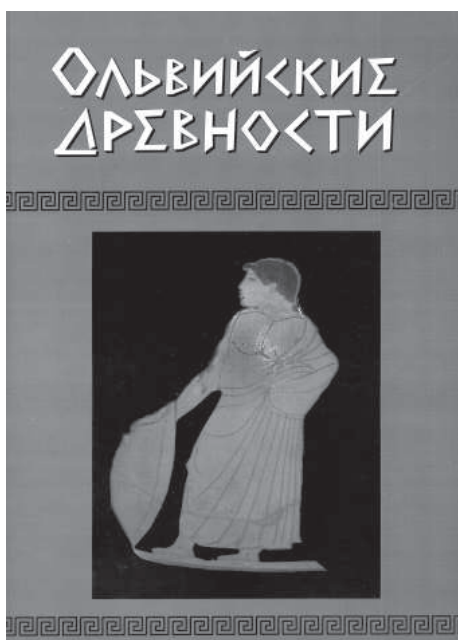
Головне, що слід відмітити, те, що цей збірник охоплює найважливіші, раніше опубліковані в малотиражних виданнях праці В.М. Отрешко, присвячені різним питанням античної історії та археології Північно-Західного Причорномор'я. Але особливу подяку упорядникам варто висловити за видання незавершених і надзвичайно цікавих праць з особистого архіву Валерія Михайловича. Серед них, у першу чергу, відзначимо аналіз відомого ольвійського декрету на честь Протогена (ІРЕ², № 32). Його текст вирізьблений на мармуровій стелі в III ст. до н. е. та знайдений ще в XIX ст. Про цей декрет написано чимало досліджень, тим ціннішими є дуже актуальні і важливі спостереження стосовно нього самого В.М. Отрешко. Він уперше в історіографії побачив у цьому тексті не лише характеристику видатного фінансиста і благодійника,

але й вчинки практичного ольвійського ділка, котрий мав вигоду навіть зі своїх добрих діянь.

Слідом за великим розділом, що містить наукову спадщину В.М. Отрешко, вміщені статті й замітки колег-археологів з Києва (В.В. Крапівина, Б.В. Магомедов, С.В. Полін, О.С. Беляєв, С.Я. Ольговський та ін.), Одеси (А.С. Островерхов, С.Б. Охотніков), Севастополя (М.І. Золотарьов), Миколаєва (В.В. Рубан, І.О. Снитко, І.О. Смирнов), Москви (В.П. Яйленко), Ставрополя (М.А. Колесников) і Тбілісі (Г.Т. Квіркелія).

У розділі «Меморія» можна прочитати п'ятнадцять спогадів про Вела. Особливо хочеться виділити чудові як за змістом, так і за літературними достоїнствами тексти Л.О. Лисенко та С.Б. Буйських. Дружина та один із найближчих друзів Вела написали про нього з великою любов'ю і розумінням, але не стали зображувати його ідеальним, як це часто трапляється у спогадах про тих, хто відійшли у вічність, а показали людину різносторонньо, згадавши й про певні недоліки характеру, що негативно позначилися на долі Валерія. Всі спогади в поєднанні з витягами зі щоденників самого Валерія Михайловича надають можливість читачеві уявити життя людини, наділеної талантом і гострим розумом, що подавав великі надії, але не зміг, на жаль, як годиться розкрити в науці свої видатні здібності. Після усного викладу в доповіді, а частіше в розмовах з колегами, йому вже було, мабуть, нецікаво переносити свої думки до текстів наукових статей. Роздуми Вела виходили далеко за межі його основної спеціальності, і він полюбляв обговорювати за столом з друзями і біля багаття увечері з членами своєї експедиції найрізноманітніші теми з минулого, а також дискутувати із співбесідниками про болючі проблеми сьогодення.

У цьому й у багато іншому В.М. Отрешко за способом свого життя був схожий на свого

близького друга та однодумця Нікіту Вісаріоновича Шебаліна, який у складі Ленінградської експедиції неодноразово приїздив на розкопки Ольвії та досліджував епіграфічні пам'ятки з них. Обидва вони були дуже цікавими людьми, обидва любили творчі зустрічі й тривалі бесіди з друзями, в обох не склалося родинне життя,

обидва написали набагато менше ніж могли б, обидва рано і раптово пішли з життя...

Наприкінці збірника вміщено велику серію фотографій. Багато з них виконані під час польових досліджень в Ольвії та на поселеннях її хори. Ці знімки відтворюють живий образ Вела в колі численних учасників розкопок. Надруковані улюблені вірші й пісні Валерія, що звучали в експедиціях і на зустрічах із друзями в Києві, вдало доповнюють живий і різнобічний образ людини, відтворений усіма попередніми розділами книги. Вона стала гідною пам'яті не лише В.М. Отрешка, а й цілого покоління археологів-професіоналів і аматорів, які в другій половині ХХ ст. брали участь у розкопках Ольвії, Березані й поселень Нижнього Побужжя.

У київському Будинку вчених успішно пройшла презентація книжки «Ольвийские Древности». В залі зібралось більше сотні друзів і колег, а також молоді археологи, що, на жаль, не знали В.М. Отрешка. Присутні одержали в подарунок цю книжку. У виступах на вечорі всі згадували свого передчасно померлого товариша й дякували укладачам і видавцям збірника С.Б. Буйських та Л.О. Лисенко, котрі, долаючи фінансові та інші труднощі, кілька років готували це непересічне видання.

М.В. СКРЖИНСЬКА

ОЛЕНА ВАСИЛІВНА ЦВЕК — ПІВВІКУ В АРХЕОЛОГІЇ

Виповнилося 80 років від дня народження Олени Василівни Цвек — відомого археолога, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту археології НАНУ.

Олена Василівна народилася 3 серпня 1931 р. у Києві в родині службовців. Батько був офіцером Червоної армії, мати — мистецтвознавцем. Родина мешкала в будинку 4 на вул. Володимирській, що колись належав родичам, а бабуса була співвласницею. Тож дитячі та юнацькі роки ювілярки пройшли в середмісті столиці — на Старокиївській горі та Гончарах. У період Великої Вітчизняної війни Олена Василівна разом із матір'ю Ольгою Михайлівною Малащенко в потязі евакогоспіталю проїхала від Краснодару через Кавказ та Іран до Сталінграда. В січні 1944 р. вони повернулися у Київ, де Олена Василівна продовжила навчання у школі № 13, а згодом — і на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка, який закінчила у 1959 р. Її однокурсниками були такі знані нині фахівці як археолог Владислав Гладілін і антрополог Світлана Круц.

Від 1958 до 2008 років Олена Василівна працювала в Інституті археології АН УРСР (нині Інститут археології Національної академії наук України), де пройшла шлях від лаборанта до старшого наукового співробітника. Її вчителями були відомі вчені Л.М. Славін і С.М. Бібіков.

Під час однієї з археологічних розвідок на р. Кальміус Олена Василівна познайомилася з Іваном Мовчаном. Зустріч стала визначною для них. Разом вони відкрили (1962 р.) відоме нині поселення біля с. Роздольне, яке потім досліджували О.Г. Шапошнікова та інші фахівці. Тут розпочалося їхнє спільне сімейне та наукове життя, яке щасливо триває донині.

Від 1961 р., завідуючи кілька років Науковими фондами Інституту археології, Олена Василівна запровадила першу наукову систему розміщення археологічного матеріалу за схемою, запропонованою Д.Я. Телегіним.

Але найперше Олена Василівна Цвек — знаний фахівець у дослідженні трипільської культурно-історичної спільноти. Поштовхом до вибору саме такого наукового напрямку стала участь у розкопках поселення Гребені в 1961—1963 рр. експедицією під керівництвом С.М. Бібікова.

Від кінця 1960-х рр. дослідниця розпочинає масштабне вивчення «східного ареалу» Трипілля, що пізніше вилилося в дисертацію на тему «Трипільська культура межиріччя Південного Бугу та Дніпра», захищену 1987 р. Під її керівництвом Правобережною первісною експедицією Інституту археології (1969—1988 рр.) розкопано та обстежено близько тридцяти трипільських пам'яток у Побужжі та Буго-Дніпровському межиріччі. Це — Шкарівка (1969—1973 рр.), Гарбузин, Ботвинівка, Бугачівка та Бачкуріне (1971—1973 рр.), Зарубинці, Зюбриха, Копіювата, Гребля, Владиславчик, Красноставка, Миколаївка, Семенівка, Христинівка, Чижівка і Харківка (1974—1975 рр.), Миропілля та Лісове (1974—1976 рр.), Тараша (1982 р.), Вільховець II (1984 р.), Онопріївка (1984—1985, 1993 рр.). Чотири з них відкрила дослідниця (Гребля, Шкарівка, Тараша та Христинівка). На базі експедиції О.В. Цвек понад десятиліття діяли курси підвищення кваліфікації археологічних кадрів України, які очолював Д.Я. Телегін. Цікаві лекції та безпосередня участь у розкопках яскравих трипільських поселень Гарбузин, Шкарівка, Веселий Кут, Миропілля, Березівка та ін. привернули багатьох слухачів до археології. Це, зокрема, О. Ситник, К. Красильников, М. Оленковський, О. Кротова, Л. Корнилко-Лугова, Г. Охріменко та багато інших.

Олена Василівна Цвек, 1959 р.

Олена Василівна бере активну участь і в дослідженні феномену трипільських поселень-гігантів. У 1975—1985 і 1993 роках вона провадила розкопки на найранішому з них — поселенні Веселий Кут площею 150 га. Тут виявлено унікальну гончарну майстерню з двох будівель і горн. Не менш унікальним було відкриття енеолітичного виробничого комплексу з видобутку та обробки кременю Коробчино—Рубаний Міст (1988—1989 рр.).

У 1988—2000 рр., а на той період припали найважчі для української археології часи, Олена Василівна очолювала Кіровоградську первісну експедицію. Окрім розвідок, експедиція провадила розкопки трипільського багатощарового поселення Березівка. У 2005—2009 рр. вона стала керівником з українського боку спільної російсько-української експедиції, що працювала за грантом РГНФ—НАНУ та ставила за мету дослідити пам'ятки з видобутку й обробки кременю енеолітичної доби, зокрема трипільське поселення-майстерню Бодаки. Одним з результатів цієї роботи стала міжнародна виставка «Довгі крем'яні пластини Європи», яка демон-

струвалася протягом 2006—2008 рр. у Орлеані (Франція), Варні (Болгарія), Гренаді та Барселоні (Іспанія). Без активної участі Олени Василівни у підготовці виставки та виданні її каталогу навряд чи цей проект був би здійснений.

Колекції з розкопок Олени Василівни займають не одну полицю у провідних музеях України, а найяскравіші експонуються в Україні та за кордоном — чудово орнаментований посуд, моделі вітарів і печей тощо. Всесвітньо відомою стала керамічна модель двоповерхового житла з Росохуватки. Ця знахідка на початку 1970-х рр. для багатьох учених стала вагомим наочним аргументом на користь версії щодо зведення трипільцями двоповерхових будівель. Але сама автор знахідки вважає, що модель репрезентує макет житла з заглибленим нижнім приміщенням, які були відкриті на поселеннях «східного ареалу» Трипілля, а нині відомі і в «західному».

Попри колосальне нагромадження матеріалів і необхідність їхньої обробки, подання наукової звітності, господарчі та сімейні справи — Олена Василівна має трьох дітей, вона не лишається осторонь фундаментальної науки. В її працях відбиті ключові проблеми — генези трипільської культурно-історичної спільноти, її економіки, домобудівництва, духовності, суспільних стосунків, виробничої та побутової діяльності. Загалом нею видруковано понад 140 праць, зокрема три монографії, а її внесок в дослідження трипільської культури відзначено премією ім. Вікентія Хвойки.

Аналіз керамічного виробництва трипільської культури дозволив намітити Олені Василівні динаміку його розвитку та визначити соціальні форми його організації: від домашнього, родинного до появи спеціалізованих центрів общинного і міжобщинного характеру. Останнє відбулося у впровадженні двокамерних горнів і відповідній, централізованій, організації праці, появі спеціалізованих общин, що працювали на внутрішній ужиток і на обмін. Поняття «гончарний центр» дослідниця наповнює глибшим змістом. Це, на її думку, не конкретний пункт або декілька з керамічними майстернями, які виробляли продукцію для навколишніх поселень, хоча такі теж існували в Трипіллі. Це — радше, географічний та ідеологічний простір, в якому працювали та спілкувалися гончарі однієї керамічної «школи» чи традиції.

Від самого початку наукової кар'єри дослідниця захоплена темою вивчення світогляду та міфології трипільського населення. Її пер-

ша публікація присвячена посудині з антропоморфними зображеннями з Гребенів, за якими вдалося реконструювати один з обрядів. Відкриття поряд з керамічними майстернями святилищ дозволило Олені Василівні висловити думку про появу в Трипільлі особливих вірувань, пов'язаних з гончарним виробництвом. Спектр обрядових дій, пов'язаних з культами різних виробництв, розширений у подальших роботах дослідниці.

Феномен трипільського гончарства виник поряд з яскравими комплексами Балкано-Карпатського регіону. Взаємозбагачення йшло шляхом технологічних, стилістичних та ідейних запозичень, а також через обмін художніми еталонами. Саме за «імпортами» Олена Василівна простежує тісні контакти Трипілья з населенням Південно-Східної та Центральної Європи, які й надали яскравих самобутніх рис об'єднанню населення «східного ареалу» Трипілья, які базувалися на ранньотрипільських/прекукутенських традиціях.

Два великих ареали трипільської культури — «західний» та «східний» — дослідники виділяли давно; так само давною є й проблема належності груп найпізнішого періоду до єдиної культурно-історичної спільноти Кукутен-Трипілья. Та лише Олені Василівні вдалося належно аргументувати існування окремої археологічної культури — «східнотрипільської».

Своєрідний напрям розвитку цієї структури з чотирма локально-хронологічними варіантами, з-поміж яких найбільшу увагу приділено буго-дніпровському, узгоджується з раніше висловленими міркуваннями (В. Думітреску, В. Даниленко). Зазначимо, що подібної розробки ще чекає «західний» ареал Трипілья.

Ще одне з дискусійних питань у трипільянстві — проблема домобудівництва — для пам'яток «східного» Трипілья також успішно вирішене Оленою Василівною. Зокрема, за матеріалами поселення Шкарівка вона переконливо спростовує концепцію двоярусних помешкань для пам'яток середнього етапу Буго-Дніпровського межиріччя. Загалом же нині може йтися про певні розбіжності в традиціях будівельної справи в різних регіонах та на різних етапах розвитку Трипілья.

Насамперед вважаю себе учнем та щирим прихильником поглядів ювілярки. Попри дискусії між нами з певних проблем, основне, що вклала в мене Олена Василівна, — як би не було важко, в науці треба йти власним шляхом, досконально опрацьовувати джерела і бути готовим до сприйняття нових ідей. Ретельне вивчення матеріальних решток — головний чинник, що просуває вперед археологічну науку на шляху наближення до істинного пізнання давньої історії. Саме цим принципом керується і присвятила цьому життя Олена Василівна Цвек.

Е.В. ОВЧИННИКОВ

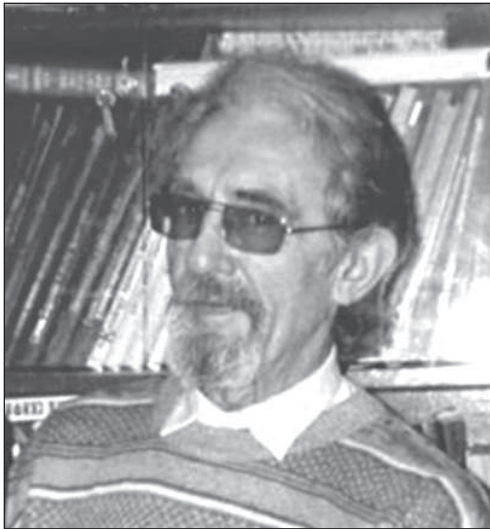
ДО 75-РІЧЧЯ ІВАНА ТИХОНОВИЧА ЧЕРНЯКОВА

Виповнюється сімдесят п'ять років відомому українському археологу та історику Івану Тихоновичу Чернякову. Вчений народився 21 жовтня 1936 р. у с. Нова Слобода Путивльського р-ну Сумської обл. Після закінчення семирічки у 1951—1955 рр. навчався у Путивльському педагогічному училищі, де захопився археологією: побував на розкопках слов'янського могильника поблизу с. Волинцеве непода-

лік Путивля, під орудою Д.Т. Березовця брав участь в обстеженні городища та поселення мар'янівської культури біля с. Бунякине.

У 1955—1960 рр. Іван Тихонович навчався на історичному факультеті Одеського університету, його вчителями були М.Ф. Болтенко, М.С. Синіцин і П.Й. Каришковський. Ще студентом він брав активну участь в археологічних експедиціях: розкопках поселення сабатинівської культури поблизу хут. Черевичне, курганів біля сіл Чорноморка та Усатове; за участю І.Т. Чернякова були закладені перші шурфи та розкопи на

© С.Б. ОХОТНИКОВ, А.С. ОСТРОВЕРХОВ,
Л.В. СУББОТИН, 2011

античному Надлиманському городищі та Ніконії біля с. Роксолани на Дністровському лимані; у 1959—1960 рр. набував досвіду в розкопках пізньопалеолітичної стоянки Велика Аккаржа під керівництвом П.Й. Борисковського.

Значна частина життя ювіляра пов'язана з найстарішим на українських теренах Одеським археологічним музеєм, де він працював науковим співробітником (1959—1961 рр.), заступником директора з наукової роботи (1961—1965 рр.), директором музею (1965—1973 рр.) і завідувачем відділу (1973—1976 рр.). У цей час визначилися й основні напрями його наукової діяльності. Іван Тихонович був одним з ініціаторів відновлення діяльності Одеського археологічного товариства, яке стало спадкоємцем одного з найдавніших наукових товариств дореволюційної Росії — Одеського товариства історії та старожитностей. За активної участі І.Т. Чернякова започатковано декілька наукових видань: «Материалы по археологии Северного Причерноморья», «Краткие сообщения о полевых исследованиях Одесского археологического музея» та «Записки Одесского археологического общества». За його ініціативою у 1971 р. Одеський археологічний музей переведений до системи АН УРСР, у підпорядкуванні якої (НАН України) він діє і нині. Ця ініціатива сприяла значному підвищенню рівня польових і наукових досліджень співробітників музею.

І.Т. Черняков ще в студентські роки звернув увагу на «білу пляму» в уявленнях про добу бронзи на території Північно-Західного Причорномор'я. Наприкінці 1950—1960-х рр., за винятком Бородінського та Красномаяцького скарбів, а також кургану в Слобідці-Романівці на території Одеси, в розпорядженні дослідників інших матеріалів

майже не було. Невідомі були межі багатьох культур, які на тогочасних археологічних мапах сягали лише Південного Бугу або ж, у кращому випадку, Дністра. У 1956—1970-х рр. він провадив систематичні й цілеспрямовані розвідки археологічних пам'яток різних епох у межах річчї Дунаю та Дністра, що дало низку важливих відкриттів. Уперше на лівобережжі Дунаю, на території Одеської обл. та південних районів Молдови, були засвідчені поселення енеолітичної культури Гумельниці. Тоді ж завдяки розвідкам І.Т. Чернякова була відкрита значна кількість пам'яток доби бронзи, античного та середньовічного часу, встановлено поширення сабатинівської культури на захід до пониззя Дунаю та Пруту.

У 1961—1963 рр. І.Т. Черняков працював у складі експедицій під орудою Т.С. Пассек, а потім С.М. Бібікова на Болградському поселенні. У складі скіфської експедиції на чолі з А.І. Мелюковою він брав участь у дослідженні греко-скіфського поселення та могильника Миколаївка на східному березі Дністровського лиману. Від 1964 р. разом з М.М. Шмаглієм Іван Тихонович очолював першу на Одещині велику новобудовну Дністро-Дунайську експедицію ІА АН УРСР. Ювіляр стає одним із провідних фахівців у галузі курганних старожитностей Північно-Західного Причорномор'я. На ґрунті матеріалів, здобутих цією та іншими експедиціями, Черняков створив першу культурно-хронологічну колонку археологічних культур регіону від енеоліту до пізнього середньовіччя. Враховуючи особливості артефактів ямної культури Дунай-Дністровського межиріччя, він висловив ідею про існування в межах ямної культурно-історичної спільноти особливої буджацької культури. Серед численних поселень та курганних поховань Одеського регіону, які на той час трактувалися дослідниками загалом як пам'ятки доби пізньої бронзи, І.Т. Черняков вперше виділив достеменно пізню групу та відніс її до сабатинівської культури.

Результати вивчення проблем цієї культури були втілені в кандидатській дисертації та монографії. Особливу увагу автор звертає на бронзолivarне виробництво у племен сабатинівської культури: уточнює датування найяскравіших скарбів та добірок ливарних форм доби пізньої бронзи (Інгільський, Малокопанівський, Красномаяцький, Новотроянівський, Бециловський та ін.), а також Бородінського скарбу, співвіднесеного ним з культурою багатовапнякової кераміки (за сучасною термінологією — бабинської). Долучивши Є.М. Черниха, він організував визначення хімічного

складу металів, що дозволило встановити їхнє походження. Вчений уперше визначив основні лінії етнокультурного розвитку культур доби бронзи Північно-Західного Причорномор'я та їхній зв'язок з суміжними культурами.

Від 1976 до 1993 рр. І.Т. Черняков працював в ІА АН УРСР, у 1976—1989 рр. очолював сектор новобудовних експедицій у створеному в Одесі відділі археології Північно-Західного Причорномор'я ІА АН УРСР. Він постійно брав участь у роботі різних експедицій відділу з дослідження курганів, а в 1982—1985 рр. і сам був керівником однієї з таких великих експедицій — Буго-Дністровської.

У 1985 р. ювіляр переїжджає до Києва, працює у відділі доби бронзи ІА АН УРСР на посаді старшого наукового співробітника, кілька років очолює Польовий комітет. У 1989—1993 рр., аж до виходу на наукову пенсію, завідував відділом археології доби енеоліту—бронзи. Під його керівництвом захищено не одну кандидатську дисертацію.

Після виходу на пенсію І.Т. Черняков працював на різних посадах в декількох наукових закладах і музеях.

І.Т. Черняков великий майстер у царині популяризації археологічних та історичних знань. Його численні майстерно написані статті, що вперше з'явилися ще в студентські роки, постійно друкуються в провідних місцевих та столичних виданнях. Ще в 1971 р. в Одесі вийшов його науково-популярний збірник «Найден город», в якому автор познайомив з найцікавішими археологічними культурами та окремими визначними знахідками на південному заході України. То була перша спроба, що мала широкий відгук у культурних колах і пересічного читача.

Декілька цікавих наукових, науково-популярних і краєзнавчих монографій І.Т. Чернякова побачили світ після 1993 р. Вражає широкий хронологічний та наукознавчий діапазон цих робіт, що свідчить про надзвичайну ерудицію автора.

Під враженням перебування на «малій Батьківщині», у 2005 р. І.Т. Черняков видає історико-краєзнавчий нарис «Путивль на перепутьях истории и России, и Украины», в якому вперше простежена історія Путивля від його заснування в часи Київської Русі до сьогодення. У 2006 р. з-під пера ювіляра виходить перше у вітчизняній історіографії монографічне дослідження, в якому цікаво розповідається про життя та наукову діяльність Вікентія Хвойки. У тому ж році разом з В.М. Рябовою була надрукована монографія «Скальпи в золоті Скіфії», в якій про-

аналізовано призначення золотих речей у вигляді чаш з отворами в денцях.

Київський етап діяльності не міг не позначитися на наукових і просвітянських уподобаннях І.Т. Чернякова. У 2007 р. у співавторстві з директором Вишгородського заповідника І.В. Пироженко виходить нарис «Вишгород. Межигір'я». У книжці основна увага звертається на середньовічну історію Вишгорода й Межигірського монастиря, простежується їхня роль в історії України за часів Київської Русі та козацької доби. У 2008 р. побачило світ історикомистецтвознавче дослідження І.Т. Чернякова «Михайл архангел Золотоверхого собору», присвячене 900-річчю заснування Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві. На широкому історичному тлі простежується доля горельєфа із зображенням архангела Михайла, який прикрашав фронтон знаного монастиря в Києві.

У тому ж році побачила світ ще одна науково-популярна монографія — «Что было на месте Одессы?», написана у співавторстві з В. Романюком. Більш як десять нарисів її присвячено дослідженню, починаючи від часів кам'яної доби, долі місцевості, на якій згодом і була заснована Одеса.

Наш ювіляр продовжує творчу роботу, має ще багато цікавих задумок. Побажаємо ж дорогому колезі та другові Тихоновичу, як щиро поважаючи, ласкаво звуть його товариші та колеги, міцного здоров'я та подальших творчих звершень на ниві науки.

С.Б. ОХОТНИКОВ, А.С. ОСТРОВЕРХОВ,
Л.В. СУББОТИН

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ У КОМСОМОЛЬСЬКУ «МАДЯРИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І»

Інститут археології НАН України, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, за підтримки управління культури Полтавської облдержадміністрації, ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», керівництва Дмитрівської сільської ради провели 13—15 серпня 2011 р. у м. Комсомольськ Полтавської обл. Міжнародну наукову конференцію «Мадяри в Середньому Подніпров'ї». На конференцію прибули 30 археологів з Росії, Угорщини та України, які присвятили свої дослідження проблемам міграції мадяр і набуття стародавніми уграми нової батьківщини.

Приводом до проведення конференції стала знахідка 2007 р. невеликого могильника з дитячими похованнями у кургані в уроч. Чирвинський горб поблизу с. Дмитрівка в околицях Комсомольська (нижня течія Псла), здійснена в ході науково-рятивних робіт під час спорудження майданчика металургійного комбінату «Ворскла Сталь» (Супруненко, Маєвська 2007; Супруненко 2007).

Мета конференції — акумулювати розрізнені знахідки і матеріали з окремих пам'яток, завдяки яким простежується шлях мадяр з Південного Приуралля, Заволзьких степів у Подніпров'я та далі — до рівнин Паннонії. Значною мірою ці завдання виконані, і наслідки роботи форуму планується видати окремою збіркою наукових праць, котра побачить світ наприкінці 2011 р. Конференція проходила на базі Полтавської експедиції «Охоронної археологічної служби України» Інституту археології НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології.

Проведено три пленарні засідання, а також науково-пізнавальні екскурсії на пам'ятки археології околиць Комсомольська, до сіл Келеберда та Дмитрівка, на місце знахідки давньоугорського могильника в уроч. Чирвинський горб, насамкінець, у День археолога — до найбільшого в Європі кар'єру з видобутку залісис-

тих кварцитів, Дмитрівського поселення пізньоримського часу та величних курганів групи «Три могили», чудово забезпечені в організаційному плані спонсорами — ВАТ «Полтавський ГЗК» і ТОВ «Біланівський ГЗК».

Конференцію відкрив начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації *Г.І. Фасій*, який не тільки розповів про дослідницьку та пам'яткоохоронну діяльність полтавських археологів, а й виголосив привітання Полтавської обласної державної адміністрації до учасників. З привітанням до вчених і гостей наукового заходу звернувся начальник управління з соціальних питань і побуту ВАТ «Полтавський ГЗК» *О.Г. Позивай* (м. Комсомольськ), а начальник відділу культури і туризму Комсомольського міськвиконкому *І.І. Зеленська* познайомила присутніх з культурно-мистецьким життям міста, діяльністю його музейних закладів.

З доповіддю «Рух «старих мадяр» у Східній Європі: писемні дані та археологічні реалії» наукову частину конференції відкрив завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України *О.П. Моця* (м. Київ). Початок довгого шляху мадяр (давніх угрів) на європейські терени окреслив у змістовній і яскраво ілюстрованій доповіді професор Південно-Уральського федерального університету, доктор історичних наук *С.Г. Боталов* (м. Челябінськ, Російська Федерація). Ще одна доповідь угорського дослідника, завідувача відділу археології Сегедського музею (Móga Ferenc Múzeum) *Аттілі Тюрка* була присвячена проблемі виділення ознак давньоугорських комплексів (знахідок) у Східній Європі. Доповідь старшого наукового співробітника відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук *О.В. Комара* (м. Київ) окреслювала коло давньоугорських поховальних комплексів типу Суботців, датованих IX ст., і визначала перспективи наступних їх досліджень. Результати археогенетичного аналізу на-

Учасники конференції у центрі с. Дмитрівка

селення салтівської культури та віддзеркалення в них уявлень про угорський етногенез оприлюднив науковий співробітник Інституту археології Угорської Національної Академії наук *Петер Ланго* (м. Будапешт).

Блок доповідей і повідомлень стосовно вивчення давньоугорського некрополя, дослідженого поблизу с. Дмитрівка під Комсомольськом, підготували полтавські археологи. Зокрема, з результатами вивчення поховальних комплексів із кургану на Чирвинському горбі познайомив заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України по Полтавській області, провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України *О.Б. Супруненко* (м. Полтава). Залишки текстильних і шкіряних виробів з Дмитрівського могильника проаналізувала викладач Полтавського політехнічного коледжу НТУ «Харківський політехнічний інститут», науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України *С.В. Маєвська* (м. Полтава). Визначення статевого диморфізму за морфологічними ознаками на зубах з дитячих поховань із Дмитрівського кургану стало темою повідомлення старшого наукового співробітника Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистента Української медичної стоматологічної академії *А.В. Артем'єва* (м. Полтава).

А завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України *В.В. Шерстюк* (м. Полтава) ознайомив дослідників з найвиразнішими поховальними комплексами доби бронзи з Дмитрівського кургану.

Доповідь керівника групи з вивчення Великого переселення народів Інституту археології Російської Академії наук, доктора історичних наук *А.М. Обломського* (м. Москва) дала уявлення про результати нових досліджень ранньосередньовічних пам'яток Подоння сезону 2011 р. Повідомлення про склад збережених предметів з давньоугорських поховальних комплексів у зібранні Дніпропетровського історичного музею ім. академіка Д.І. Яворницького, підготовлене старшим науковим співробітником музею *Л.М. Чуриловою*, виголосив завідувач відділу археології цього відомого музейного закладу *В.О. Ходас* (м. Дніпропетровськ). Речі фіно-угорського типу з Красногірського могильника поблизу Харкова охарактеризував доцент Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, директор Музею археології та етнографії Слобідської України при університеті, кандидат історичних наук *В.В. Скурда* (м. Харків). Типологію та хронологію ремінних розподільників доби раннього середньовіччя окреслив у своїй доповіді заступник директора Історико-культурного заповідника «Більськ» *В.В. Приймак* (сmt Котельва Полтавської обл.). Про одне з поховань з прикрасами

Олександр Моця (Україна) і Петер Ланго (Угорщина)

давньоугорського типу з ґрунтового некрополя Мамай-Сурка повідомив старший викладач Запорізького національного університету, кандидат історичних наук *М.В. Єльніков* (м. Запоріжжя).

Фіно-угорська проблематика на XII Археологічному з'їзді в Харкові стала темою повідомлення викладача Харківського училища культури, пошукача кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна *І.М. Скирди* і доцента цього ж університету, кандидата історичних наук *В.В. Скирди* (м. Харків). Проблеми домобудівництва літописних сіверян часу перебування мадяр у Подніпров'ї висвітлені старшим науковим співробітником Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Ю.О. Пуголовком (м. Полтава). Про пам'ятки населення північно-західної Таврики наприкінці I тис. йшлося у повідомленні випускниці магістерської програми «Археологія» Національного університету «Києво-Могилянська академія» *В.В. Котенко* (м. Полтава). А знахідку ранньосередньовічного наконечника ремня оприлюднив викладач Пирятинського ліцею, науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України *І.В. Головка* (м. Пирятин Полтавської обл.).

Результати щойно проведеного моніторингу пам'яток археології національного значення доби раннього середньовіччя в північно-східному регіоні України винесла на обговорення начальник групи охорони культурної спадщини при управлінні культури і туризму Сумської облдержадміністрації *В.В. Приймак* (м. Суми). А завершила останнє пленарне засідання один із організаторів конференції, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *І.М. Кулатова* (м. Полтава), яка охарактеризувала результати науково-дослідної та видавничої діяльності очолюваного нею закладу з вивчення середньовічних кочівницьких старожитностей.

Обговорення доповідей та повідомлень містило чимало запитань та слухних зауважень щодо інтерпретації окремих знахідок. Були внесені також і конкретні пропозиції з підготовки збірника наукових праць за матеріалами конференції. У День археолога в Комсомольську відбулася й перша презентація всеукраїнського наукового щорічника «Археологічні дослідження в Україні — 2010», що побачив світ у Полтаві.

Маємо інформацію щодо продовження подібних угрознавчих конференцій у країнах-учасниках зустрічі в Комсомольську. Наступний науковий захід за темою «Мадяри в Приураллі» відбудеться в Росії поблизу Челябінська у 2013 р.

*С.Г. БОТАЛОВ, О.П. МОЦЯ,
О.Б. СУПРУНЕНКО*

Супруненко О.Б., Маєвська С.В. Давньоугорське поховання в кургані у пониззі Псла // АЛЛУ. — 2007. — № 1—2 (21—22). — С. 32—45.

Супруненко О.Б., за участі Кулатової І.М., Маєвської С.В., Шерстюка В.В. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла. — К.; Полтава, 2007.

ШКОЛА МОЛОДИХ АРХЕОЛОГІВ СНД

Восени 2011 р. відбулася чергова інтерактивна подія у науковому археологічному світі. Від 3 до 12 вересня в Кирило-Білозерському історико-архітектурному та художньому музеї-заповіднику (м. Кирилів, Російська Федерація) проходила Школа молодих археологів СНД «Співдружність в ім'я збереження спадщини. Відкриття на стику дисциплін і нові методи досліджень». Захід був організований Інститутом археології РАН за підтримки Міждержавного фонду гуманітарної співпраці держав-учасниць СНД. У роботі взяли участь слухачі й лектори з Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Литви, Молдови, Росії, Таджикистану, Узбекистану та України.

У роботі першої в історії Співдружності незалежних держав міжнародної теоретичної гуманітарної Школи молодих вчених взяли участь сім слухачів з України: К.Г. Варачева (Науково-дослідна лабораторія Германо-слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна), Я.В. Володарець-Урбанович (ІА НАНУ), Д.О. Костромічев (Кримське відділення Інституту сходознавства НАНУ), О.В. Манігда (ІА НАНУ), Р.П. Смірнов (Національний заповідник «Херсонес Таврійський»), А.В. Смокотіна (Кримське відділення Інституту сходознавства НАНУ), А.С. Яненко (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка).

Слухачам школи був запропонований курс лекцій провідних вчених-археологів країн СНД, присвячений сучасним проблемам вивчення й збереження пам'яток археології Євразії та новітнім методичним розробкам у цій галузі. До лекторського складу школи увійшли д.і.н. Л.А. Беляєв, д.і.н. А. Блюєне, к.і.н. С.А. Васильєв, к.і.н. С.Д. Захаров, чл.-кор. НАНУ Г.Ю. Івакін, к.і.н. Д.С. Коробов, чл.-кор. РАН Н.А. Макаров, І.В. Папин, к.і.н. В.Є. Родинкова, к.і.н. І.А. Саприкіна, к.і.н. А.Е. Симонян, к.і.н. А.В. Суворов, к.і.н. М.К. Хабдуліна. Лекційні заняття супроводжувалися практичними семінарами, виїздами на археологічні пам'ятки, відвіданням музейних комплексів Вологодської обл. тощо. Ініціативні проекти слухачів, що обговорювались у жвавих дискусіях, знайшли підтримку в науковому гуманітарному середовищі СНД.

Слід зазначати, що всі напрями, представлені в роботі Школи, актуальні для сучасної археології. За результатами роботи планується випустити збірник матеріалів. Школа молодих археологів, що відбулася в м. Кирилів, відроджує практику наукового спілкування молодих вчених заради створення єдиного наукового простору, забезпечує передачу наукових традицій. Сподіваємося, що такі зустрічі стануть постійними.

*Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ,
О.В. МАНІГДА, А.С. ЯНЕНКО*

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталя Серафимівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАНУ

АЙБАБІН Олександр Ілліч — доктор історичних наук, професор, керівник Кримського філіалу Інституту сходознавства НАНУ

БОТАЛОВ Сергій Геннадійович — доктор історичних наук, професор Челябінського федерального університету (Російська Федерація)

ВАКУЛЕНКО Ліана Василівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАНУ

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — аспірант відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАНУ

ГРИГОР'ЄВА Людмила Романівна — аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ІЄВЛЕВ Михайло Михайлович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАНУ

КАПУСТІН Кирило Миколайович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія»

КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАНУ

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди

КУНА Мартін — кандидат історичних наук, заступник директора Інституту археології Академії наук Чеської Республіки

ЛЮБИЧЕВ Михайло Васильович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач Науково-дослідної лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції, доцент кафедри історії Росії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

МАНІГДА Ольга Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАНУ

МИЗГІН Кирило Валерійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

МОЦЯ Олександр Петрович — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології доби енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ

ОСТРОВЕРХОВ Анатолій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАНУ

ОХОТНИКОВ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Одеського археологічного музею НАНУ

ПРОФАНТОВА Надя — кандидат історичних наук, Інститут археології Академії наук Чеської Республіки

ПУЦКО Василь Григорович — заступник директора з наукової роботи Калужського обласного художнього музею (Російська Федерація)

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАНУ

СКИБА Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАНУ

СКРЖИНСЬКА Марина Володимирівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії НАНУ

СУББОТІН Леонід Васильович — кандидат історичних наук, фахівець у галузі археології доби енеоліту—бронзи

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна — молодший науковий співробітник відділу середньовічної археології Кримського філіалу ІА НАНУ

ЯНЕНКО Анна Сергіївна — аспірантка кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДСВ	— Античная древность и средние века
АИК	— Археологические исследования в Крыму
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АС	— Археологический съезд
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
КСОАМ	— Краткие сообщения Одесского археологического музея
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МКАС	— Международный конгресс археологов-славистов
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НА КФ ІА НАНУ	— Науковий архів Кримського філіалу Інституту археології Національної академії наук України
НА СДКМ	— Науковий архів Сумського державного краєзнавчого музею
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
УБЖ	— Український ботанічний журнал

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2011 р.

Від редколегії

Олег Михайлович Приходнюк — дослідник ранньослов'янських старожитностей	4	3—4
---	---	-----

Статті

БУРДО Н.Б. Антропоморфна пластика з трипільського поселення Майданецьке	2	3—16
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В., СКИБА А.В. Гончарний посуд VII—VIII ст. на півдні Східної Європи	2	34—46
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Гончарні горни балки Канцерка	4	32—45
ГЕРШКОВИЧ Я.П. Спадщина Коркута в половецькому середовищі Північного Причорномор'я	1	40—50
ГОПКАЛО О.В. Чоловіче та жіноче черняхівське вбрання	2	17—34
ДОЛЖЕНКО Ю.В. Населення чернігівського літописного Передгороддя XII—XIII ст. за краніологічними даними	2	53—72
ДЯЧЕНКО О.В. Застосування теорії центральних місць в археології для визначення відносних дат і розмірів поселень	3	3—10
ЖИГОЛА В.С. Середньовічні городища Дніпровського Лівобережжя із залишками водозбірних споруд	3	43—52
ЖУРУХІНА О.Ю. Морфологічна та технологічна характеристики намистин з Київського Подолу	1	33—39
КРОПОТОВ В.В. Фібули з південно-східної ділянки некрополя Неаполя скіфського (за матеріалами розкопок В.П. Бабенчикова 1947—1948 рр.)	3	31—35
КУЗНЕЦОВ П.Ф., ХОХЛОВ О.О. Етнокультурні зв'язки степового населення Східної Європи за доби ранньої бронзи	1	3—11
КУПЧЕНКО-ГРИНЧУК О.М. Спорядження англійської армії в роки Столітньої війни	2	72—81
ЛЮБИЧЕВ М.В. Хронологія поселень черняхівської культури в лісостепу між Дніпром та Сіверським Дінцем	4	7—20
МИХЕЕВ С.М. Одатировке Софии Киевской	3	53—57
ПОЛТАВЕЦЬ В.І. Структура поселень і демографічна ситуація в Потясминні в ранньому залізному віці	3	10—22
ПУЦКО В.Г. Візантійське пластичне мистецтво середньовічного Криму	4	45—59
РУДИЧ Т.О. Населення правобережжя Середнього Подніпров'я давньоруської доби за матеріалами антропології	1	22—32
СКИБА А.В. Фібули з дніпровських скарбів VII ст.	4	20—31
СНИТКО І.О. Мікселліни ольвійського декрету на честь Протогена (історико-археологічний аспект)	3	22—30
СНИТКО І.О. Підкурғанні поховання некрополів хори Ольвії VI—V ст. до н. е.	1	11—22
СУШКО А.О. Давньоруські писанки	2	46—52
ТЕСЛЕНКО І.Б. Хронологія однієї групи кухонного посуду з пам'яток Криму XV ст.	4	60—69
ТИЛІЩАК В.С. До питання про повторне використання фрагментів кольчужного плетива у Центральній та Східній Європі у I тис.	3	36—42

Публікації археологічного матеріалу

АЙБАБІН О.І. Антропоморфна бляшка з розкопок у фортеці Ескі-Кермен	4	89—90
АКСЬОНОВ В.С. Поховання 472 Нетайлівського могильника салтівської культури	1	90—96
БАБЕНКО Л.І. Кургани скіфського часу на північно-східній околиці Харкова	2	84—95

БУНЯТЯН К.П., ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога	3	82—101
ДЖОС В.С. Новий петрогліф з Кам'яної Могили	3	58—60
ЄВДОКИМОВ Г.Л., ДАНИЛКО Н.М., МОГИЛОВ О.Д. Скіфський курган з похованням коня на Херсонщині	2	103—109
ЗАДНІКОВ С.А., ГАВРИШ П.Я. Антична кераміка із розкопок зольника 7 західного укріплення Більського городища	3	101—109
ІВАНОВА С.В., САВЕЛЬЄВ О.К. Курган біля с. Сичавка Одеської області	3	70—82
ІЄВЛЕВ М.М., КОЗЛОВСЬКИЙ А.О. Льохи стародавнього Києва кінця X — першої половини XIII ст.	4	107—118
КАЗАКЕВИЧ Г.М. Кельтський меч з розкопок О.В. Бодяньського	2	96—102
КАПУСТІН К.М. Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII—XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х — початку 1980-х рр.)	4	119—127
КАРНАУХ Є.Г. Червонолакові пеліки з сарматських поховань	3	114—118
КОЛОДА В.В. Житло зі схованкою речей на городищі Мохнач	4	91—98
КОТЕНКО В.В. Сіролощена кераміка з поселення Маслини	1	68—77
МИЗГІН К.В. Деякі результати досліджень поселення черняхівської культури біля с. Новоберецьке	4	70—81
МИРОНЕНКО К.М., ГОРБАНЕНКО С.А. «Скарб» землеробських знарядь з Полтавщини	1	97—100
ПРОФАНТОВА Н., КУНА М. Слов'янське селище Розтоки VI—VII ст. біля Праги, Чехія	4	81—89
РАЗУМОВ С.М., ХОХЛОВ М.В., КРАВЧЕНКО Е.А. Крем'яний ніж-кинджал доби бронзи з Південно-Західного Криму	2	82—84
РОМАНЮК В.В. Ножі з клеймами литовської доби з Київщини	3	118—121
СЕРГЄЄВА М.С. Дерев'яні вироби повсякденного вжитку з Колодяжина	4	98—107
СКОРОБОГАТОВ А.М. Нові матеріали доби енеоліту Верхньої та Середньої Донщини	3	60—69
СТУПАК Д.В. Дослідження епіграветських стоянок півдня Середньої Десни	1	51—68
ФІАЛКО О.Є. Сюжети амазономахії та грифономахії в античній торевиці	1	77—90
ШАПЦЕВ М.С. Чорнолакова кераміка з пізньоскіфського городища Булганак	3	110—113

До історії стародавнього виробництва

КВІТКОВСЬКИЙ В.І., ПАШКЕВИЧ Г.О., ГОРБАНЕНКО С.А. Матеріали з рільництва салтівського поселення П'ятиницьке I	3	122—128
НЕДОПАКО Д.П. Технологія виготовлення залізних речей з Брацлавського замку	1	105—109
РОМАШКО В.А. З приводу призначення так званих «кішок»	1	101—104

Дискусії

ГЕРШКОВИЧ Я.П. Псевдоархеологія на пострадянських просторах: неусвідомлена небезпека	2	110—118
--	---	---------

Історія науки

БАРАН В.Д., МИХАЙЛИНА Л.П., ПИВОВАРОВ С.В. Внесок Івана Борковського у вивчення старожитностей слов'ян (до 70-річчя відкриття праської археологічної культури)	1	117—123
ГРИГОР'ЄВА Л.Р. Київський археологічний осередок кінця XIX — початку XX ст.	4	128—134
КАПУСТІН К.М. Історія вивчення археологічних пам'яток правобережжя Київської землі середини XIII—XV ст.	2	119—131
МОЦЯ О.П. «Українська тема» в працях Володимира Антоновича	3	129—134
ЧЕРНОВОЛ І.В. Спадщина Федора Вовка в Інституті археології НАН України	1	110—117

Рецензії

КОЗАК Д.Н. Рец.: Р. Берест. Середньовічні монастирі Галичини. Житло і побут	3	138—139
КРАСИЛЬНИКОВ К.І. Рец.: В.В. Колода, С.А. Горбаненко. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне	3	135—137

МУРЗИН В.Ю. Рец.: Ромашко В.А., Скорый С.А. Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье	1	124—125
СКРЖИНСЬКА М.В. Рец.: Ольвийские древности. Сборник научных трудов памяти В.М. Отрешко (1949—1999)	4	135—136
ЦВЕК О.В. Поливанів Яр — еталонна пам'ятка трипільської спільноти	2	132—138

Хроніка

Дмитро Якович Телегін	1	143—145
До 75-річчя Бориса Мозолецького	2	141—142
До 75-річчя Івана Тихоновича Чернякова	4	139—141
До 70-річчя Красильнікова Костянтина Івановича	3	143—144
До 75-річчя Леоніда Васильовича Субботіна	2	139—141
До 60-річного ювілею Надії Оксентіївни Гаврилюк	3	140—141
До 60-річчя В.О. Петрашенка	1	133—138
До 60-річчя В'ячеслава Юрійовича Мурзіна	3	141—143
До 60-річчя Геннадія Миколайовича Тошева	1	126—127
До ювілею Олександра Володимировича Симоненка	2	143—148
Євген Володимирович Максимов. До 90-річчя від дня народження	2	149—150
Міжнародна конференція «Маляри в Середньому Подніпров'ї» у Комсомольську	4	142—145
Міжнародна наукова конференція «Історія археології: особистості та школи (До 160-річчя В.В. Хвойки)»	1	132—133
Олена Василівна Цвек — піввіку в археології	4	137—139
Пакт Реріха — до 75-річчя прийняття	1	129
Пам'яті С.Н. Братченка	3	145—146
V Ювілейні граківські читання	1	127—128
Світлої пам'яті О.О. Бобринського	1	139—141
Світлої пам'яті В.П. Григор'єва	1	142—143
Школа молодих археологів СНД	4	145
VI Міжнародна наукова конференція «Археологія заходу України» (20—22 травня 2009 року, м. Львів)	1	130—131